

Vincze Beatrix

Harmadikutas pedagógiai és életreform-törekvések

Utópia vagy valóság: Németh László Kert-Magyarországa?

Vincze Beatrix

Harmadikutas pedagógiai és életreform-törekvések
Utópia vagy valóság: Németh László Kert-Magyarországa?

Vincze Beatrix

HARMADIKUTAS PEDAGÓGIAI ÉS ÉLETREFORM-TÖREKVÉSEK

UTÓPIA VAGY VALÓSÁG:
NÉMETH LÁSZLÓ KERT-MAGYARORSZÁGA?

Budapest, 2026

A kötet megjelenését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Oktatási és Képzési Tanácsának tan-
könyv- és jegyzettámogatási pályázata támogatta.

Lektorálta: Németh András, Vincze Tamás

© Vincze Beatrix

ISBN 978-963-489-949-5

ISBN (pdf) 978-963-489-950-1

ELTE | EÖTVÖS
KIADÓ
Az ELTE hivatalos könyvkiadója

ELTE | PPK
PEDAGÓGIAI ÉS PSZICHOLÓGIAI KAR

eltebook.hu

Felelős kiadó: az ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar dékánja

Projektvezető: Egresi Nóra

Kiadói szerkesztő: Bobály Icu

Formai korrektúra: Kütsön Nikolett

Tördelő: Vilimi Katalin

Borítótervező: Balogh Katalin

Nyomdai kivitelező: Multiszolg Bt.

TARTALOM

Bevezetés	9
1. A kutatás előzményei, módszerei és sajátosságai	13
1.1. A kutatás előzményei	13
1.2. Kutatási kérdések, a kutatás módszerei és sajátosságai	16
1.3. Források	27
1.4. A kutatás erőforrásai, nehézségei, veszélyei	29
2. Az életreform-mozgalom és a harmadik út – fogalmi meghatározások	31
2.1. Az életreform-mozgalom előzménye és eszmetörténeti háttere	31
2.2. Az életreform-mozgalom fogalma	37
2.3. Az életreform és a reformpedagógia	42
2.4. Harmadikutasság: fogalmak és történelmi elődök	43
2.4.1. A konzervatív forradalom	44
2.4.2. A harmadik út	46
2.4.3. Utópia	49
3. Agrármozgalmak: a falu megmentése	59
3.1. A mezőgazdaság szerepe	59
3.2. Ruralizálódás vagy iparosodás: a földreformok ellentmondásai	61
3.3. A nép felé fordulás: a völkkisch gondolat, nép- és nemzetfogalmak	63
3.4. A népi gondolat: népi mozgalom, falukutatás, népi írók és a népfőiskola	66
3.5. Szociális segélynyújtás és népművelés: a settlementmozgalom	70
4. Falu, föld, kert – természetes élet	81
4.1. Földkérdés	82
4.2. A fiatalok mozgósítása	86
4.3. Kommunamozgalom	90
4.4. Kertépítő társaságok és a kertvárosi mozgalom	97
4.5. Kiskertmozgalom	102
4.6. Önellátó mezőgazdasági kommunák	104
4.6.1. Organikus gazdálkodás	104
4.6.2. Szabad pénz, szabad föld	106
4.6.3. Eden kolónia – Oranienburg	107
5. Magyarországi kényszerpálya: illúzió és valóság a két világháború között	111
5.1. Identitáskeresés	111
5.2. A Horthy-korszak oktatáspolitikáját meghatározó főbb reformok	114

5.3. A magyar szellemi élet fontosabb irányzatai és szereplői _____	118
5.4. Kiútkeresés: Mi a magyar? _____	126
6. Németh László a kor „katalizátora” _____	131
6.1. Németh László: „ <i>Ember és szerep</i> ” _____	131
6.2. A „ <i>pusztuló nép írója</i> ” – Németh László és a vidék kapcsolata _____	135
6.3. Nemzeti önvizsgálat – Szabó Dezső parasztmítosza és hatása _____	138
6.4. A <i>Tanu</i> -korszak _____	141
6.5. A görögségélmény _____	149
7. Az útkereső Németh László harmadikutas Kert-Magyarország-koncepciója _____	153
7.1. Harmadikutasság: „se kapitalizmus, se kommunizmus” _____	153
7.2. Kert-Magyarország _____	156
7.3. Közép-európaiság _____	160
7.4. Minőségyszocializmus _____	162
7.5. Új nemesség _____	164
7.6. Művelődés: nevelési reformok _____	166
7.7. Műveltség és kultúra – hit és vallás _____	172
8. Az életreformer Németh László küldetése és válasza: „a Kert-Magyarország: az én kertem”	175
9. Összegzés _____	183
Irodalom _____	187
Mellékletek _____	207

*„De lehet-e kertész-államban élni,
ha mi magunk nem folytatunk kertész-életmódot.
Nemcsak én magam leszek kertész,
de lehetőleg csak kertésztől vásárolok,
kertész-termelőtől, kertész-iparostól, kertész-írótól.
Ez az igazi vegetarianizmus, barátom, ez életmód reform.”*

(Németh László, Tanu, 1933, p. 352)

BEVEZETÉS

A nemzetközi életreform-mozgalom szerteágazó törekvései és azok nevelési hatásai kevésbé ismertek Magyarországon a szélesebb közönség előtt. Az irányzatok és képviselőik a közoktatásban csak néhány részterületen jelennek meg, főként a magyar irodalom és történelem tudományterületeken, általában jelentősebb koncepcionális áttekintés nélkül. A szakirodalom ritkán, a tankönyvek pedig alig használják az életreform fogalmát.

A felsőoktatásban, különös tekintettel a neveléstudományra, szükségesnek érezzük, hogy a hallgatók megismerjék a reformpedagógiai mozgalommal szoros összefüggésben álló életreform-mozgalom sokszínű világát. A pedagógiai és az élet különböző területeire irányuló reformtörekvések múltja és kapcsolata a jelenhez releváns és komplex művelődéstörténeti tudást közvetít, amely jelentősen segíti a nemzeti kultúra értékeinek alaposabb megismerését és hagyományainak ápolását, a társadalom mentalitásbeli változásainak, a makro- és a mikroközösségek szerveződésének alakulását, a neveléssel támasztott új igények és azok kielégítésére adott válaszok megértését. Az egyén és a társadalom életmódbeli változásait előidéző okoknak és azok céljainak azonosítása hasznos a tudomány művelőinek és közvetítőinek egyaránt. A jövő irányát kijelölő új törekvések megértését szolgálja a nemzetközi hatások, a hazai életreform-mozgalom recepciók folyamatának, irányzatainak, főbb képviselőinek, jellegzetes vonásainak megismerése.

A hazai szakmai közönség eddig elsősorban az egyes tudományágakon belül, mintegy azokra leszűkítve vizsgálta az életreform-mozgalom jelentőségét, ám mint szociális mozgalomnak elengedhetetlen az interdiszciplináris megközelítése. A nevelő jellegű célkitűzéseket magukban foglaló életreform-jelenségek holisztikus értelmezése jelentős tudománytörténeti és módszertani előrelépést kínál. A 20. század első felének kiemelkedő harmadikutas gondolkodói, visszatekintve a nagy elődökre, egyfajta ellenkultúraként, a modernizációval szemben egy sajátos kiutat kerestek és többségében antimodern megoldási javaslatokat kínáltak.

Jelen munka középpontjában a „Kert-Magyarország” (a kertmotívum) áll, és a témához kapcsolódó külföldi és hazai irányzatok teoretikusai, aktivistái, akik az organikus fejlődés jegyében az ország adottságaiból fakadó mezőgazdasági jelleg megőrzésére alkalmas rurális alternatívákban gondolkodtak. A dolgozat alapvetően Németh László Kert-Magyarország-konceptiója kapcsán nemzetközi kontextusba helyezve mutatja be a megújulás lehetőségét ígérő sajátos magyar harmadik utat. Azt a reményt keltő utópiát, amely egy új, alulról építkező, a tehetséges szegényparaszti fiatalok kiművelésével, a minőségi termelésen alapuló közép-európai „sziget” létrehozásával mintaként szolgálhat a szomszédoknak, képes a jövőt garantálni, és egyben politikai védelmet is jelent. Olyan hívószavak állnak a középpontban, mint a természet, természetesség, földi paradicsom, közösségi reformok: földreform, telepítés, kommuna, szövetkezet, új iskola, ifjúsági mozgalom,

népfőiskolai mozgalom. A munka Németh László és társainak társadalmi utópiái mögött tágabb kontextusban kívánja bemutatni a hasonló célokat és tartalmakat közvetítő nemzetközi (főként közép-európai) törekvéseket és azok hazai recepcióját. Németh László elképzelése egyben kiváló példa arra, hogyan kapcsolhatók össze a társadalmi megújulást szolgáló szociális reformok a pedagógiai megújulást szolgáló reformpedagógiai kezdeményezésekkel. Célunk, hogy a szűkebb és szélesebb közönség megismerje a mozgalom sokszínűségét, ambivalenciáját, helyi történeti vonatkozásait, ösztönözzük az érdeklődőket az eddig feltáratlan vagy más összefüggéseiben ismert jelenségeinek kutatására és népszerűsítésére. Ebben jelentős segítséget adott a Múcsarnokban megrendezett, *Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek* című kiállítás (2018–2019), amely nemcsak elméletben, hanem a gyakorlatban is lehetővé tette az életreform-mozgalmak üzenetének és mögöttes történetének értelmezését.¹

Az ELTE PPK Történeti, Elméleti és Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoportja, illetve a NDI Elméleti-történeti Programjának doktoranduszai segítségével sikerült a szélesebb szakmai közönséget megszólítani, bemutatni számukra a kutatási eredményeket, illetve bevonni a társtudományokat, hogy a kutatásban részt vevők kölcsönösen megismerhessék egymás eredményeit. Számos hallgató, múzeumpedagógus és pedagógus kapott információt az életreform-mozgalom művelődéstörténeti szerepéről, pedagógiai tartalmairól és tovább élő elemeiről.

Miután az életreform-mozgalom a neveléstudomány keretein belül szoros kapcsolatban áll a reformpedagógiai mozgalommal, a múzeum-, a művészet- és a táncpedagógiával, ezen területek képviselői is részesévé válhattak a kiállításnak és a szakmai diskurzusnak. Az életreform-mozgalom kutatócsoportja feladatának tekinti, hogy nemzetközi kapcsolatrendszerét kiaknázva és a legújabb nemzetközi kutatásokat integrálva felvállalja az életreform-mozgalom hazai kutatásainak népszerűsítését és tovább szélesítse azok kereteit. Iskolateremtőként elő kívánja készíteni a hazai befogadóközönséget, a szakmai utánpótlást, lehetőséget teremteni újabb projekteknek, kiállításoknak.²

A dolgozat³ alapvetően két nagy tematikus egységből áll: az első rész az elméleti keret áttekintése (a témához szorosan kötődő nemzetközi és hazai irányzatok bemutatása), a második nagy tartalmi egység pedig Németh László koncepciójának az ismertetése. A kutatás előzményeinek, módszereinek és sajátosságainak bemutatása után (1. fejezet) a téma tartalmi vonatkozásaihoz szükséges fogalmi meghatározásokra tér ki: az életreform-mozgalom és a harmadik út értelmezésére. A harmadikutas elmélethez szorosan kapcsolódik a konzervatív forradalom, a harmadik út és az utópia fogalma, amelyek kiemelése a hazai és a nemzetközi összefüggéseket kívánja megalapozni (2. fejezet).

1 <http://www.reformpedagogiaiegyesulet.hu/kutatas/> (2025. 09. 10.)

<http://www.reformpedagogiaiegyesulet.hu/kiallitasok/> (2025. 09. 10.)

2 A téma illeszkedik a *Pedagógia BA Nevelési mozgalmak és pedagógia a 20. században, a Reformpedagógia és a Projektpedagógia* kurzus tartalmához, amelyek lehetőséget kínálnak az életreform-mozgalom témájának részleges vagy teljes integrációjára, hogy a hallgatókat kutatásokra motiválják.

3 Jelen munka a 2019-ben hasonló címmel megvédett habilitációs dolgozat átdolgozott változata.

A téma és a korszak történeti összefüggéseinek értelmezéséhez kiemelten fontos az ország geopolitikai sajátosságaiból adódó agrárjelleg, így kiemelt helyet kapott a tágabb összefüggések értelmezését segítő fejezet: *Agrármozgalmak: a falu megmentése* (3. fejezet). A közép-kelet-európai térségben a lakosság nagyobb része nem városlakó, az agrár- (paraszti) társadalom erősen differenciálódott. Az agrárlakosság mentalitásában, szokásaiban és tradícióiban a mezőgazdasághoz, a vidéki léthez, a falusi élethez kötődik, de nem került el e modernizációs folyamatokat sem. A 19-20. század fordulóján kibontakozó antimodern tendenciák, köztük az életreform-mozgalmak nép (vidék, falu) felé fordulása lehetőséget adott a nemzet és a faj kategóriájának újraértelmezésére. A két világháború között a falu (de általában a vidék) az érdeklődés középpontjába került, főként az értelmiség igyekezett a falu, a parasztság megmentését célzó alternatíváival egyfajta erőtartálékot felfedezni és látni az agrárrétegben, másrészt segíteni társadalmi felemelkedésüket és integrációjukat. A felzárkózást és a nemzetállamiság megerősítését (a saját út megtalálását) egyaránt szolgálták a falu, a parasztság felé forduló pedagógiai törekvések, például a falukutatás, a népfőiskolai és settlementmozgalmak.

A *Falu, föld, kert – természetes élet* című alfejezet azokat a faluhoz és földhöz (kerthez) kötődő mozgalmakat tekinti át, amelyek a korszak sajátos reflexiójaként különböző szociális és javarészt életreform-megoldásokat eredményeztek: például a mezőgazdasági kommunák (organikus gazdálkodás, szabad pénzen alapuló közösség, gyümölcsstermelő kolónia, kiskertmozgalom) bemutatására kerül sor a következő (4.) fejezetben.

A dolgozat második fele (5–9. fejezet) mutatja be az első világháború után kényszerpályára került magyar társadalom szellemi útkeresésének Németh László által képviselt Kert-Magyarország-utópiát. A trianoni béke utáni Horthy-korszak fontosabb politikai, társadalmi fejlődésnek és oktatásának főbb vonásait emeli ki az 5. fejezet. Németh László orvos, író, pedagógus, a katalizátorának szerepvállalását (a *Tanu*-korszakkal) és helyét mutatja be a 6. fejezet, amely kitér azokra a fontosabb gondolkodókra (köztük Szabó Dezsőre), akik hatottak Németh nép- és nemzetmentő koncepciójának kimunkálására, és alakították azt. Egyben képet ad a pedagógiai reformdiskurzusok és a nevelés kérdését számos ponton érintő, de azon jelentősen túlmutató népies-urbánus vitáról, jelzi a nemzeti önvizsgálat módjait. Ezt követi Németh László személyes szerepvállalásának a bemutatása, a harmadikutas koncepciójának kidolgozásához elvezető alkotói elemzésével, részletezve annak elemeit, forrásait, ihletőit (a 7. fejezetben). Majd a program elemei és azok meghatározása következik, az író gondolatainak felidézésével és értelmezésével, a motívumok sajátos szövevények rekonstruálására tett kísérlet szándékával – a kutatási kérdések megválaszolásával (a 8. fejezetben). A következtetések a kítűzött célok jegyében összegzik, értékelik Németh László kiútkeresési koncepcióját, illetve annak nevelési vonatkozásait a pedagógiai és az életreform-motívumok rendszerében (9. fejezet). A Németh László tevékenységét bemutató (7–9. fejezet) összegző szakirodalom zárja a munkát (10. fejezet).

1. A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI, MÓDSZEREI ÉS SAJÁTÓSSÁGAI

1.1. A kutatás előzményei

A dolgozat a hazai életreform-mozgalom harmadikutas törekvéseit vizsgálja a két világháború közötti Magyarországon, így szorosan kapcsolódik az ELTE PPK Neveléstudományi Intézete Elméleti, Történeti és Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoportjának (2015-ig Pedagógiatörténeti Tanszék) kutatásaihoz,⁴ és azok részeredményeinek bemutatására vállalkozik.

A dolgozat előzményként röviden áttekinti az idevonatkozó legfontosabb hazai kutatásokat és azok témához kapcsolódásait. A kutatások művelődéstörténeti alapjainak feltárásához kiváló lehetőséget kínált a *Pedagógiai és kulturális irányzatok a k. u. k. Monarchiában. Életreform, herbartizmus és reformpedagógiai mozgalmak. (Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k.u.k. Monarchie. Lebensreform, Herbartianismus und reformpädagogische Bewegungen)* című közös projekt a grazi Karl-Franzens-Universität Általános Pedagógiai Tanszékével 2006 és 2008 között, amelyet az OMAA (Osztrák–Magyar Akció Alapítvány) támogatott. A kutatást prof. dr. Németh András és prof. dr. Johanna Hopfner vezette. A projekt az Osztrák–Magyar Monarchia oktatásügyének főbb vonásait meghatározó művelődéstörténeti irányzatokat tárta fel. Többek között bemutatta a herbarti pedagógia recepciós hatásainak és az arra vonatkozó kritikai reflexióknak a jelenségvilágát, feltárta a reformpedagógiai és az életreform-törekvések alapjául szolgáló főbb kapcsolódási pontokat.⁵ Nemzetközi tanulmánykötet összegezte az eredményeket: Johanna

---

4 A Pedagógiatörténeti Tanszék, a jelenlegi Elméleti, Történeti és Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoport, a témához kapcsolódó valamennyi OTKA- és OMAA-kutatás vezetője: prof. dr. Németh András. A szerző kezdetben az ELTE PPK Doktori Iskolájának doktoranduszaként, majd 2009-től a kar oktatójaként kapcsolódott be.

5 Előzménynek tekinthető, a magyar neveléstörténetben úttörő munkának számít a Neveléstörténeti tanulmányok sorozat, időrendi sorrendben:

Németh, A., Skiera, E. & Tenorth, H.-E. (1999). *Neveléstudomány-történeti tanulmányok*. I. Osiris Kiadó.

Horn, K. P., Németh, A., Pukányiszky, B. & Tenorth, H.-E (2001). *Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa*. II. Osiris Kiadó.

Németh, A. (2002) (Ed.). *Reformpedagógia-történeti tanulmányok. Európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok*. III. Osiris Kiadó.

Németh, A. (2002). *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete*. IV. Osiris Kiadó.

Németh A. (2004) (Ed.): *A szellemtudományi pedagógiai magyar recepciója*. V. Gondolat Kiadó.

Németh, A., Mikonya, Gy. & Skiera, E. (2005) (Eds.): *Életreform és reformpedagógia*. VI. Gondolat Kiadó.

Skiera, E., Németh, A. & Mikonya, Gy. (2006) (Eds.): *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa – Ursprünge, Ausprägung und Richtungen, landspäzifische Entwicklungstendenzen*. Gondolat Kiadó.

Hopfner és Németh András szerkesztésében a *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k. u. k. Monarchie*.

Ezt követte 2008 és 2012 között egy OTKA-kutatás, amely *Az életreform-mozgalom hatása Magyarországon a két világháború között* címmel a magyar életreform emancipációs törekvéseit vizsgálta. Az 1920-as évekre bekövetkező mentalitásváltozást, azaz a különböző életreform-jelenségek tartóssá válását, intézményesülésének kezdetét tárta fel. Bemutatásra került több részterület, köztük a modern táncmozgalom, a pedagógiai és a vallási (újvallásos) reformok sajtóban megjelent diskurzusa, a népi ideológia hazai életreform-vonatkozásai, illetve a hazai és a nemzetközi életreform-mozgalom kapcsolatának elemzése (Németh & Pirka, 2013).

A reformpedagógia és az életreform kapcsolatának magyar vonatkozásait tárta fel a komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karának támogatásával zajló nemzetközi konferencia, amelynek eredményeként született meg a *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében* című kötet (2014). A kutatás folytatta az életreform európai kontextusán belül a korábbi motívumok felfedezését, a szerzők vizsgálták a kommunákat, az újvallásos mozgalmakat, a nők szerepét, a művészeti törekvéseket és a pedagógiai reformokat.

2015-ben és 2016-ban egy újabb OMAA-projekt keretein belül, ugyancsak a grazi Karl-Franzens Egyetem oktatóival közösen került sor a *Továbbélő utópiák (Weiterlebende Utopien. Österreich-ungarische pädagogische Vergleichsanalyse der Lebensreformbestrebungen zwischen den zwei Weltkriegen)* kutatásra.⁶ A két világháború közötti életreform-törekvések osztrák–magyar összehasonlító elemzésének összegzésére egy magyar és egy német nyelvű kötetben került sor: *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciók hatásai* (Németh & Vincze, 2017), valamint *Survival of Utopias – Weiterlebende Utopien* (Németh, Stöckl, & Vincze, 2017). E kutatások révén sikerült tovább bővíteni a témákat: a művészeti élet újabb reflexióinak feltárásával (orkesztika, misztériumjátékok, hagyományörző rituálék, életmódbeli reformok és az ifjúságot érintő reformok bemutatásával).

2015 és 2018 között egy újabb OTKA-kutatás folytatta a korábban megkezdett munkát, *Reformpedagógia és életreform – recepciók tendenciái, intézményesülési folyamatok* címen, amely a magyar recepciók hatásokat és az intézményes keretek alakulását a reformpedagógiai kezdeményezések az életreform-mozgalom közötti összefüggésrendszerben vizsgálja.⁷ Új területek, illetve a korábbiakban már érintett témacsoportok részletes elemzésére került (és kerül) sor, alapvetően négy nagy altémában: kommuna, ideológiák-utópiák; gyermek-asszony; test-mozgás-zene; újvallások-kommunák. A témák vizsgálatát a terület speciális kutatásmódszertani sajátosságainak bemutatása egészítette ki. A kutatást a Boreczky Ágnes és Vincze Beatrix (2018) szerkesztette

6 A projekt hivatkozási száma: 91öu8.

7 K 111833 OTKA-kutatás.

Reformpedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok című kötet összegzi.

Az osztrák és német kutatókkal történő együttműködés részeredményeit számos konferencia (Graz, Budapest, Pécs; ONK Eger, Debrecen, Nyíregyháza, Budapest, 2012–2018) és kötet foglalta össze (2018), sőt a Múcsarnok felkérésre a *Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek* (2018–2019) címen rendezett kiállítás a téma disszeminációjára is alkalmat kínált.⁸

A kiállítást és a kutatást záró kötetek komoly előrelépést jelentettek a magyar életreform-kutatás recepciótörténeti eredményeinek bemutatásában, ezek a következők: Kempf Katalin, Vincze Beatrix és Németh András: *Az életreform és a művészetek* (2020), a Németh András és Ehrendhard Skiera szerkesztette *Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek* (2018, angolul: Vincze, B., Kempf, K., & Németh, A. [Eds.], *Hidden Stories—the Life Reform Movements and Art*, 2020).

A kutatási témához történő csatlakozást egyrészt megalapozta a reformpedagógiai mozgalomhoz kapcsolódó projektpedagógiával foglalkozó PhD-dolgozat, másrészt a személyes érdeklődés. A dualizmus és a két világháború művelődéstörténete iránti elkötelezettség köszönhető a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán egykor oktató két történész figyelemre méltó tevékenységének. Prof. dr. Irinyi Károly⁹ és dr. Szőke Domokos¹⁰ orientáló előadásai és munkái már az 1980-as években komoly eredményeket mutattak fel a téma részterületeinek kutatásával.

A Történeti, Elméleti és Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoport tevékenysége lehetővé tette egy szélesebb, nemzetközi kapcsolatrendszer kialakítását, például a grazi, az esseni, a zürichi, a milánói és a flensburgi egyetemmel. Több ösztöndíj, Erasmus-oktatói csere, valamint konferenciák segítették a téma behatóbb megismerését, a nemzetközi szakirodalom tanulmányozását és a bepillantást a fontosabb európai kutatócsoportok munkáiba, köztük Freiburg (Skenderovic, 2017, 2018; Rindlisbacher, 2022, 2023),¹¹ Marburg (Ruppert, 2017),¹² Göttingen (Kosuch, 2009),¹³

8 A kiállítás 2018. október 6. és 2019. január 20. között volt látogatható a Múcsarnokban, 2019. január 17–18-án nemzetközi tudományos konferencia zárta.

9 Irinyi Károly (1931–1988) a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem történészprofesszora, fő kutatási területei a Mitteleuropa-tervek, a dualizmus politikátörténete és mentalitástörténete. <http://www.nevpont.hu/view/10433> (2025. 09. 10.)

10 Szőke Domokos (1946–2007) a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem történészdocense, főbb kutatási területe a két világháború közötti magyar szellemi élet, különös tekintettel a Budapesti Szemlére. <https://www.academia.edu/17548856/> (2025. 09. 10.)

11 Lebensreform – Zeitgeschichte, Universität-Freiburg.

12 Avantgarden der Biopolitik. Jugendbewegung, Lebensreform und Strategien biologischer „Aufrüstung“. Philipps-Universität Marburg.

13 Der bewahrte Mensch. Das Streben nach säkularer Ewigkeit in den verflochtenen europäischen Modernen. Göttingen, Karl-August-Universität (Prof. dr. Habermas).

Bécs (Damböck, 2016).¹⁴ A fentiekben jelzett, több mint húszéves múltra visszanyúló kutatások a neveléstudományon belül kijelölték az életreform-mozgalmak nemzetközi és hazai helyét.

A dolgozat témája szervesen kapcsolódik a magyarországi életreform-mozgalom neveléstörténeti recepciójának feltárásához, annak nemzetközi kontextusa elemzéséhez. Az életreform-mozgalom egyik motívumát: a harmadikutas kiútkeresési kísérlet(ek) magyarországi megjelenési formáit vizsgálja, kitekintve a neveléshez, a nevelésügyhöz kötődő sajátosságaira. Főként a két világháború közötti időszak magyarországi pedagógiai és életreform-jelenségeire fókuszál, de a mozgalom egészét illetően, a fogalmi meghatározások kapcsán kitér az 1890-es évektől a második világháborúig terjedő időszakra.

1.2. Kutatási kérdések, a kutatás módszerei és sajátosságai

A harmadik út egy olyan életreform-lehetőséget kínált (az egyéni és/vagy közösségi lét megváltoztatásának alternatívájával), amely a kapitalizmus és a kommunizmus elkerülését egyaránt megvalósítja, és egy eszményített földközösséghez vezet, amely a vidéki kis földművelő közösség sajátos, archaikus formáján át biztosít egy eszmei életformát, megújulást és menekülést a modernizáció negatív hatásai elől.

A harmadikutas lehetőségnek több magyar képviselője is volt, akik egy része politikai aktivitást is mutatott, többségük azonban az irodalmi élet meghatározó személyiségeként, szellemi vezetőként tevékenykedett. Vannak közöttük úgynevezett kvázireformerek és/vagy kvázipedagógusok, akik jelentős társadalmi ismertséggel rendelkeztek, többeknek pedagógiai végzettsége és gyakorlata is volt, bár nagy részük nem tanított, de a nevelés reformját valamennyien alapvető célkitűzésnek tartották.

A dolgozat fókuszában a korszak elismert szépírója, Németh László áll, akinek meghatározó szerepe volt a népi írók mozgalmának megszervezésében, a harmadikutas Kert-Magyarország minőségiszocializmuson alapuló elméletének kimunkálásában és népszerűsítésében. A sürgető szociális (és pedagógiai) reformok kezdeményezőjeként a társadalmi programadók egyike lett. Az elemzés kitér a Németh koncepciójának középpontjában álló társadalmi problématerületek bemutatására, illetve a rá jelentős hatást gyakorló szellemi irányzatokra (példaképekre).

A harmadikutas kiútkeresés magyar modellje alapvetően közösségi, társadalmi reformként jelentkezett, általában és Magyarországon is szorosan kapcsolódott az agrárkérdés (földosztás/földreform/telepítés) megoldásához. Az elemzés törekszik arra, hogy a hazai törekvéseket (szociális,

---

14 Logischer Empirismus, Lebensreform und die deutsche Jugendbewegung. Universität-Wien.

élet- és pedagógiai reformoktörekvéseket) a hasonló nemzetközi mozgalmak metszéspontjában vizsgálja és megtalálja a hasonlóságokat és különbségeket.

A dolgozat problémaként vizsgálja a következő kérdéseket:

- Milyen hasonlóságokat mutat Németh koncepciója az európai életreform-mozgalomokkal, különös tekintettel az agrártársadalmakra jellemző törekvésekből fakadó agrárreform-kezdemenyezésekre?
- A harmadik utat képviselő Németh László Kert-Magyarország-programjában milyen közös reformpedagógiai és életreform-motívumok jelennek meg?
- Milyen sajátosságai vannak a magyar (Németh László által kifejtett) harmadikutas életreform-koncepciónak?

A dolgozat által bemutatott kutatás jellegét tekintve összehasonlító, elméleti munka, a nemzetközi és a hazai szakirodalom áttekintésére alapoz, sorra veszi az utóbbi húsz-harminc év alapmunkáit, főként a német nyelvterület – német, osztrák és svájci szerzők – kutatási eredményeit, tekintettel arra, hogy az életreform-mozgalom Európában főként német nyelvterületen teljesedett ki, és ennek számos speciális történeti okaira. Kitér az életreform (vagy ahogyan többen is használják és kedvelik: az életmód vagy életstílus reformjának), angol megfelelőjeként a life style movement angolszász gyökereire és összefüggésére az európai mozgalommal. Nyelvi szempontból előnyben részesítem az életreform-mozgalomnak (mint gyűjtőfogalomnak) az egyes számú használatát, követve a német nyelvhasználatot. A mozgalom összetettségét az irányzatok, törekvések, tendenciák leírásával érzékeltetem.

A vizsgálódás recepciótörténeti, interpretatív kutatási, tartalomlelemzési és kvalitatív módszerekkel valósult meg, és magán viseli a korábbi kutatómódszertani változásokat vizsgáló tanulmányok által megállapított, neveléstörténeti kutatásokra jellemző jegyeket. Tehát abból indul ki, hogy a társadalmi viszonyokat nem lehet a természettudományos módszerekkel leírni, mivel tárgyak az értelemmel és szabad akaratú ember (Klippendorff, 1995; Schriewer, 1993; Tenorth, 1997; Horn, Németh, Pukányszky, & Tenorth, 2001; Németh, 2002, 2004, 2011).

A kutatás a magyar életreform (a vele szoros összefüggésben álló reformpedagógiai törekvések) hazai tudományos reflexiójára irányul (Németh, 2002, 2011), továbbá arra, hogy a neveléstudományos reflexiónak milyen főbb jellemzői vannak, milyen mértékben követi a nemzeti tudományrendszert (jelen esetben a neveléstudományt), annak elméletét és gyakorlatát. Az életreform-mozgalom és motívumainak vizsgálata nem ismeretlen a magyar tudományos életben; a kutatások elsősorban bizonyos részterületek feltárásával foglalkoztak. A kutatók az eddigi tanulmányokban kitüntetett figyelmet szenteltek – a történettudomány például a földkérdésnek, illetve az agrárreformok elemzésének, az irodalom és történelem a népi írók mozgalmának, az orvostudomány a vegetarizmus szerepének, a szociológia és a politológia pedig a harmadikutaságnak. Jelen kutatás

(és a hozzá kötődő projektek) neveléstörténeti aspektusból vizsgálja az életreform-mozgalmat és annak irányzatait, ezeket olyan komplex jelenségként közelítve meg, amely a személyes életmód és a közösségi élet átalakításának, illetve nevelési vonatkozásainak együttes elemzésére vállalkozik.

A recepciótörténeti megközelítést indokolja, hogy a hazai neveléstudományos gondolkodás (maguk a nevelési paradigmák is) elsősorban külföldi értelmezések, modellek átvételével történtek. Magának a neveléstudománynak akadémiai tudománnyá válása és intézményesülése alapvetően a német irányzat recepciójaként valósult meg, javarészt osztrák közvetítéssel (Németh, 2002). A Közép-Európára jellemző sajátos társadalmi-történelmi fejlődésnek köszönhetően – értve ez alatt a megkésett nemzetállami fejlődést és polgárosodást, a soknemzetiségű térségben hosszú időn keresztül fennálló monarchiák (porosz, osztrák, orosz) uralmát – a régióban sajátos fejlődési minta alakult ki (Kövér & Gyáni, 1998; Gyáni & Kövér, 2006; Romsics, 1999; Németh, 2002). Ennek a földrajzi régióknak és egyben politikai erőtereknek a művelődéstörténeti fejlődése részben eltér a nyugat-európaiktól, erősen differenciált, de szoros összefüggéseket és erős fölzárkózási készséget is mutatott vele.

A közép-európai térségben a 19. és 20. században az intézményesülési folyamatokban kiemelt szerepet kapott az állami irányítás, illetve az elit- és a tömegoktatás elkülönülése. Ehhez kapcsolódóan az elméleti és a gyakorlati szakemberek merev hierarchiája és eltérő szocializációja volt jellemző. A 20. századig a neveléstudomány elsősorban úgy tagolódott a tudományok rendszerébe, hogy jelentős etikai és rendszerlegitimációs funkciók kapcsolódtak hozzá (Tenorth, 2001, pp. 30–31).

A fenti megállapítások után külön ki kell emelni, hogy az életreform-mozgalom és a hozzá szervesen kapcsolódó reformpedagógiai törekvések alapvetően a fennálló viszonyok (a polgári iskolarendszer és művelődés) kritikájaként léptek fel, tehát többségében az oktatási kánon ellenében, azzal szemben álltak. Az állami iskola által kínált nevelési mintáktól és kialakított gyakorlatoktól gyökeresen eltérő alternatívákat kerestek. A nevelés (neveléstudomány) etikai és rendszer-legitimációs funkciója, amely egy korábbi recepció eredménye volt, egy másik, újabb modell adaptációjával került megkérdőjelezésre úgy, hogy szinte alig volt időbeli különbség a két modell között. A nevelési paradigmák (herbarti pedagógiai kontra reformpedagógiai) „párhuzamosságának” oka a megkésett polgárosodás, amelyet részben az erős állami jelenlét és a centralizált oktatáspolitikai is jellemezett. Ez felveti azt a problémát is, hogy a hagyományos dichotóm szembeállítás – tradicionális vagy haladó, modern vagy antimodern – ebben az esetben félrevezetővé válhat. A dualizmus korában frissen kiépült, javarészt herbarti alapokon nyugvó középiskolai oktatásügy modernnek tekinthető, ugyanakkor a 20. század elejétől kibontakozó életreform- és reformpedagógiai kezdeményezések magukat sok esetben antimodernként definiálták, miközben újításaikkal a „modern/progresszív” nevelésügy alapjait vetették meg (Tenorth, 2001, p. 4). A 20. század második felének tudományos paradigmaváltása jelentős változást hozott a pedagógiatörténeti kutatásokban a korábbi rendszert legitimáló metanarratívák megkérdőjelezése miatt (Lyotard, 1993, p. 8).

Ezért többen úgy vélik, hogy szükséges a posztmodern korban a pedagógiai mentalitás genealógiájának az újraalkotása, ahogyan erre Marc Depaepe is felhívta a figyelmet, többek között azokra a nem tudatosuló érzelmi megnyilvánulásokra és cselekvésmódokra utalva, amelyek beépültek a különböző pedagógiai elméletekbe (ideákba, olykor utópiákba), és akár a nevelési gyakorlatban is tetet öltöttek. Depaepe a „pedagógiai” mentalitáshoz sorolja azokat a nem tudatosuló érzelmi megnyilvánulásokat és cselekvésmódokat, amelyek hosszabb időn át meghatározzák az egyes társadalmi csoportok szemléletmódját, és egyrészt a különböző pedagógiai elméletekben, ideálokban is nyomon követhetők, másrészt alkalmazásra kerülnek a nevelés és az oktatás gyakorlatában is (Depaepe, 2007, pp. 28–43).

A kultúra áthagyományozása bonyolult kollektív viselkedésmintáinak kapcsán James Scott (1936–2024) a hidden transcripts (rejtett transzkripció, átírás) fogalmát használta. Rámutatott arra, hogy a kutatók a rendelkezésére álló történeti forrásanyag birtokában sem képesek a kultúra egészének kielégítő leírására. Az elemzők előtt ugyanis rejtve marad számos észrevétlen tartalom, eltartott kép, nem szándékos cselekvés. Miután a valóság sok eleme elkerüli az adott kor „hivatalos” feljegyzéseit, így a kutatók elsősorban az oktatáspolitikával, a nevelési ideálok alakulásával és a (politikai jellegű) ideológiákkal, nem pedig a tényleges társadalmi, kulturális valósággal foglalkoznak (Németh, 2002).

A társadalomtudományok számára a 20. században lezajlott nyelvi-hermeneutikai forradalmi fordulat következtében fontosabbá vált a szöveg rejtett, közvetlenül hozzá nem férhető tartalmának rekonstruálása, a szövegszerveződés összefüggéseinek a feltárása. A szöveget nem tekinti többé a tudomány az objektív valóság tükröződésének, hanem a nyelv által felépülő társadalmi világ empirikusan is megragadható közegének. Ezen értelmezés szerint az emberi nyelv olyan jelentéseket hoz létre, amelyekkel maga is alakítja a valóságot, így az „a nyelv által leírt valóság” értelmezésének eredménye (Carver, 2004, p. 144).

A nyelv által megteremtett szövegvalóság válik a kutatás tárgyává; a beszédben, a szövegben interpretált objektív valóság, vagyis az empiria, mégpedig hermeneutikai módszerrel, a rejtett értelem megfajtására törekszik (Szabó, 1998, p. 282). A szövegelemzés módszertanához választhatunk a különböző tartomelemző eljárásokból, nagyobb terjedelmű szövegek elemzésekor kódolással, absztrakt kódkategóriák kialakításával a szövegek lineáris rendszerét szétértve, a kategóriákhoz rendelve képezhetjük le a szöveg(ek) (logikai-értelmi) mélyebb struktúráját. Ez a megoldás jelen esetben két szempontból célravezető: a szövegek viszonylag nagy terjedelműek (és eltérő műfajúak: regény, esszé, publicisztika), a tárgyukhoz könnyen kialakítható a kódolás. Másrészt a kutatás korábbi munkafázisában segítő céllal készült kategóriagyűjtemény is (2018) nagy választékot kínál (3–4. melléklet). A kategóriák kialakításánál nem lehet elvonatkoztatni az életreform-mozgalom nemzetközi szakirodalmában kialakult tématerületek kijelölésétől, közös motívumrendszerétől. A témáról az 1970-es évektől számos munka született (Krabbe, 1974, 2001; Kerbs & Reulecke, 1998; Oelkers, 2010; Skiera, 2006).

A vizsgált téma központi problémája a harmadikutasság és a minőségiszocializmus-koncepció, illetve azok nevelésügyre gyakorolt hatása. A témák kifejtése, birtokbavétele révén közvetve különféle „nyereségekre” lehet szert tenni (az értelmiségi mezőben elfoglalt hely, presztízs, tekintély, intézményes pozíció). A szellemi életben kifejtett hatás, a szimbolikus előnyök birtoklására való törekvés az esetek többségében nem tudatos, Németh a katalizátor szerepet azonban küldetésként értelmezte. Ebből adódóan a közéleti viták gyakran eleve politikai tartalmúak, a különböző társadalmi csoportok közti vetélkedés, kiegyezés, szövetkezés vagy elhatárolódás terepét alkotják (még akkor is, ha Németh László szándéka nem ez volt). Bourdieu megfogalmazása szerint a politikai tárgyú vitákban a vita, a diskurzus tétje a társadalmi világ képének formálása (Bourdieu, 1987), azaz a programadó, a vitát generáló nem tesz mást, mint valóságteremtő gyakorlatot végez (Glózer, 2006).

A tartalomelemzést mint kutatási eljárást azért alkalmazzuk, hogy szövegadatokból olyan következtetéseket vonhassunk le, amelyek a közleményekben nyíltan nincsenek kimondva, de a szöveg szerkezetéből, az elemek együttes előfordulásából és azok törvényszerűen visszatérő sajátosságaiból kiolvashatók. Különösnek fontosnak tartjuk az életreform-mozgalom és a vele szorosan összefüggő reformpedagógiai törekvéseket jellemző motívumtörténeti összefüggések feltárását.

A kutatás tématerületei a nemzetközi szakirodalom által kijelölt problémák Kerbs és Reulecke (1998) munkájának fejezetcímei alapján határoztuk meg (illetve szűkítjük): **környezet és haza** (*Umwelt und Heimat*) (a népi kultúra ápolása); **életreform/önreform** (*Lebensreform/Selbstreform*) (a társadalmi és a személyes megváltás); **közösség és társadalom** (*Gemeinschaft und Gesellschaft*) (település- és földreform, kommunák, ifjúsági mozgalom); **élet és munka / gazdaság és lakhatás** (*Leben und Arbeiten/Wirtschaften und Wohnen*) (szövetkezetek, földreform, szabad föld – szabad pénz, kertvárosok és alternatív/biológiai földművelés); **oktatás és nevelés** (*Erziehung und Bildung*) (szociálpedagógiai mozgalmak, népművelés és népfőiskolai mozgalom, művészeti nevelés), **művészet és kultúra** (*Kunst und Kultur*).

1. melléklet: A kutatási terület, a kódolás, a kategóriák beazonosítása

Tématerületek Kerbs & Reulecke (1998) alapján	Tématerületek (themes) Németh László alapján ¹⁵	Szövegkorpusz ¹⁶	Kódok
Környezet és haza A népi kultúra ápolása	Közép-Európa és a haza A nép, népi kultúra ápolása és védelme	<i>Faj és irodalom</i> , 1927 <i>Népiesség és népiesség</i> , 1928	népi, népiesség, faj, magyar faj (zsidóság), magyar nép (magyarság)
Életreform/önreform (<i>Lebensreform/Selbstreform</i>) A társadalmi és a személyes megváltás (a testre vonatkozó reformok, az individuumhoz kötött, de szociális mozgalomként is megjelenő kezdeményezések)	Mozgalom / új politika Reform (társadalmi/ szociális)	<i>Új reformkor felé</i> , 1928 <i>A magyar élet antinómiái</i> , 1934 A föld kérdése A zsidóság és kapitalizmus Az elszakított magyarság A nemzedékprobléma <i>Tanu</i> , 1934–1936 1935. III–IV. <i>Magyarok Romániában</i>	új politika/reform reformkor, tervgazdálkodás minőségi ipar és földművelés, kereskedelem munka/művészet irodalmi mozgalom/ mozgalmak reformkor magyar faj/géniusz/ vitális erő humanizálás, humanizmus telep/telepítés humanizálás telep minőség-földművelés kertország új nemesség kapitalizmus bírálata testvériség, tejttestvériség Duna-gondolat, ifjúság

15 Németh László A minőség forradalma című (1940) munkájának digitalizált változata alapján.

16 http://www.reformpedagogiaegyesulet.hu/wp-content/uploads/2026/03/1_Melleklet_Vincze_Kert_Szovegkorpusz_csak_linken_260126_Fekvo-A4.pdf

Tématerületek Kerbs & Reulecke (1998) alapján	Tématerületek (themes) Németh László alapján ¹⁵	Szövegkorpusz ¹⁶	Kódok
<p>Közösség és társadalom (<i>Gemeinschaft und Gesellschaft</i>) Település- és földreform, kommunák, ifjúsági mozgalom)</p>	<p>Települési, föld-, mezőgazdasági mozgalom (termelőkommunák)</p>	<p><i>Nemzeti radikalizmus</i>, 1934 <i>Új politika</i>, 1933 <i>Európa földrengés-térképéhez</i>, 1933 <i>Falukutatók</i>, 1933 <i>A magyar élet antinómiái</i>, 1934 <i>A magyar rádió feladatai</i>, 1934 <i>Előszó az 1943-as kiadáshoz</i>, 1943 <i>A második szárszói beszéd</i>, 1943</p>	<p>minőségmunka minőségipar, minőségáru telepítés/földosztás új életideál/művészi nyaralótelepek, vegetáriánusok/ botanikus kultúra, mezőgazdasági művészet minőségi kertészet, kooperáció/ szövetkezet, faluprobléma, földkérdés, falukutatás, népkultúra, népművészet</p>

Tématerületek Kerbs & Reulecke (1998) alapján	Tématerületek (themes) Németh László alapján ¹⁵	Szövegkorpusz ¹⁶	Kódok
<p>Élet és munka / gazdálkodás és lakhatás (<i>Leben und Arbeiten/ Wirtschaften und Wohnen</i>)</p> <p>Szövetkezetek, földreform, szabad föld – szabad pénz, kertvárosok és alternatív/biológiai földművelés</p>	<p>Munka/gazdálkodás és élet/életkörülmények: minőség forradalma, minőségszocializmus, Kert-Magyarország</p>	<p><i>Kisebbségben</i>, 1939 <i>Fantomok ellen</i>, 1942 <i>Három gondolat</i>, 1935 <i>San Remó-i napló</i>, 1935 (görögségélmény) <i>Lesz-e reform?</i>, 1934 <i>Az emberség reformja</i> <i>A gazdaság reformja</i> <i>A reform ellenségei</i>, 1934 <i>Új enciklopédia</i>, 1931 <i>Töredék a reformról</i>, 1935</p>	<p>reform mélymagyar, hígmagyar magyarságmentés mozgalom telepítés új magyar réteg új nemesség a minőség forradalma Telep-Magyarország szövetkezet kertváros kert telepítés fölepítendő utópia-Magyarország kertészvallás kertgazdaság/tanya kertészkedő intellektuel kertművelés/ műveltség görögségélmény gyógyítás gyógyulás telepítés (nem puszta) földosztás új osztály műveltség enciklopédizmus kapitalizmus jólét író szerepe telepítés szövetkezet közösség minta a környező népeknek reform/ellenzői harmadik út szellem embere/ népvezér minőségszocializmus</p>

Tématerületek Kerbs & Reulecke (1998) alapján	Tématerületek (themes) Németh László alapján ¹⁵	Szövegkorpusz ¹⁶	Kódok
<p>Oktatás és nevelés (<i>Erziehung und Bildung</i>) Reform- és szociálpedagógiai mozgalmak, népművelés és népfőiskolai mozgalom, művészeti nevelés</p>	<p>Oktatás és nevelés Népművelés- és népfőiskolai mozgalom, nevelési reformok</p>	<p><i>Östehetségek és fogalomzavar</i>, 1934 <i>A nép Eötvös-kollégiuma</i>, 1934 <i>Rádió és népművelés</i>, 1934 <i>Parasztkollégiumok</i>, 1940 <i>Bűvös szandzsák</i>, 1934</p>	<p>fiatal szegény paraszt, tehetség, östehetség új középosztály, új vezető réteg tehetséggondozás/ nevelés östehetségek kollégiuma nevelés 16–22 éves fiúk népfőiskola jövő parasztkollégium népnevelés/ népművelés</p>
<p>Művészet és kultúra (<i>Kunst und Kultur</i>) Művelődés/műveltség vallás és spiritualitás</p>	<p>Magyar szellem (Művelődés/műveltség)</p>	<p><i>A felekezeti kérdés, Protestáns etika, Vallások</i>, 1934 <i>Tanu, Előszó</i>, 1934 <i>Görögök vagy halott hagyomány</i>, 1934 <i>Fatalizmus vagy veszélytudat</i>, 1934 <i>Tanu</i>, 1941-es kiadáshoz, <i>Tanu redivivus</i> <i>Az értelmiség önérzete</i>, 1942</p>	<p>példakép protestáns etika erkölcs író/értelmiség feladata/ küldetése új szellem/társadalmi eszmény magyarság nép felé fordulás felelősségérzet kertideál magyarságismeret</p>
	<p>Vallás/hit és spiritualitás</p>		<p>népszerűtet felekezetek vallás/hit üdvösség, üdvösségügy nevelés kultúra görögség/hagyomány</p>

A szövegelemzéshez a PIM Digitális Akadémia adatbázisát használjuk,¹⁷ a szövegkijelölésnél a nagy korpusz miatt, a témához illeszkedés alapján a változó valószínűségű mintavétellel éltünk. A mintába való bekerülés valószínűségét a témával való egyezés jelentette (2. melléklet).

A Németh László által jelölt tématerületeket (a tartalomjegyzék alapján) kezeltük kategóriákként, megvizsgáltuk és kódoltuk (1932–1936). A *minőség forradalma* (1940) című munkájában összegzett (korábbi cikkeiben és írásaiban kidolgozott) relevánsnak ítélt tématerületek alapján dolgoztunk.

Az elemzés szakaszában a kódokat, a kulcsszavakat mondatok és bekezdések alapján kezeltük.¹⁸ Az elemzés során egy-egy adott kódkategória előfordulási gyakorisága vagy két, sőt több kód együttes előfordulásának vizsgálatával feltételeztük, hogy esetleg nem jelen lévő fogalmak (látens tartalmak) is felszínre kerülnek. Mivel két-három kódnak az együttes előfordulása „jelentéstöbbletet” hozhat létre, figyeltünk ezek megjelenésére és értelmezési lehetőségeire.

Az értelmezés szakaszában a tendenciaszerű együttes előfordulások, ismétlődések, hasonló tartalmak új megfogalmazása vagy egyes elemek hiánya a szövegben törvényszerűségekre enged következtetni, amelyeket egyrészt a hazai nevelés- és társadalomtörténeti kontextus alapján értelmezzük, illetve segítségül hívjuk a nemzetközi szakirodalom megállapításait.

Kódcsoportok alapján kialakított, az elemzéshez alkalmazott kategóriák:

Az író feladata/küldetése: új szellem / társadalmi eszmény; minta/minták, példa, hagyomány (görögség); nevelés (népművelés); írás; erkölcs, felelősségügy, magyarságismeret: népismeret népi, népiség, faj, magyar faj, magyar nép (Magyarország); kertészkedő intellektuel, üdvösség

Harmadik út: új politika, reform; kapitalizmus bírálata, magyarság, megvalósítandó utópia

Közép-európaiság: testvériség, tejttestvériség, Duna-gondolat, új reformkor, telepes-Magyarország (minta)

Minőségyszocializmus: tervgazdálkodás, telepítés (telep, Telep-Magyarország), földkérdés/földosztás, szövetkezet, minőségi ipar, mezőgazdaság és kereskedelem, mezőgazdasági művészet, minőségi kertészet, tájhaza

Új nemesség: új művelt réteg, szegényparasztok/fiatalok, szellem embere, népvezér, minőség forradalma, műveltség, erkölcs

Kert-Magyarország: kertészvallás, kertgazdaság, kertészkedő intellektuel, kertművelés/műveltség, jólét, kertideál, kertváros, botanikus kultúra, vegetarianizmus, gyógyulás/gyógyítás

¹⁷ <https://opac.dia.hu/record/-/record/PIMDIA10998> (2025. 09. 10.)

¹⁸ Mind az elsődleges, mind a másodlagos kódolásnál a szövegtörzset mellett a kutatócsoport által kialakított kategóriarendszer szolgált kiindulópontként (4. melléklet).

Művelődés, pedagógiai reformok: nevelési reformok: hagyomány, nevelés, nép felé fordulás, enciklopédizmus, népőiskola (parasztfőiskola), (ős)tehetség, géniusz, vitális erő, humanizálás, humanizmus

Műveltség és kultúra – hit és vallás: erkölcs, protestáns etika, új szellem/társadalmi eszmény, vallás, üdvösség

A szövegelemzéssel a kiemelt témák (tárgyak, fogalmak) alapján lehetőség kínálkozik a munkacsoport előzetes áttekintő táblázatának és az Ehrenhard Skiera által definiált azon közös motívumokkal történő összehasonlításra, amelyeket az életreform-mozgalmak és a reformpedagógiai törekvések közös pontjainak tekint: a) a *testvériség* gondolata; b) a *karizmatikus vezető* megtalálása és kiválasztása; c) a *vitalitás* hangsúlyozása (az *érzéki és a testi dimenziók* szerepével az életben, a munkában és a tanulásban); d) a *romlatlan gyermek (az ifjú)* a jobb jövő záloga; e) a változás (a reform), a *messiásmotívum*; f) a nevelésen keresztül az emberiségért érzett felelősségből következő szerep, a *misszionáriusmotívum*; g) az új élet, az elidegenedéstől mentes új világ és új iskola – az „*új földi paradicsom*” beteljesítése; f) a nevelés segítségével történő megmentésével lehetséges egy új élet kezdete (*a megmentés motívuma*) (Skiera, 2006, pp. 44–45).

A továbbiakban a magyarországi pedagógiai és életreform-törekvések vizsgálatánál kiemelt szerepet kapnak a közös motívumrendszer elemeiből a következők: az originalitás (gyermek, fiatal, paraszt); az egyéni és közösségi (parasztfőiskolai/népőiskolai/reformpedagógiai) *nevelés* segítségével a *tehetségének gondozása*, a fiatalok sikeres társadalmi integrációja; az új értelmiség kiformálása (új nemesség, megmentés), a nevelés kiemelt szerepe a társadalom megmentésében (olyan társadalmi küldetés, *misszió*, amelynek sikere esetén a magyar társadalom képes kiutat találni); a *minőségszocializmus* mint harmadikutas megoldás (a telepítéssel, a szövetkezeti formával) az „új paradicsomi állapot” a *nemzet, a nép megmentését* is magában hordozza.

A kutatás ontológiáját tekintve a társadalmi valóság szereplőit állítja középpontba. Közéleti embereket vizsgál, akik kvázipedagógusként, teoretikusként olyan programokat (szövegeket) hoztak létre, amelyek tartalmukban egy lehetséges harmadikutas (vagy kiutakhoz vezető) és ezekhez kapcsolódó pedagógiai és életreform- (társadalmi reform) javaslatokat (ideológiákat és/vagy utópiákat) tettek közzé. E tevékenységük során azonban nem tudatosuló érzelmi megnyilvánulásokat és cselekvésmódokat generáltak, amelyek hosszabb időn át meghatározták a társadalmi szereplők gondolkodását és/vagy cselekvését (Mason, 2001/2005, pp. 22–23). A kutatás episztemológiai pozíciója, hogy tudásnak tekintjük a vizsgált kulturális szövegek dimenzióit, az általuk (akár a mai napig) generált diskurzust, illetve annak hatásait (lenyomatait) a szociális világ szereplőinek tudatára és cselekvésére (Mason, 2001/2005, pp. 24–25). Ezen álláspontokat képviselve a kutatás törekszik azon „intellektuális rejtvények” (Mason, 2001/2005, p. 15) szisztematikus vizsgálatára – alapvetően kvalitatív módszerekkel, kellő kritikát gyakorolva, generatív módon építkezve –, amelyek a téma szempontjából új ismereteket adnak a magyar életreform-mozgalom recepciójáról.

1.3. Források

A kutatás forrásait (az adatgyűjtést vagy -generálást) primer forrásként a két világháború közötti közéleti, (többségében) irodalmi sajtóban megjelent esszék, tanulmányok, illetve szépirodalmi munkák (csak érintőlegesen), esszégyűjtemények és egyéb publicisztikák képezik, amelyek a harmadikutasság kérdését vizsgálták, és alapvetően pedagógiai vonatkozásúak. Németh László regényeit és drámáit nem vizsgáltuk, több jelentősebb folyóiratot azonban igen: *Nyugat*, *Napkelet*, *Kelet Népe*, *Válasz*, *Tanu*, *Protestáns Szemle*. Kiemelt helyet kapott Szabó Dezső *Az elsodort falu* (1919) és Németh László *A minőség szocializmusa* (1940) című munkája a rájuk vonatkozó korabeli reflexiókkal együtt.

Szekunder források az életreform-mozgalom művelődéstörténeti vonatkozásait feldolgozó nemzetközi szakirodalom fontosabb monográfiái és tanulmánykötetei: Eva Barlösius: *Naturgemäße Lebensführung. Zur Geschichte der Lebensreform um die Jahrhundertwende* (1997); a Kai Buchholz, Rita Latocha, Hilke Peckmann és Klaus Wolbert szerkesztette *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*, kétkötetes album (2001), Wolfgang Kabbe alapmunkája, a *Gesellschaftsreform durch Lebensreform* (1974), a *Politische Jugend in der Weimarer Republik* (1993) és a *Die Lebensreformbewegung* (2001) című írása, illetve a Diethart Kerbs és Jürgen Reulecke szerkesztette *Handbuch der deutschen Reformbewegungen, 1880–1933* (1998) kötet. Továbbá Janos Frecot, Jonas Geist és Diethart Kerbs *Fidus, 1868–1948. Zur ästhetischen Praxis bürgerlicher Fluchtbewegungen* címmel megjelent munkája (2000).

A reformpedagógia és az életreform kapcsolatának vizsgálatában Wolfgang Scheibe *Die Reformpädagogische Bewegung 1900–1932* (1969) című monográfiája szolgált alpműként. Továbbá Ehrenhard Skiera idevonatkozó tanulmányai: *Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia összegzése* (2004), valamint az *Über den Zusammenhang von Lebensreform und Reformpädagogik* az Ehrenhard Skiera, Németh András és Mikonya György által szerkesztett (2006) *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa – Ursprünge, Ausprägung und Richtungen, landspezifische Entwicklungstendenzen* című kötetben. A legfrissebb idevonatkozó átfogó összegzés pedig Németh András és Ehrenhard Skiera közös bevezető tanulmánya *Az életreform múltja és jelene. Elvagyódás az érzelmi ridegség elidegenedett világából – új irányok és helyszínek, világnézeti koncepciók, társadalmi hatások* címmel jelent meg az általuk szerkesztett *Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek* (2018) című kötetben.

A magyarországi életreform-mozgalmak hazai feltárásában és publikálásában meghatározóak Németh András tanulmányai és az általa szerkesztett tanulmánykötetek. Néhány kiemelés: *Die Lebensreform und ihre pädagogische Rezeption in Ungarn: Lebensreform und Pädagogik am Beispiel der „Deutschen Gesellschaft für ethische Kultur“* (magyarul 2005, németül 2006); *Népi kultúra, életreform és nevelés* (2012); *Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai* (2013). A kommunamozgalomról: *Életreform kommunák és a reformpedagógia*

– *receptiós folyamatok a 20. század első felében* (2014); illetve a Nagy Andreával közösen írt tanulmányok: *Az osztrák–német életreform-törekvések magyar recepciója a Bubán-kolónia és az Életreform című folyóirat példája alapján* (2017), *Gyógyulás és gyógyítás. Az egyéni és közösségi boldogság keresésének útjai* (2018).

Az irodalmárok között a téma jelentős kutatója, Görömbei András *A népi irodalom* című előadása (2005), Grezsa Ferenc *Németh László Tanu-korszaka* (1990) és *Németh László esszéírásának gondolati rétegei* (2005) című művei jelentős forrás. A dolgozat témájához legszorosabban Monostori Imre elemzése kötődnek: a *Minőség, magyarság, értelmiség* (1994), *A Németh László-recenzió változása a rendszerváltás után* (2001), *A Németh László-i gondolkodás érvényességéről* (2010), valamint a *Németh László „organizátori” szerepei és a Tanu* (2011).

A filozófusok közül kiemelendők Csejtei Dezső munkái: a *Nyílvessző és kör. Ortega és Spengler hatása Németh László gondolkodására* (1996), Oswald Spengler művének, *A Nyugat alkonyának fordítása és a hozzá kapcsolódó írás* (1994). Az életreform-törekvések filozófiai alapját elemzi Kiss Endre *Zur Bestimmung einer Philosophie der Lebensraum* című műve 2006-ban. Továbbá Nyíri Kristóf könyve, *A Monarchia szellemi életéről* (1980), illetve Nyíri Tamás *A filozófiai gondolkodás fejlődése* (1998) című munkája segítette a korszakra ható filozófiai áramlatok elemzését.

A történelemben való tájékozódás szempontjából irányadó volt Berend T. Iván *Válságos évtizedek* című munkája (1983), Kövér György és Gyáni Gábor *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* című kötete (2006), valamint Romsics Ignác *Magyarország története a XX. században* (1999), *Két Magyarország?* (2005), *Történelem, történetírás, hagyomány* (2008) és *A Horthy-korszak* (2017) című művei. A két világháború közötti történelmi diskurzusokat vizsgálta Szőke Domonkos *Nemzet, középosztály, reform*, illetve *Modernizáció és/vagy népiség* (1994a, b, 1999) című tanulmányában, a népies és urbánus vitát pedig Papp István *A magyar népi mozgalom története 1920–1990* című munkájában (2012).

Az ELTE PPK OTKA (prof. dr. Németh András vezette) kutatásaihoz kötődő, a hazai reformpedagógiai és életreform-törekvések bemutatására vállalkozó tanulmánykötetek képezték a kiindulópontot a következő szempontok alapján: a fogalmi meghatározások és értelmezések, a recepciótörténet idősíkjainak megállapítása, a recepciótörténet jellegzetes vonásai, motívumai.

A fontosabb magyar nyelvű tanulmánykötetek: Skiera, Németh & Mikonya, 2006; Németh & Pirka, 2013; Németh, Pukánszky, & Pirka, 2014; Németh & Vincze, 2017; Boreczky & Vincze, 2018; Németh & Skiera, 2018. Nemzetközi kitekintések idegen (német és angol) nyelven: Vincze, Kempf, & Németh 2020; Németh, Stöckl, & Vincze 2017, illetve Hopfner & Németh 2008.

1.4. A kutatás erőforrásai, nehézségei, veszélyei

A kutatás jelentős erőforrása volt, hogy a pénzügyileg támogatott és releváns kutatási tervek alapján működő kutatási projektek időben végig teret és lehetőséget biztosítottak a nemzetközi és a hazai szakirodalom megismerésére, a folyamatos szakmai diskurzusra, a kutatási eredmények publikálására. A Műcsarnokban megrendezett *Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek* című kiállítás pedig a kutatási eredmények disszeminációját is biztosította (2–5. melléklet).¹⁹

A másik nagy segítséget a források és a szekunder irodalom gazdagsága jelentette, amely egyben a kutatás nehézsége is. A nemzetközi reformpedagógiai és életreform-mozgalom szakirodalma főként német nyelvű, mivel a mozgalom főként német területen bontakozott ki. Szellemi előfutárai ugyanakkor az angolszász területen is megtalálhatók. A nemzetközi rész bemutatásánál a német szakirodalom mellett törekedtem – a téma súlypontjához mérten – az angolszász terület megjelölésére, az olvasó számára mégis szembeötlő lehet a német szakirodalom túlsúlya.

Németh László harmadikutas életreform-konceptiójának a bemutatása egyrészt könnyű, mert sok forrás áll rendelkezésre, másrészt nehéz, mert a forrásbőség rendkívül megnehezíti a válogatást. Németh egész életében írt, és tisztában volt azzal, hogy minden sorát az utókornak is írja. A forrásokban időnként ismétlődnek bizonyos tartalmak, néha módosulnak és kiegészülnek. A metaforákban gazdag, a mai olvasó számára túl sok költői képpel gazdagított, egyébként szép szövegek olykor terjengősek. Németh szövegeiben általában nincs hivatkozás, többnyire a téma kijelölése szolgál útmutatóként. A halála után megjelent válogatások számos kiegészítő információt adnak közre, és sokat segítenek a tájékozódásban a szerkesztői útmutatók (Greza, 1989). A Németh Lászlóról szóló szakirodalom óriási terjedelmet ölel fel (Greza, 1990; Monostori, 1994, 2005; Vekerdy, 1970), a népies írókkal foglalkozó kötetek száma jelentős, és az író megítélése is változatos (Borbándi, 1983; Szegedy-Maszák, 2007; Papp, 2012). A szakirodalomban történő válogatás főként a pedagógiai és az életreform közös motívumain alapult (Skiera, 2006).

Jelentős technikai segítség, hogy a *Tanu* számai digitálisan elérhetők az Arcanum adatbázisában, illetve a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) Németh László-archívuma keresőprogrammal is támogatja a kutatót. A folyamatosan digitalizálásra kerülő Németh-életmű online elérhetősége jelentős előrelépés, mégis vannak hátulütői. A korábban kutatott (papíralapú) dokumentumok gyakran más jelölést kaptak az elkészült tanulmányokban, míg az új kutatások az időközben is bővült online rendszer oldalszámaival jelennek meg.

Fennáll a veszélye annak, hogy a kutató elvész a források és értelmezések rengetegében, arról nem is beszélve, hogy Németh László életművének és a Kert-Magyarország-konceptiónak

19 A kutatások vezetője és a kiállítás főkurátora: prof. dr. Németh András.
<http://mucsarnok.hu/kiallitasok/kiallitasok.php?mid=YnvqFLjsiAaZrxnOyTDOIJ> (2025. 09. 10.)

a megítélése nem egységes, eltérő diskurzusok alakultak ki róla. Veszély, de erény lehet, sőt kihívás az a kutatói szándék, hogy Németh koncepcióját a nemzetközi és a hazai életreform-mozgalmakhoz illeszkedően, azok viszonyrendszerében is elhelyezzük, ami egy új elemzési szempontot kínál.

2. AZ ÉLETREFORM-MOZGALOM ÉS A HARMADIK ÚT – FOGALMI MEGHATÁROZÁSOK

2.1. Az életreform-mozgalom előzménye és eszmetörténeti háttere

A 19. század végén a gazdasági és társadalmi modernizáció következtében olyan új jelenségek kerültek a felszínre, amelyek megkérdőjelezték a haladásba vetett hitet. A látszólag „boldog békeidők” kulisszái mögött gyökeres mentalitásbeli változások mentek végbe, amelyek előidézői jóval korábbi gazdasági, társadalmi, kulturális folyamatokra nyúltak vissza.

Jelentősen átalakult az életmód, a dinamikusan fejlődő nagyvárosok felszívták a vidékről érkezőket, a más tájakról, országokról jött bevándorlókat. Az iparosodás, a városiasodás és a szekularizáció következtében egyrészt javultak az életfeltételek (lakáskörülmények, táplálkozás, egészségügyi ellátás, oktatás), másrészt új konfliktusforrások születtek. Az iparosodás vesztese lett a gyökereit elveszítő parasztság, a hagyományos kézművesipart művelők. Folyamatos problémát jelentett a multikulturális embertömegek integrálásának kérdése, a város és a falu ellentéte. A nagycsaládok felbomlásával más életközösségekben, új környezetben kellett felnőniük az új nemzedékeknek. A felnőttek számára a hétköznapi élet ritmusát meghatározta az ipari termelés, a gyermekekét a kötelezővé váló közköztartás. A régi értékek és hagyományok egyre inkább háttérbe szorultak, csökkent a tradicionális vallásokba vetett hit, válságba jutott a kereszténység (Roberts, 1992, pp. 64–98).

Az elmagányosodott ember kiszolgáltatva érezte magát a felgyorsult világban, fölébe nőtt a technika, a gépek (az automobil) uralma alá került, a világ pénzközpontúvá vált. Egyre inkább eltűnt a természetes táj (a természet), a kaotikusnak látszó jelenségek között nem vagy alig voltak orientációs pontok. A nyomásztó eltömegesedés felerősítette az elidegenedést. Az ember elveszítette természetes kapcsolatát a munkájával (csak egy fogaskerék volt a nagy gépezetben), elhidegült embertársaitól, névtelen része lett az arctalan tömegnek, sőt elidegenedett önmagától, elveszítette helyét, szerepét a közösségekben (Marx, 1844/1977, pp. 38–46; Roberts, 1992, pp. 83–98).

A válsáért sokan a tudományt és a technikát, a hűvös racionalizmust okolták. A korábbi intellektuális értékeket képviselő embereszménnyel helyezték szembe, és előtérbe állították az érzelmeket, a heroikus hősöket, a zsenit, a kivételes tehetségű művészt. A civilizáció bírálói általában a társadalom peremén bontakoztak ki (például a művészvilágban) vagy az értelmiség azon körében, amely megfért a hivatalos hatalmon lévők holdudvarában. Az életreform-mozgalom kettőssége, hogy vitatja a modernizációt, tehát antimodern, de a régivel szemben mást (újat) állít, így egyben

modernnek is tekinthető. Ugyanakkor a mozgalom képviselői ideológiailag a legkülönbözőbb álláspontokat képviselték, akár azonos cél megvalósításának jegyében, így tartalmában legfőbb jellemzője a heterogenitás és az ambivalencia (Krabbe, 1974, pp. 9–10; 2001, pp. 25–29).

A tudományos fejlődésben kidolgozott evolúciós tanoknak (Darwin, Lamarck, Wallace) megfelelően úgy gondolták, hogy az emberi faj „e világi” testi, szellemi és erkölcsi tökéletesedése is be fog következni. Tovább fokozta az elbizonytalanodást Einstein relativitáselmélete (1905), a tudatalatti felfedezése (Freud, 1900), a genetika fejlődése (1905), a röntgensugárzás, mely átláthatóvá tette az embert (1896), a Lumière fivérek kinematográfja (1895). A változások kiváltotta krízis még tovább mélyült az első világháború okozta borzalmak és veszteségek, majd az azt követő forradalmi hullám traumája miatt. Különösen nehezen élte meg a közép-kelet-európai térség a háborút követő mélyreható, országhatárokat érintő, nemzeti sérelmeket okozó átrendeződést. A fejlődésben addig is eltérő jellegzetességeket mutató államok többségének társadalma ún. torlódott társadalom volt, amely a feudális és a tőkés viszonyok maradványainak szimbiózisában reflektált az új kihívásokra (Berend, 1983, pp. 34–52).

Az életreform-mozgalom ideológiai-eszmei hátterében jelen vannak civilizációkritikai, kultúrkritikai és életfilozófiai aspektusok. A francia felvilágosodás kiemelkedő alakja, Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) példaképévé vált a későbbi civilizációbírálóknak, sőt úgy tekintettek rá, hogy ő vezette be az embereket a dekadencia életézésébe. Rousseau a dijoni akadémia pályázatának kérdésére – „A tudományok és a művészetek fejlődése rombolta vagy javította-e az erkölcsöket?” – azt a választ adta, hogy az ember magánerkölcsseit és közéleti erényeit nem javította, inkább tönkretette az európai civilizáció, a tudományok és a művészetek fejlődése. Elítélően nyilatkozott a tudományok szerepéről. Munkájával 1750-ben nemcsak a pályadíjat nyerte el, hanem ezt követően életmódján is változtatott, a lehető legegyszerűbben próbált élni, még óráját is eladta (Benedek, 1978, pp. 34–39).

A kritikusok másik előfutára az amerikai filozófus, Henry David Thoreau (1817–1862) volt, aki elkötelezett környezetbarátként a természettel való összeolvadást, a természetközeli életmódot hirdette. 1845 és 1847 között a Walden-tó partján fából épített kunyhóban eltöltött idő tapasztalatait írta meg *Walden, avagy élet az erdőben* című munkájában (1854, magyarul *Walden* 1969). Beszámolt életének mindennapjairól, gazdaságilag is igazolta a természetes életmód pozitívumait. Egyébként a polgári engedetlenségi mozgalom és a rabszolga-felszabadítás elkötelezett híve volt. Hasonló gondolatokat közvetített, és szintén nagy hatást gyakorolt Edward Bellamy (1850–1898) szépiró utópikus regényével *Visszapillantás* címen. Művének megjelenése után (1888) Bellamy-klubok alakultak Amerika-szerte, népszerűsítették az egyébként fiatalon elhunyt szerző szociális utópiáját a jövő lehetséges fejlődéséről. Nagy hatással volt az angol Edward Carpenterre (1844–1929), akinek egyik híres műve, a *Civilisation: Its Cause and Cure* [Civilizáció, annak okai és gyógyulása]. Carpenter az Arts and Crafts mozgalom követője, lelkes híve Thoreau-nak, és sok élményt merített a hindu filozófiából. Munkáival nemcsak erős társadalomkritikát gyakorolt,

hanem elkötelezett képviselője volt a keresztényszocialista tanoknak, a szexuális szabadságnak. Munkájának címe mintegy megelőlegezte a kibontakozó életreform-mozgalom fő tematikáját. Ő és szerzőtársai (egymástól függetlenül) bemutatták azt, hogy a kapitalizmus miként teszi beteggé az embert, és lehetséges kiutat ajánlottak egy olyan jövőbeni (utópikus és szocialisztikus jellemzőkkel rendelkező) közösségi életmód felvázolásával (kipróbálásával), amely új alternatívát kínálhat az embereknek a gyógyulásra, a jelen civilizációs betegségeinek leküzdésére. Hatásuk abban is megnyilvánult, hogy az USA-ban a 19. század második felében számos (több mint hatszáz, többnyire vallásos) termelőkommunát, települési közösséget alapítottak (~ 100 ezer emberrel). Európában pedig Thoreau hatására jött létre Utrecht mellett a Walden termelési kommuna (Németh, 2013, pp. 11–54; Skiera, 2004, pp. 32–44).

A civilizáció okozta negatív jelenségek kiváltottak egyfajta romantikus elvágódást, amely több formában is kifejezésre jutott a 19. század második felében. Az életreform-mozgalom előfutárának tekinthetjük a romantika által már korábban képviselt új ideálokat: az érzelmek, az individuum, a szabadság eszményítését. A 18. század végén és a 19. század elején megjelent irányzat a felvilágosodás kritikájaként, a klasszicizmussal szemben lépett fel. Mint ellenkultúra szívesen fordult a nemzeti múlt, a középkor, a nép, a népi kultúra és az egzotikus tájak felé. A filozófus Fichte boldogságeszménye és Schelling idealizmusa fontos forrásként szolgált a romantika alkotóinak. A romantikusok képzeletének szárnyalását jól jelképezi Byron híres analógiája, amely szerint a költészet olyan, mint a képzelet látványa: a fantázia szárnyalása képes akár egy földrengést megakadályozni (Abrams, 1978, pp. 64–70). Ez a fajta romantikus életérzés jól tetten érhető az életreform-mozgalom számos irányzatában, különösen a harmadik út reményében kivonulók útkereső és új életideált megfogalmazó írásaiban és gyakorlati praktikáiban. A társadalomból „kiteleplők” közösségei egyfajta harmadik út lehetőségében, sőt az új vallásos törekvések jegyében egy lehetséges új „Evangélium” eljövételében, a földi paradicsom megteremtésében reménykedtek. A szocialisztikus és utópikus eszméken alapuló tanokat hirdetőik szívesen fordultak a korábbi korszakok művészeti irányzatai felé.

Az angol Arts and Crafts társadalmi és művészeti reformmozgalom alkotói preraffaelita testvéri közösséget hoztak létre. Ezzel kifejezésre juttatták, hogy szembefordulnak az akadémizmussal, a természetet tekintették igazi forrásnak, és a középkori és kora reneszánsz művészek szellemiségét tartották példaképnek. Első mesterük, Ford Madox Brown (1821–1893) felvette a kapcsolatot a nazarénus tanokat valló német preraffaelitákkal. Hamarosan feloszlott a közösség, majd az úgynevezett második preraffaelita nemzedék képviselője William Morris (1834–1896) festő, iparművész, szocialista gondolkodó forradalmasította a viktoriánus Anglia ízlését. Jelentős hatással voltak rá John Ruskin (1819–1900) angol író és festő keresztényszocialista tanai (Rolfé, 2018). Ruskin támogatta a preraffaelita festőket és a modern iparművészetet (Dearden, 1999, pp. 4–22). Morris hitvallásában keveredtek a konzervatív és a romantikus elemek: a középkori céhes mesterek munkáját tartotta mintának. Úgy vélte, az igazi alkotómunkában a művésznek és az alkotásnak

közvetlen személyes kapcsolatban kell állnia egymással. A középkori kézművesség egyszerűségét, tisztaságát tekintette esztétikai kihívásnak, ezekhez az erkölcsi értékekhez történő visszatérésben látta a művészeti megújulás lehetőségét. Elvetette a korabeli nagyipari módszereket, és visszanyúlt a kézműves technikákhoz (kárpitok, bútorok, szőnyegek, csempe- és tapétakészítés). Társaival gyakran merítettek motívumokat a költészetből (Artúr király legendája). Morris a művészet megújításán túl bízott a társadalom átalakításának lehetőségében is. A *Hírek Seholországból* című művében egy szociális rurálutópiát vázol, ahol a közösség jólétét az alkotómunka öröme biztosítja (Morris, 1890). Seholország lakói természetes ruhát viselnek, az úszás és evezés mellett az aratásban és a hídépítésben éppúgy megtalálják a rekreációt. A természetes, („kertvárosi”) környezet, az egyszerű, de igényes épületek teljes összhangot biztosítanak számukra a természettel. A lakók életmódja követi a természet rendjét, sőt a nők is feltűnően nagy szabadságot élveztek az új rendszerben. Nincsenek iskolák, a gyerekek a hasznos ismereteket elsősorban tapasztalati úton sajátítják el a felnőttektől (Gombrich, 2002; Németh, 2013, pp. 11–54; Morris 1890/2015).

A kontinentális Európa is megfogalmazta kultúrkritikai kételyeit. A 19. századi filozófia több kiemelkedő képviselője adott hangot markáns ellenvéleményének a korabeli nevelési gyakorlattal szemben. Arthur Schopenhauer (1788–1860) életfilozófiája, Herbart bírálata és a neveléssel szembeni kritikája nem maradt visszhang nélkül. Szerinte a gyermek veleszületett személyisége megközelíthetetlen és megváltoztathatatlan, így a pedagógus feladata csak a gyermek megvédése az állam és társadalom hatásaitól. Friedrich Nietzsche (1844–1900) kultúrkritikája és pesszimizmusa még tovább ment, tagadta a korabeli európai értékeket. Mindketten jelentős hatást gyakoroltak az európai gondolkodókra. Nietzsche a *Korszerűtlen elmélekedésekben* a frissen létrejött nemzetállam legitimációs kultúrpolitikájának kérlelhetetlen bírálatát adta. Többek között azt hangsúlyozta, hogy a kereszténység elveszítette korábbi értékorientációját, úgy vélte, hogy „Az isten meghalt. [...] Ezért van szükség, testvéreim, egy új nemességre, amely szembeszegül minden csőcselékkel és minden kényúrsággal, és új táblákra újonnan írja fel a szót: nemes.” (Nietzsche, 2004, p. 11). Mondatai megrázták a korabeli (sőt későbbi) értelmiséget; a filozófus világossá tette, hogy új erkölcsöt és értéket kell teremteni, ennek letéteményese pedig az új ember, az *Übermensch* (Nyíri 1998).

Az életreform-mozgalom szellemi előfutárai között meghatározó helyet foglal el Tolsztoj (1828–1910), a világhírű orosz író, akit Nietzsche-kritikája komoly válságba sodort, hiszen éppen a kereszténység megerősítésével kívánta megmenteni embertársait a civilizáció borzalmaitól. Tolsztoj személye számos ellentmondást rejtett magában, parasztnak öltözött vidéki földművelő, előkelő gróf, igaz keresztény, a szeretetvallás hirdetője, miközben az ortodox egyház kritikusa is. Elkötelezett pacifista, bár ifjú korában a cári hadsereg katonájaként meghatározó élményeket szerzett a krími háborúról. Lázadó anarchista (a családon belül, illetve a rendőrség, az egyház ellenében), de az evangéliumi szeretetben és a testvériségben látta a keresztény hit megújítását. Néptanítóként iskolai és tanítási reformok kidolgozója volt – miközben világhírű regényíróként

beírta magát a világirodalom történetébe. Lelkében egy árva érzékenysége és a jól nevelt, művelt úrfi kettőssége egyszerre volt jelen. Többgyermekes családapaként, férjként szüzességi fogadalmat tett, és remeteként szeretett volna megváltást lelteni. Gazdag nemesként, visszahúzódva élt vidéki birtokán, miközben adakozásával, vagyonáról, szerzői jogairól való lemondással, földosztással bőszítette fel családját, sőt saját parasztjai meg nem értését is kivívta. Életreformer volt, aki hosszú időn át vegetáriánusként étkezett, parasztingben járt (gimnasztyorkában), naponta úszott, sétált, gombászni járt. Rendszeresen kumiszkúrára utazott Baskíriába. Felfedezte az őstermészetet, a vidéket, az orosz népet. A népben látta a jövő erőforrását, az originalitást. A paraszti munkát, a földművelést, a méhészkedést tartotta az igazi életformának. Erdőt telepített, kaszált, asztalosmunkát végzett. A szegény parasztyerekeknek olyan reformiskolát szervezett, ahol nem volt osztályozás, kényszer, sem verés (Szabó, 1987; Troyat, 2007; Popoff, 2012).

1859-ben a *Családi boldogság* című írásában vázolta az ideális állapotot: „*Csendes, magányos élet a falu zárkózottságában, az a lehetőség, hogy jót tehessünk az emberekkel, akikkel könnyű jót tenni, mert nincsenek hozzászokva, meg a munka olyan, amit hasznosnak gondol az ember is! És aztán az üdülés, a természet, könyvek, zene s egy közelálló ember iránt érzett szeretet. Ez az én boldogságom, nagyobból nem is álmodom.*” (idézi Berneker, 1903, p. 43).

Tolsztoj a kötelező őszinteség híve volt, naponta vezette naplóját, hogy kiírja és lejegyezze megváltó gondolatait. Prófétikus állítása: „*Felfedeztem, hogy a nép hite a tudásnak egy olyan formája, amely megengedi neki, hogy higgyen a békében.*” (Szabó, 1987, Emlékiratok, XII).

Tolsztojt Schopenhauer halálértelmezése teológiai vizsgálódásokra készítette: „*Ő az, aki nélkül nem lehet élni. Istent ismerni és élni – egy és ugyanaz. Az Isten az élet*” – írta a *Gyónásban*, 1879-ben. A nevelés alapját szintén a vallásban találta meg: „*Az igazi vallás olyan emberileg megalapozott viszony az embert körülvevő végtelen léthez, amely összeköti életét ezzel a végtelenséggel és vezérli cselekedeteit*” (Troyat, 2007, pp. 538–540). Tolsztoj úgy vélte, hogy önmagát tökéletesítő erkölcsös emberként élni nem más, mint a szegénység, egyszerűség, tisztaság, megbocsátás eszményeit követni. A szükséges a kiút, egyfajta „harmadik út” megtalálása (Szutyjev és Bondarev hatására), amelynek kulcsa a patriarchális (romlatlan) orosz paraszt. 1899-ben a vallásos nevelésről a következőket írta: „*Csak egyetlen módon érheti el az ember, hogy szabad legyen: ha akarátát egyesíti Isten akarátával. [...] mert csak a vallás teszi szabaddá az embert*” (Troyat, 2007, pp. 538–540; Popoff, 2012, p. 91, 137, 151). Az evangéliumi kereszténység nevében arra szólít fel: *Neveljük szeretetre önmagunkat...! Szeretni a szeretetért!* (1891, pp. 93–98). Az új nevelés hatására pedagógiai credóját így összegezte: „*[...] a gyermeknevelés csak öntökéletesítés, amiben semmi sem segít annyit, mint a gyermekek.*” A tudományos iskolával szemben valódi népi iskola szükséges, „bocskoros egyetem” (1899) (Szabó, 1987, pp. 108–119; 2003, VII).

Az író, életreformer és pedagógus Tolsztoj nagy hatással volt a német származású, de magyar kötődésű anarchista Schmitt Jenő Henrikre (1851–1916). A filozófus Schmitt budapesti tanulmányai után Berlinben doktorált, ahol kapcsolatba került az ottani szociáldemokrata, anarchista

körökkel. Kapcsolatban állt Várkonyi Istvánnal a hazai földmunkás mozgalom szervezőjével, akinek segítségével több előadást tartott Budapesten és vidéken is. A parasztság (főként a szegény agrárréteg) öntudatra ébredését az őskeresztények önszerveződő mozgalmához hasonlította. Schmitt (és Tolsztoj) tanai különösen a nazarénusok körében váltak népszerűvé, akik az erőszakmentesség hívei voltak. Főként a szegényparasztság soraiból létrejött balmazújvárosi testvéri közösség és az ibrányai szekta tagjai hittek a tolsztojánus, anarchista tanokban (Dömötör & Hoppál, 1990, pp. 7–491). Schmitt fő munkája, a *Gnózis* 1904 és 1906 között jelent meg. 1892-ben írt művében (*Krisztus istensége a modern ember szellemében*) arra kereste a választ, hogy miként ragadható meg az ember és Isten kapcsolata. Az egylényegűségben hitt, vagyis az ember lényege szellemi mivoltában ragadható meg; Isten mindenkiben benne rejlik, megismerhető lehetőség. A hit egyfajta belső tudás, és ebben rejlik a vallás lényege. A filozófiát a tudás vallásának tekintette, egyfajta önismereti tudásnak, életvezetésnek. Tolsztoj személyével összekötötte, hogy ugyanabban a lapban, a berlini *Die Religion des Geistes*ben jelentek meg írásaik. Mindketten Krisztus felé fordultak, az erőszak (erőszakszervezet) nélküli életben hittek, és a parasztságban találták meg a jövő lehetőségét. A művészközösségek sorából a gödöllői művésztelep tagjai vallották Tolsztoj tanait (lásd a későbbiekben) (Németh, 2013, pp. 21–23).

A Nietzsche nyomán kibontakozó kultúrákritika népies és faji vonatkozású irányát főként a német Paul de Lagarde (1827–1891) és Julius Langbehn (1851–1907) írásai alapozták meg. A teológus, kultúrfilozófus, orientalista Lagarde *Deutsche Schriften* címen (1878 és 1881 között) kiadott munkáiban az ősgermán kultusz motívumait hangsúlyozta. Erősen antiszemita beállítottságú volt, a német expanzió híve, aki jövőt a *völkisch* gondolat által meghatározott új nemzeti vallásosságban látta. Langbehn kultúrákritikus, filozófus a német kultúra előképét a híres festőben, Rembrandtban fedezte fel. 1890-ben megjelent munkája *Rembrandt als Erzieher* [Rembrandt mint nevelő] a reformpedagógiai és életreform-mozgalom számára egyértelműen a fiatalokra, a művészeti nevelés fontosságára hívta fel a figyelmet. A művészet népnevelő jellegét hangsúlyozta, a művészetet (a művészt) pedig a természet, a vidéki élet, az egyszerű nép szépsége, tisztasága felé orientálta.

A német *völkisch* gondolat a 19. század végén hallatlan erővel hatott a német szellemi életre, amelynek ideológiája a rasszizmusra és az elitizmusra épített, de nézeteiben helyet kaptak az újpogány vallási tartalmak is. A rasszista, militarista, antiszemita alapon álló heterogén mozgalom az ősgermán mitológia felelevenítésével kívánt a nép, a germán faj számára egyfajta újvallásos ideológiai alapot kínálni, és ezzel a pángermán állam létjogosultságát (az össznémetiség egy államban történő egyesítését) legitimálni, illetve a *Drang nach Osten* (Fel Keletre!) jegyében történő, jogosnak vélt területszerzést igazolni (Scheibe, 1969, p. 6). A német nyelv és faj egységét, felsőbbrendűségét hirdették, népszerű ideológiájuk a „vér és föld” (*Blut und Boden*) sovinszta eszméje, amely szerint faj (vér) és a szülőföld a német nemzet alapja. A *völkisch* orientációjú Nietzsche-kultusz visszhangra talált a német ifjúsági mozgalomban (például a Wandervogelban) éppúgy,

mint a földkérdés megoldását kezdeményezők körében. A mozgalom gondolatai közvetlen hatást gyakoroltak az ariozófia (ezoterikus) okkult tanításai (Puschner, Schmitz, & Ulbricht, 1999).²⁰

A válság formabontó megújítási törekvésekre ösztönözte a művészetet. Újra felfedezték a német kultúra középkori szokásait, a népi kultúrát, a művészetben Albrecht Dürer korát idealizálták. Az állandóság, az egészségesség megragadásával kívánták erősíteni a német nemzeti identitást. A népművészethez fordulás egyben a korabeli művészet kritikája volt. Kifejezésre jutott egyfajta erőteljes romantikus elvagyódás is, a nép, a parasztság romlatlan világa felé fordulás formájában (Németh, 2013, pp. 11–54).

A német művészek egy része az ősgermán mitológia felé fordult, míg mások a kapitalizmus borzalmaival való szembenállásukat és a dekadencia életérzését más utakon, például a pillanat megragadásában juttatták kifejezésre. A társadalom perifériáján élő lázadó művészek egy része „vaddá vált”. A „kivonulók”, a szecesszió hívei a díszítő hajlandóságú „absztrakt naturalizmusában”, annak virág- és nőmotívumai segítségével keresték az új formanyelvet. A művészeti anarchia új színeket és formákat emelt ki. Távoli tájakról, korokból, kultúrákból kölcsönöztek motívumokat, hogy a művészet választ adhasson a honnan jövünk?, kik vagyunk?, hová megyünk? kérdésekre. Némelyek az expresszionizmusban, míg mások a funkcionalizmusban találták meg a megfelelő nyelvet (Auboyer, 1988, pp.7–21, 45, 65, 109). A művészet forradalma nem volt más, mint a lázadás művészete. A közép-kelet-európai régióban ez támadást és lázadást jelentett a nyugati ideálok és az idegen eszmék ellen, szembehelyezkedést a kapitalizmussal, illetve liberalizmussal és a felvilágosodással (a racionalizmussal). A megkésett és felemás fejlődésű társadalmak tehát lázadással reagáltak saját fejlődésük ellentmondásaira. Az új harmónia vágya, vagy, ahogyan Kassák Lajos nevezte, „az abszurdnak érzékelt világban az elviselhetetlen ok” jutott kifejezésre. Thomas Mann pedig úgy értékelte, hogy a bomlasztás az „élet fölfrissítésére irányul” (idézi Berend, 1983, pp. 53–98). A futuristák manifesztumában a költő Marinetti úgy összegezte céljait, hogy egyszerűen „*le akarjuk rombolni a múzeumokat, a könyvtárakat*” (Micheli, 1969, p. 340).

2.2. Az életreform-mozgalom fogalma

Az életreform- (*Lebensreform, life style*) mozgalom a 19. század közepétől főként német nyelvterületen kibontakozó szociális mozgalom, amely elsősorban a modernizáció okozta jelenségek kritikájaként, többek között az iparosodásra, az urbanizációra és a szekularizációra reflektált. A mozgalom kezdeményezőjének a festő és szociális reformer Karl Wilhelm Diefenbach (1851–1913) tekinthető. Az életreform-törekvések közös vonása a természetes állapot utáni

²⁰ Részletesebben a 4. fejezetben.

vágyódás, a modern kritikájából kinövő, a civilizáció okozta károk és betegségek leküzdését szorgalmazó új életmód megtalálása, az öngyógyítás, az elveszett harmónia (kozmosz teljesség) és új spiritualitás segítségével a gyógyulás, a megváltás ígérete.

Reinhard Farkas az életreform-diskurzusokat a következő tématerületek szerint csoportosította: 1. spiritualitás, vallás, filozófia; 2. gyógyászat, higiénia; 3. táplálkozási reform; 4. testnevelési reformok, testkultúra, turizmus, alpinizmus, öltözködési reformok; 5. ifjúsági mozgalmak; 6. gazdasági és földreform; 7. természet-, vidék- és állatvédelem. Kiemelte, hogy az életreform-mozgalmak egy centrum-periféria modell szerint tagolhatók. Centrális szerepe van a vegetarianizmusnak, a természetgyógyászatnak és a nudizmusnak, a többi a periférián helyezkedik el (Farkas, 2008, pp. 11–28).

Wolfgang R. Krabbe (1942–2022) az 1974-ben megjelent munkájában²¹ kiemeli, hogy az életreformerek a társadalom jobbítását nem a politikától, nem valamiféle forradalmi felkeléstől, hanem az egyéni és csoportos tettektől várták. Az életmódreform világnézeti alapja tartalmaz egy lényegében szekularizált, gnosztikus-eszkatologikus megváltástant. Krabbe megkísérli leírni az életreform-törekvések komplex struktúráját (Krabbe, 1974, pp. 10–14). Ezek nagyszámú egyedi (sok esetben ambivalens) törekvések egységet alkotnak, egymással komplex kapcsolatban állnak. Krabbe az életreform-mozgalom definiálásával egy olyan társadalomtörténeti szempontot érvényesített, amellyel az életreform-mozgalmak beazonosításához bizonyos kritériumokat tartott mérvadónak ahhoz, hogy a relevanciát megállapítsa: például a mozgalom (irányzat) ismertsége, követőinek a száma, hatása, fennmaradásának ideje, a túlélési képesség. A jellemzők megállapításánál megválaszolendő kérdésnek számítottak a következők: milyen konkrét ideológiák és cselekvési tevékenységek mentén jutottak kifejezésre az irányzatok? Milyen mentalitásbeli elemek és értéképzetek játszottak szerepet az életreformer csoportok létrejöttében? Hogyan jutottak kifejezésre a reformkoncepciók, miként szólították meg az embereket? Milyen változásokat értek el a társadalmi gyakorlatban, a tudati szférában, a napi rutin, az egyéni és közösségi szokások területén? Krabbe felhívta a figyelmet arra is, hogy kezdetben az életreform legegyszerűbb értelmezése volt érvényes: diétát vagy higiéniai reformot értettek alatta. A német nyelvben egyébként 1896-ban jelent meg a szó, majd felbukkant 1900-ban, 1904-ben és 1905-ben, mégpedig a vegetarianizmus kontextusában (Krabbe, 1974, pp. 10–14).

Krabbe az életreform definíciójában azt hangsúlyozza, hogy egy olyan törekvés kifejezésre juttatása, amely az egész életvezetés megújítására irányul, leginkább a táplálkozás, az öltözködés, a lakás és az egészségápolás területére. Az életreform-mozgalmon belül három csoportot különít el: 1. a perifériás életreform célja egy megreformált település, azaz egy átfogó, új, az élet

21 *Gesellschaftsveränderung durch Lebensreform. Strukturmerkmale einer sozialreformerischen Bewegung in Deutschland der Industrialperiode* [Társadalmi változás életreform segítségével. Egy németországi szociális reformmozgalom strukturális jellemzői az iparosodás korában].

minden centrális területét érintő szociális szervezet létrehozása. 2. a specifikus (egy szűkebb körű értelmezésben) életreform tárgya és egyúttal célja is az egyedi emberi test megreformálása. 3. az életreform-mozgalom „külső körébe” azok a különböző egyedi törekvések tartoznak, amelyek egy adott életreform-mozgalommal valamilyen releváns kapcsolatban, rokonságban állnak, például az ifjúsági mozgalom és a reformpedagógia.

Az életreform-mozgalom kiváltó oka a városiasodás, az iparosodás és a szekularizáció mint a modernizációs folyamat jelenségei, az életreform-törekvések pedig az ezekre történő kritikai reflexió termékének tekinthetők (Krabbe, 1974, pp. 14–15).

A másik típusba az *individuális-genetikus* életreform-törekvések tartoznak, amelyek a test, a testiség újraértelmezésével (gyógyításával) kívánják az új embert létrehozni. A vegetarianizmus, a természetgyógyászat és a testkultúra életvezetési elveit követve juthat a civilizáció által megbetegített ember újra a vitalitás birtokába, és teljesedhet ki élete a földi paradicsomban. Krabbe szerint a megváltás gondolata a vegetáriánusoknál fejeződik ki a leginkább. Ezeket az irányzatokat *affirmatív-participatórikus* viszonyként értelmezi, és kiemeli, hogy mind az egyéni, mind a közösségi elven működő reformokban kifejezésre jut az elidegenedés leküzdésének egyfajta *spirituális-vitális* koncepciója is (Krabbe, 2001, pp. 25–29; Skiera, 2006, pp. 28–42; Németh és Skiera, 2018, pp. 19–70).

A kor érzékeny kritikusai új fenyegetettséget vizionáltak. Ennek az érzésnek adott hangot Ludwig Klages (1872–1956),²² aki 1913-ban rendkívül drasztikus ítélettel illette saját korát: „*Ahol a haladást képviselő ember a vele dicsekvő hatalom birtokosa lesz, mindenütt a halált és a halál borzalmát hozza magával.*” (Idézi Kerbs & Reulecke, 1998, p. 10).

Az individuális, úgynevezett mag (vagy kulcsirányzat) képezi tehát az életreform-mozgalom alapját – mint önreform. A természetes életmódhoz való visszatérés számos formában megvalósulhat: például kúrákban (böjtek, diéták, speciális étrendek), terápiákban, fény- és napfürdőben. Az egyes szimptomák kezelése helyett a test (a szellem és a lélek) együttes gyógyítására helyezik a hangsúlyt. A személyes megújulás kiterjed a testmozgás (higiénia, sport), az öltözködés (ruha, cipő), a párkapcsolat (szexuális kultúra) újraértelmezésére is. A testkultúra-mozgalom (nudizmus vagy FKK) népszerűsítésében meghatározó szerepet játszott Fidus²³ (Hugo Höppener, 1868–1948) és tanára, Karl Wilhelm Diefenbach (1851–1913). Mester és tanítványa a természet apostolai voltak, nemcsak a vegetarianizmus, a fény és a nudizmus felszabadító erejében bíztak, hanem a földreform támogatói és elkötelezett pacifisták is voltak. A Jugendstil követőiként jellegzetes ezoterikus szimbólumok használatával fejezték ki az ember és a természet új harmóniájának igényét, a vágyat

22 Ludwig Klages (1872–1956) német filozófus, pszichológus, a grafológia atyja, a karakterológia kidolgozója, akivel munkakapcsolatban állt Palágyi Menyhért (1859–1924) magyar filozófus, fizikus.

23 A Fidus művésznév (németül „der Getreue”) jelentése: hűséges, igaz, megbízható, megfelelő.
<https://fidus-museum.org/erste-gesamtausstellung/> (2025. 09. 10.)

egyfajta új természetvallás iránt. Az életreform-mozgalom egyik jellegzetes motívumát testesíti meg Fidus *Fényfohász* vagy *Fényima* néven ismert alkotása.

Diefenbach többek között a Bécs melletti Ober Sankt Veitben 1897-ben Humanitas néven alapított művészkolóniát, amely előfutára volt az 1900 és 1920 között fennálló Ascona melletti Monte Verità (Igazság Hegye) nevű életreform-közösségnek. Diefenbach tanítványa a brassói születésű, osztrák–magyar Gusto Gräser (1879–1958) bátyjával együtt jelentős szerepet játszott Monte Verità életében, sőt őt tekinthetjük a hatvannyolcas mozgalmak szellemi inspirátorának. Gräser a romantikusok, Wordsworth, Byron, Shelley és Rousseau lelkes híveként tulajdonképpen életművész volt, akiben az expresszív-modern, meztelen tánc ihletőjét is tisztelhetjük benne. A művész – vándorköltő, természetgyógyász és telepes – Gräser hatással volt többek között a táncművész Rudolf Labanra, a filozófus Ernst Blochra és az író Hermann Hessére (Böhme, 2001, pp. 473–476; Frecot, Geist, & Kerbs, 2000; Krabbe, 2001, pp. 25–29; Németh 2013, pp. 11–54).

A vegetarizmus, a természetgyógyászat és a testkultúra szoros kapcsolatban állt a párhuzamosan kibontakozó emancipációs folyamatokkal, így a nő- és ifjúsági mozgalmakkal. Az életstílus megreformálásának igénye összefüggött a vallási, filozófiai megújulással, ami egyrészt jelentette az életfilozófiák és a monista tanok iránti érdeklődés fokozódását, másrészt a keleti kultúrák (vallások) iránti vonzalmat. A hagyományos vallásoktól való elfordulást követően kialakult egyfajta újvallásosság, amelyben fontos szerepet kapott a teozófia, az antropozófia, a szabad keresztény gyülekezetek és a keleti vallások, a buddhizmus, a hinduizmus, a mazdaisták (Krabbe, 2001).

Az önreform megnyilvánulhatott a kulturális élet különböző területein, például a művészetekben: mozdulat-, ipar- és népművészet (népzene, néptánc), a népi irodalom alkotásaiban. Emellett irányulhatott a környezet, a társadalom (a közösség) átalakítására: környezet-, természet- és állatvédelem formájában, hon- és népismeretben, műemlékvédelemben, kertváros- és településfejlesztésben, sport- és túramozgalomban, nő-, gyermek- és ifjúsági mozgalmakban. A különböző reformok testet ölthettek holisztikus formákban, olyan termelő, önellátó közösségekben, művészkolóniákban, kommunákban, amelyek továbbléptek az önreformon, és valóságos „társas közösséget” alkottak (Krabbe 1974; Barliös, 1997; Kerbs & Reulecke, 1998; Linse, 1998; Brunold, 2013).

Az életreform-mozgalom képviselőinek többsége a kapitalizmus és a kommunizmus ellentmondásait elkerülő és/vagy meghaladó úgynevezett harmadik út evangéliumát kívánta megtalálni, amely egy emberhez méltó, baráti vagy testvéri közösséget képes biztosítani. Ezt a lehetséges irányt markánsan ki is jelölte *A harmadik út* című műalkotásán (2. melléklet). A képen megrajzolt három nyíl a három lehetséges utat jelzi: a kapitalizmust (a szakadékba visz), a kommunizmust (elvész a felhők felett) és a harmadik utat (földreform). A harmadik út el- vagy visszavezet az originalitáshoz, a természethez, a természetes életmódhoz – a felkelő nap fényében az eljövendő földi paradicsomhoz (Skiera, 2006, p. 31).

A harmadik út evangéliumában több tanítás kapcsolódik. Ezek jellegét viszont szükséges tisztázni, mert a harmadik út fogalmát használjuk politikai, politológiai terminusként, de

az életreform értelmezésben is. A harmadik út evangéliumában kifejezésre jut a vágy az *új spirituális élményre*, amely segít az ember és a természet, az ember és a kozmosz összetartozásának megélésében. A 19. század végén kibontakozó erős elvallástalanodás miatt az emberek új kapaszkodókat kerestek, és egyfajta újvallásosságban találták meg. Ilyenek a gnosztikus filozófiák, a teozófia, az antropozófia, a keleti vallások, az újpogány mozgalmak (Magyarországon a turanizmus, hun–magyar ősvallások és a reformkereszténység). A földi élet vallásaként ezen irányzatok között értelmezhetjük a vegetarianizmust. Jelentős hangsúlyt kapott *a lélek, a szív, az érzelmek, a megérzések* a hűvös ésszel szemben, és a személyiség szabad kibontakoztatásának az igénye. Jelen volt a természetbe, a természetes létbe való romantikus visszavágyódás. *A természetre* az élet és az egészség *ősi, örök és romlatlan forrásaként* tekintettek. Az életreformerek a pedagógiával kapcsolatban azt az álláspontot vallották, hogy a nevelésben is vissza kell térni a „természet evangéliumához”, a természetes, a természetközeli oktatáshoz (természetben végzett megfigyelésekkel), olyan természetes módszereket kell alkalmazni, amelyek tekintettel vannak a gyermeki természet sajátosságaira. Így előtérbe került a természetes éneklés és tánc, a természetes gimnasztika, a természet utáni festészet.

Teret kapott *a test rehabilitációja, az emberi test természetessége*. A test ápolását, higiéniáját, egészségét szorgalmazó irányzatok felszabadítóan hatottak a testkultúra híveire, hiszen évszázadokig tabunak számító határterületet léphettek át. Ez a testre koncentráló vonulat ugyanakkor táptalaja lett a fajnemesítés, a fajtisztaság és a fajvédelem szélsőséges ideológiájának, amely a két világháború közötti diktatúrákban a politika szolgálatába állt. Fontos célként jelent meg a Föld és az élet (az ember) megmentése, a vitalitás, amely a szubjektív idő megélését is szolgálta. Olyan fogalmak kerültek középpontba, mint a Földanya, kozmosz, őállapot, fény, igazság, tisztaság, szépség, nemesítés, teremtés, fejlődés, jövő (Buchholz, 2001, p. 41; Skiera, 2006, pp. 31–35; Németh & Skiera, 2018, pp. 19–70; Németh 2005, pp. 3–4; 2006, pp. 58–89).

Az életreform-mozgalom követőinek magatartása legtöbb esetben egyfajta új életfilozófiára épült, amely kapcsolódott egy új hithez, eszerint értelmezték saját helyüket és indokolták a választott új életforma szükségességét. Az új (megtalált) identitás azután realizálódott egy sajátos, legtöbb esetben összetett, a mindennapi életet (részben vagy egészben) gyökeresen átalakító mindennapi viselkedésben, az életmód reformjában (az étkezés, lakás, munkavégzés területén).

Krabbe összegző meghatározása szerint – amelyet kiindulópontnak tekintünk –, a következő tényezők az életreform-mozgalom meghatározói:

- a) az életreform-mozgalom alapját képezi az egész élet megújításra irányuló törekvés;
- b) történelmileg meghatározott negatív jelenségek állnak mögötte, amelyek a gazdasági és társadalmi fejlődés kísérőjelenségei, illetve a természettudományos fejlődés (különösen az orvostudomány) eredményeinek hatására alakultak ki;

- c) az életreform-mozgalom egyfajta társadalmi reformtörekvés, amely az egyes emberek életfeltételeinek megjavításával (reformjával) kisajátítja a szociális kérdést, ám elsősorban az individuális reformcélokat tekinti prioritásnak;
- d) az életreform-mozgalom hívei elsősorban középosztálybeliek, akik egyfajta mentalitásbeli változást mutatnak, amit agnosztikus küldetéstudat hat át, amely eszkatologikus, szekta jellegű viselkedési formákon keresztül realizálódik;
- e) a mozgalom szellemtörténetileg a puritanizmusból eredezteti magát;
- f) az életreform-mozgalom nem rendelkezik egységes világnézeti állásponttal, az eklekticizmus jellemzi, heterogén elemeket egyesít magában, például felvilágosodásra jellemző szemléletet, materialista, darwinista, monista tanokat, amelyek egyrészt irracionálisak vagy kultúrpeszsimista meggyőződést fejeznek ki, életfilozófiákat, vitális-orientalista és vallásos tartalmakat kombinálva (Krabbe, 2001, pp. 171–172).

2.3. Az életreform és a reformpedagógia

Az életreform-mozgalom és a reformpedagógia közötti szoros összefüggés következik az életreform-mozgalom alapvető célkitűzéseiből, de a két mozgalom közös vonásai (motívumai) is megerősítik ezt. Alapvetésnek tekintjük, hogy az életreform lényegét az önreform adja, amely individuális és közösségi formában egyaránt megjelenik.

A nevelés mindenképpen alapmotívum a magirányzatok és a marginális, illetve a speciális megjelenési formák mindegyikében. Az életreform- és a reformpedagógiai mozgalom közel azonos időben bontakozott ki, mindkét irányzat a modernizáció okozta „degeneratív” jelenségekre keresett gyógyírt, azok leküzdésnek lehetséges módját kutatta.

Közös motívumként kiemelhetjük Skiera összegzése alapján, ahogyan az előzőekben utaltunk rá, a következőket:

- a) A *testvériség* gondolatának szembeállítását a kapitalizmus hasznosság- és profitorientált világával.
- b) Mindkét mozgalomban, különösen az ifjúságban hangsúlyos szerepet kapott a közösség számára olyan *karizmatikus vezető* megtalálása és kiválasztása, aki a köz javát szolgálja. A természetes és a természetesség elvének a kifejezésre juttatása a gyermekképp és a gyermek tanításának módszertanában.
- c) A *vitalitás* hangsúlyozása, összekötve a lélek elsődlegességével, az alkotó, a művészi aktivitás útján történő egyéni kiteljesedés gondolatával; az *érzéki és a testi dimenziók* szerepével az életben és a tanulásban.

- d) *A romlatlan gyermekekre* az életreform-mozgalom és a reformpedagógia egy jobb jövő zálogaként tekint.
- e) Közös elemként jelenik meg a *messiásmotívum*.
- f) Az ebből átívelő gondolat a nevelésen keresztül az emberiségért érzett felelősség, és annak segítségével történő megmentés, a *misszionáriusmotívum*. Az igazi, a kiteljesedő ember számára egy olyan új, „elidegenedéstől mentes” világ és új iskola igénye, amely az „új földi paradicsom” beteljesítése.
- g) Mindebből következik, hogy a régi (helytelen) és az új élet közötti szakadékok át kell tudni hidalni, az egyes embernek a nevelés révén való megmentésével lehetséges egy új élet kezdete (*a megmentés motívuma*) (Skiera, 2006, pp. 44–45).

2.4. Harmadikutasság: fogalmak és történelmi elődök

Az életreform-irányzatok többsége mint ellenmozgalom – antimodernként – a tradicionalizmus védelmében lépett fel, az originalitást, a természetet kívánta újra megtalálni, az ősi erőt, a tiszta forrást; újra felfedezték és védelmükbe vették a vidéket. Következésképpen az útkeresésben a tradicionális, a természetes, az ősi megtalálása egyfajta visszafordulást vagy odafordulást jelentett a régi, a hagyományos, a konzervatív megoldások felé. Az életreformerek a romlatlan fiatalt állították értékrendjük középpontjába, és benne látták a jövő zálogát. Az út kijelölésében legtöbbször ott találjuk a törekvések mögött a politikai irányt is, illetve a már megtapasztalt megoldások elutasítását, így a kapitalizmus és a kommunizmus elkerülésének lehetőségét. Az útkeresésben jelentős figyelmet kapott a történelem, az emberiség történetére való reflektálás, illetve annak tükrében a közelmúlt történéseinek megértése és interpretálása úgy, hogy alapvetően az „üdvtanok” legtöbbször egy jövőbeni ideális állapotot vizionáltak, ezért követőik számára egy utópiát vetítettek.

A harmadik út evangéliumának interpretálásához szükséges három olyan fogalom tisztázása, amelyek a kor történéseiben folyamatosan helyet kaptak. Ezek a következők: a konzervatív forradalom, a harmadik út és az utópia. Mindhárom szoros összefüggést mutat az életreformokban megfogalmazott célokkal, azok ideológiai megalapozásával. Több iránymutató „próféta” direkt vagy indirekt módon használta (és használja ma is) a kifejezéseket. A fogalmak meghatározásánál az életreform kontextusában történő értelmezésük tekinthető mérvadónak.

2.4.1. A konzervatív forradalom

A konzervatív forradalom fogalmát mai értelemben Armin Mohler (1920–2003) írta le 1950-ben. Munkájában számos szellemi elődről adott átfogó képet. Az életreform-mozgalom szempontjából vizsgált korszak (az első és a második világháború közötti időszak) alapján sokan német eredetet tulajdonítanak a fogalomnak.

Thomas Mann 1918-ban az *Egy apolitikus ember elmékedései* című művében használta az archaikus forradalom kifejezést, miközben a liberális-atlanti civilizáció alternatíváját kereste. Mann az 1921-es *Russische Anthologie*-ban Nietzsche-re vonatkoztatva ismét használta a szófordulatot. Az 1920-as évek németországi újkonzervatívizmustól azonban elfordult, sőt figyelmeztetett a benne rejlő veszélyekre is. A másik gyakran idézett szerző a bécsi drámaíró Hugo von Hofmannsthal, a George-kör egykori tagja, aki osztrákként szintén az elsők között definiálta a konzervatív forradalmat. Az író 1927-ben az új német valóságot illetve a fogalommal, és olyan politikai formációnak tekintette, amelyben az egész nemzet részt tud venni (Mohler, 1950, p. 18). A szépírók reflexiói azt jelzik, hogy érzékelték a kiütkeresés szükségét és annak tévesztéseit. Az irodalom oldaláról közelítettek, a történelmi fordulatok között is fennmaradni képes nemzeti hagyománytudatosság megteremtésének igényével léptek fel.

Mohler könyve összefoglalja a németországi konzervatív forradalom 1918 és 1932 közötti időszakának gazdag történelmi-politikai vitáit. Megállapítja, hogy valójában a fogalmi definíciók előtt már több évvel tevékenykedtek konzervatív forradalmároknak tekinthető különböző csoportok, amelyek politikai tartalommal töltötték meg a fogalmat. Ezeket Mohler a weimari köztársaság és a liberálisok ellenzékeként definiálta, és nem pozitív értelemben. Többben a német prefasiszta tendenciákat vélték bennük felfedezni (Mohler, 1950, p. 19).

A konzervatív forradalom kapcsán fontos kitérni arra, hogy milyen értékrendet képviselt maga a konzervativizmus, amely alapvető értékének a hagyományt és a hagyományos rendet tekintette. A modern konzervativizmus eszméjének szellemi atyja Edmund Burke (1729–1797) volt, aki erőteljesen bírálta a francia forradalmat, különösen a jakobinus diktatúrát, annak liberálisizmusát, amelynek értékrendje az egyén szabadságát állította középpontba. A konzervatívok nem akarták ideológiaként definiálni őket, eszmének, gondolkodásmódnak tekintették értékítéletüket. Ragaszkodtak előítéleteikhez, azaz a hagyományokban rejlő bölcsességekhez. Így szemben álltak a felvilágosodás tiszta racionalizmusával, tudásukat prepolitikainak tekintették. Ezt olyan gyakorlati tudásként interpretálta Mannheim Károly (1893–1947), amelyre a mindennapi életben tehetünk szert, és beállítódássá válhat, így a közvetlenség és gyakorlatiasság jellemzi, ezért különbözik az ún. progresszív, utópista gondolkodástól (Bihari, 2013, p. 116; Mannheim, 1994).

A konzervativizmus alapelvei Anthony Quinton (1925–2010) szerint a következőkben ragadhatók meg: tradicionalizmus, az organikuság elve (a társadalom organikusán, szervesen fejlődő, rendezett egész), politikai szkepticizmus (a politikai bölcsességet tapasztalati tudásként a közösség

birtokolja), egyfajta elméletellenesség (a közösségi tapasztalat preferálása) (Quinton, Scruton és Nisbet nyomán Bihari, 2013, p. 117). Roger Scruton (1944–2020) felhívja a figyelmet arra, hogy a modern konzervatívizmus megértéséhez a szemantikai higiénia következetes betartása szükséges. Kiemeli, hogy a konzervatív gondolkodás kulcsfogalmai: a piac mint „társadalmi ismeretelmélet”, a hagyomány, az egyén autoritása, az állampolgári hűség, a szövetség, a hatalom jogosságának elismerése, az állam kiemelt szerepe, a személyes kormányzás, a tulajdon erkölcsi és gyakorlati eredete a civil társadalomban, a család és a hierarchia (differenciáltság) elfogadása, a társadalmi rend meghatározói a korporációk, az intézmények védelme, az erkölcs és a vallás nem választható el a jogtól, a vallás az erkölcs bástyája, az erkölcs a társadalmi rend elengedhetetlen feltétele (Scruton, 2021, pp. 7–12)

A konzervatívizmus legfontosabb pozitív értékei: a hagyományok és a hagyományos értékrend, a tradíciók, a múlt és annak legitimációs ereje, a spontán szerves fejlődés, a kontinuitás; a társadalmi rend és rendezettség; a sokféleség megőrzése (intézmények pluralitása); a szabadság; az állam és az államrend; az alkotmányos jogrend; a társadalmi egyenlőtlenség; hűség, kötelesség- és felelősségtudat; decentralizált struktúrák. A pozitív értékrend ellen irányuló jelenségek és cselekvések a negatív értékek tartományában kerülnek meghatározásra. Így nemkívánatos az új intézmények erőszakos bevezetése, az abszolút és a totalitárius hatalom; a hagyományok és a tradíciók elutasítása, a jelen jövő felőli definiálása; az ún. progresszív (erőltetett) reformok és radikális változások (forradalom); a diszharmónia (a rendezetlenség); az intézmények és közösségek homogenitása; az individuális szabadság (negatív szabadság); a tekintélyek elvetése; a tekintélyek és normák, a jogrend, az államrend felrúgása; a társadalmi egyenlőség, a tanulatlanok uralma; a kötelességzegés, felelőtlenség, a hűtlenség, a kíméletlenség; a közömbösség; a hatalom centralizációja (koncentrálása, abszolutizálása); az államhatalom gyengítése (Bihari, 2013, pp. 112–121).

A konzervatív forradalommal foglalkozó újabb szakirodalom kiemeli, hogy képviselői komoly veszélyt jelentettek (jelentenek ma is) ideológiai sokféleségük miatt. A konzervatív forradalom egy gyűjtőfogalomnak tekinthető, amelybe belefértek (és beleférnek) a politikai romantikusok, a fasiszták, az antiliberálisok és az újkonzervatívok. Az értelmezési különbözőségek miatt több szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a konzervatív forradalom egy hosszú távon ható, felülről jövő, intellektuális és szellemi akció (nem az alulról, a választók tömegei felől megvalósuló, esetleges vagy múló esemény). A konzervatív forradalmat a társadalmi modernizáció krízisére adott újkonzervatív intellektuális antimodern válasznak tekinthetjük, amely értelmezhető egy, a modernizmuson túlmutatató nyugatellenes áttörésként, vagy a technika egy forradalmi (kritikai) felülmúlásaként. Abban mindenképpen egységesek az állásfoglalások, hogy a politikai liberalizmust (annak megjelenési formáját, a kapitalizmust) mint a nyugati világ jelenségét saját hazájukban mindenképpen idegennek és visszaszorítandónak tartották (Mohler 1950; Siefertle 1950; Breuer 1990).

A konzervatív forradalom ugyanakkor lehetőséget biztosított arra, hogy olyan ellentmondásos fogalmakat, mint jobb- és baloldali, konzervatív és forradalmi, nemzeti és szociális, individuális

és kollektív, leküzdjenek, majd egy világosan nem definiálható *harmadik útban* hozzák össze (Mohler 1950, p. 90). Nem mindenki véli a harmadik út gondolatát lehetséges irányynak, még akkor sem, ha némely szerzők érdeklődést mutattak a szocializmus iránt. Az ellenzők a legfőbb érvnek azt tekintették, hogy minden politikai cselekedet vagy bal-, vagy jobboldali (Horváth, 2015). Ezen a ponton eljutunk a harmadik út fogalmának definiálásához.

2.4.2. A harmadik út

A **harmadik út** fogalmát többféle gazdaságpolitikai értelemben használta az életreform-mozgalom, leginkább a kommunizmus és a kapitalizmus elkerülésének alternatívájaként. Így például a szabad gazdaság, szabad pénz (Silvio Gesell) koncepciójára, a szociális hármastagolódás (Rudolf Steiner) értelmezésére és a földkommunák kollektívizmusára. Ezen törekvések megnyilvánulása volt az Adolf Damaschke-féle földreformmozgalom Németországban, és Silvio Gesell szabad gazdaság kísérlete Svájcban. A teoretikusok a legtöbb esetben azon az állásponton voltak, hogy az egyéni reformon keresztül vezet az út a társadalmi reformig. Az életreform-törekvések többsége jelentős civilizációs kritikát gyakorolt, és elítélte azt a progressziót, amelyet a kapitalizmus hozott, de a mozgalom önmagában nem szakítható el gyökereiből attól az időszaktól (például a vilmosi Németországtól, az Osztrák–Magyar Monarchiától, a konkrét gazdasági-társadalmi valóságtól), amelyben létrejött. A mozgalom irányzatai kapcsán kifejezésre jutott egyfajta ambivalencia is, mivel a legtöbb antimodernként definiálta magát, de nem zárkózott el az új alternatívát kínáló megoldási javaslatoktól, amelyek egyben modernnek is tekinthetők. A harmadikutas törekvések az individuális kapitalizmus és a kollektív szocializmus közötti lehetőségeket próbálták különböző módon megragadni. Előképeknek tekintették az utópista szocialistákat: a francia Proudhont, Fourier-t és az angol Owent. Számos képviselő közel állt a szociáldemokraták (sőt nemzetiszocialisták) eszmévilágához, programjuk legtöbbször túlmutatott az egyéni reformon, és a társadalom megújulását akarták (Merlio, 2013, p. 63; Kerbs & Reulecke, 1998, p. 18). A harmadik út gazdaságpolitikai, illetve politikai értelmezése között nincs élesen elkülöníthető határ, gyakran egybeesnek a kettő. A szocializmuselméletek és ideológiák tendenciaszerűnek tekinthető jellemzői között több egybeesés jellemző.

Közös vonások a következők: a kapitalizmus totális kritikája; a liberalizmus, a konzervativizmus és a nacionalizmus bírálata, a tőkés magántulajdon és a kizsákmányolás elvetése, a piacgazdaság kritikája, a gazdasági és a szimbolikus tőke monopolizálásának és birtoklásának bírálata, az osztályharc és/vagy a radikális reformok melletti állásfoglalás, a párt és a mozgalom szerepének hangsúlyozása, a kollektívizmus (a közösségek szerepének kiemelése), a társadalmi egyenlőtlenség csökkentésének igénye, a tudományosság és az univerzalizmus szerepének igénye. A szocializmuselméletek képviselik talán a legheterogénebb családot a politikai eszmerendszerek között,

mivel idetartoznak az utópista szocialista elméletek (17–18. század), a tudományos szocializmus (19–20. század) és az ennek kritikájából fakadó szociáldemokrácia (19–20. század) is, mint a nemzetiszocializmusok és fasizmus ideológiák, az ún. harmadikutasság (vagy népi szocializmus) és a 20. századi keresztényszocializmus (Bihari, 2013, p. 128).

A harmadikutasság definiálásakor szükséges tisztázni, hogy ideológiaként, eszmeként vagy utópiaként értelmezzük-e. A leggyakoribb szóhasználat egyszerűen harmadikutasságként vagy harmadikutas törekvésnéként említi. A szakirodalom a politikai ideológiákat tudományosan megalapozott eszméknek tekinti. Legfőbb jellemzőik, hogy cselekvésre ösztönöznek. A komplex és átfogó eszméket leegyszerűsítve alárendelik az éppen aktuális cselekvésnek, azért, hogy közérthetően elmagyarázzák, igazolják a politikai szervezet működését. Az ideológiákban politikai csoportok, rétegek juttatják érvényre szemléletüket. Vannak ún. ellenideológiák, azaz kritikai ideológiák. Mannheim Károly például különbséget tesz ideológia és utópia között. Szerinte az ideológia a fennálló társadalmi rendet védelmezi, míg az utópia a jövőbe tekint, a létező rend jogosságát kérdőjelezi meg – írja az *Ideológia és utópia* című munkájában, 1929-ben. Szabó Miklós megkülönbözteti az állapotideológiákat és a program- vagy „jövőideológiákat” (Szabó, 1978, pp. 72–80). Utóbbiak célkitűzéseikkel átvezethetnek az utópiákhoz (Bihari, 2013, pp. 90).

Az életreform-mozgalom jellemzői között központi jelentősége volt a civilizációs kritikának. A bírált jelenséggel szemben az életreformerek megjelölték a választ, az elérendő célt. Például követeléseik közé tartozott, hogy „népit” akartak „tömeg” helyett, „fajt” a „népek káoszával szemben”, „idealizmust a materializmus ellenében”, „kultúrát, civilizációt és vallást a liberalizmus” helyett. Ezen elvárások megvalósításának jegyében születtek a völkisch, a nemzeti, a nacionalista és a természetre irányuló individualista (és/vagy közösségi) modellek, amelyek éppúgy az „igazi élet” reményében kívántak reformalternatívát kínálni (Hermand, 2013, p. 54).

A harmadikutasság a valóság transzformációjának egy (vagy egyetlen) lehetséges elgondolt útjaként jelent meg az életreform-mozgalom képviselőinek körében. Az egymással rivalizáló, sokszínű megoldási alternatívát keresők például – leginkább a német pietizmus és következménye, a német idealizmus fényében – apokaliptikus világmegváltó gondolatokat és szekta jellegű szervezeti formákat ígérve – egyfajta hullámvölgybe kerültek. Így a közösség (a társadalom) érdekeit kifejező gondolkodók számára egyedül a harmadik út kínálkozott lehetséges járható útként. Ez egyben egy olyan menekülés volt, amely a múltba tekintett vissza, nagyvárosellenes és agráromantikusan eszmékre épült, és mint ilyen távol állt a realitásoktól. A harmadikutasok olyan alternatívát képviseltek, amely szemben állt a felvilágosodás értékeit képviselő, a társadalom átalakítását szintén sürgető, polgári (liberális) oldallal (Linse, 1983, pp. 69–70).

A magyar harmadikutasság megítélését hosszú időn keresztül jelentősen meghatározta a marxista történetírás által kialakított kép, amely a harmadikutas gondolatot a népi mozgalom szellemi horizontjában vizsgálta, és mindkettőt alárendelte a világszocializmus és a proletár nemzetközi-séghez való viszonyoknak. A magyar harmadikutasság meghatározása egyrészt az irodalomtörténet

által vizsgált népi írók megítélésének tükrében történt (Sötér István által), de nem feledkezhetünk meg azokról az irodalmárokról és történészekről sem (Görömbei András, Laczkó Mihály, Szőke Domokos), akik már a Kádár-korszakban differenciáltan törekedtek a népi mozgalom heterogén eszmeiségét megragadni. A rendszerváltozás utáni időszakban új megközelítéseket hozott (Karádi Ilona, Papp István), ám az árnyaltabb és átfogó elemzésekkel ma sem elégedett a kritika. Külön jelentősége van Gombos Gyula munkáinak, aki maga is meghatározó ideológusa volt a harmadikutasságnak, majd emigrációba vonulva reflektált a magyar viszonyokra (Jávor, 2016).

A harmadikutasság lényegének megragadásában abból indulhatunk ki, hogy az 1920-as években kezdődő népi mozgalom és az „új út keresése” szorosan összefüggött, a harmadik út a népi eszme egy szegmense, annak alkotórésze volt. Gombos Gyula utalt arra, hogy a két folyamat elválaszthatatlan egymástól: „[...] amit mi a két világháború között harmadik útnak neveztünk, nem képzelhető el a népi mozgalom nélkül, mint ahogyan a népi mozgalom sem lett volna az, ami volt, ha nincs harmadikutás törekvés”. Hangsúlyozta továbbá, hogy a kettő elképzelhetetlen egymás nélkül, sőt nehéz eldönteni, hogy melyik volt előbb. Mindkettő a húszas évek elejére nyúlik vissza. Gombos úgy ítélte meg, hogy „a harmadik utas törekvésekben több volt a tudatos- és nyilvánosan is vállalt politikai él – szemben egyformán a jobboldallal és baloldallal” (Gombos, 1990, pp. 80–81).

A két világháború között a bolsevik kommunizmust és a nemzetiszocializmust elvető úgynevezett népi szocializmus sajátos harmadikutás törekvésnek tekinthető. Magyarországon ennek legjellegzetesebb képviselője Németh László, aki a minőségszocializmusban látta az előrelépést. A népi írók és az agrárszocialista politikusok elképzelései leginkább ehhez az irányzathoz köthetők. A kapitalizmus bírálataból indultak ki, és egy új, alulról jövő értelmiség vezető erején alapuló, magasabb rendű szocializmusban bíztak. Németh László utalt arra, hogy a marxizmus nem más, mint a „szocializmus kinőtt ruhája”, ami a 20. században már „egy eljárt idő előítélete”. A nemzetiszocializmus pedig a „század vad alánya”, amely a „barbárságnak is betörő kapuja”. A fasizmus „múlt nélküli és társtalan irány”, a marxizmus pedig „a 19. századi önhittség tébolya”, amely azt hitte, hogy az „emberiség egész múltját elrúghatja maga mögött” (idézi Bihari, 2013, p. 143).

Az életreform-mozgalom kapitalizmuskritikája kapcsán felmerül annak a kérdésnek az eldöntése, hogy reformerek vagy utópisták voltak. A mozgalom további sorsát tekintve, annak intézményesülése és mai napig tartó hatása arra enged következtetni, hogy az „utópiák” részben „életre keltek”. Ma számos reformtörekvés intézményesült, szolgáltatássá, fogyasztási termékévé vált. Ebben az összefüggésben aláhúzendó az emancipációs mozgalmak körében történt jelentős előrelépés: a nő- és ifúsági mozgalmakban, a sport, a testi higiénia és a szexuális morál területén. De nem hagyhatók figyelmen kívül azok a pedagógiai és életreform-tervezetek sem, amelyek csak részben vagy egyáltalán nem kerültek át a gyakorlatba.

2.4.3. Utópia

Az **utópia** szó jelentése görög eredetű. A „nem (ou) és a föld/hely (toposz) egyesítéséből született, fordítása »seholsem« vagy sehol-hely/seholország”. A *magyar nyelv értelmező szótára* szerint: a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeitől elvonatkoztatott, s ezért az adott körülmények között meg nem valósítható, hibátlannak, eszményinek elképzelt társadalmi, állami, politikai rendszer, illetve olyan képzeletbeli hely, ország, ahol ezt megvalósítottnak ábrázolják (Bárczi & Ország, 1959–1962). Tehát olyan közösség jelölésére szolgál, amelynek tagjai ideális körülmények között élnek. Általában utópiák és utópizmus alatt jövőbeni (ideális vagy idealizált) reformok megvalósítását jelölték meg (vagy részben próbálták őket megvalósítani), amelyek idealisztikusak vagy annak bizonyultak. A szó hasonlít az eutópia, azaz „jó hely” kifejezésre. Szokás pozitív utópiát és negatív utópiát megkülönböztetni. Előbbi fiktiivus hely, amely jobb, mint a létező világ, utóbbi pedig a disztópia vagy antiutópia általában ironikusan ábrázolt, negatív jövőképet mutat. Más álláspontok az utópiákat értéksemleges „jóslatnak” tarják. Megkülönböztetünk irodalmi és filozófiai utópiákat, illetve a politikai cselekvésre irányuló elképzeléseket (például tudományos előrejelzések) és az absztrakt értékek, elvek, szokások alapján jellemzett utópiákat (Bihari, 2013, p.145).

Itt érdemes kitekinteni a német történész, Reinhart Koselleck (1923–2006) utópiaértelmezésére. Szerinte az utópia megismerési kategória. Utópikusnak nevezi azokat a várankozásokat, amelyek eltolódnak a tapasztalattól, és a jövőbe vetett pillantás nem veszi figyelembe a múltat. *„A legfontosabb lenne azokat az idő struktúrákat felderíteni, amelyek felől mind a teológiai eszkatológiai, mind pedig a történetfilozófiai utópia tapasztalatisága irreálisnak minősíthető.”* (Koselleck, 2003, 160). Történeti idő értelmezése alapján az újkortól és a legújabb kortól kezdődően a várankozások eltolódnak a tapasztalatoktól, ezért teret kap az utópia. Korábban a történelmi cselekmények, illetve a róluk szóló történetek (a történelem) útmutatóul szolgáltak az embereknek. A 18. századtól a történelem maga alá rendelte a történeteket, önálló hatalomként jelent meg, sőt a történelem befolyásolhatóságának, a jövő alakításának a képzelete is kialakult. Míg Koselleck az újkorra fókuszált, addig Mannheim Károly a jelenre, nála a tapasztalatok és a várankozások már egybeesnek. A léttranszcendens eszmék eltűnnek. Ez azt is jelenti, hogy az utópia kimerült, az ember elkészült és önmagát reprodukálja (Mannheim, 1996, pp. 15–55). Max Weber (1864–1920) pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a történész feladata az lesz, hogy kiderítse, mennyire van közel vagy távol a valóság az eszményképhez. A világ racionalizálódása vagy eldologiasodása csupán a változatlan tovább élését teszi lehetővé (Huszár, 2004, pp. 89–115).

Az utópiák történetüket tekintve túlnyomórészt a fennálló „hazugsággal” szemben mondtak kritikát. A politikai tartalmú utópiák a modernitás szülöttei, ám egyfajta sokkhatással is együtt jártak, mivel reflektáltak a modernitásra. Az európai irodalomban először Morus Tamás (1561–1626) használta a szót, azonos című regényének a jelölésére 1516-ban. Rabelais (1494 k. – 1553) 1532-ben a *Gargantua és Pantagruel* egyik helyszínéeként használja, ezzel utalva Morusra. Tommaso

Campanella (1568–1639) olasz filozófus, szerzetes munkája, a *Napállam* 1602-ban jelent meg. Míg Francis Bacon (1561–1626) regénye, az 1627-ben napvilágot látott *Új Atlantisz* a technika és a tudomány fejlődésén alapuló jólétet, bőséget rajzolta meg. De az európai utópiák története visszanyúlik az ókorra, az antik görög és római „aranykorról” szóló mítoszokra, amelyek még az egyenlőtlenség előtti állapotokat dicsőítették. Természetesen kiemelkedő Platón *Állam* utópiájának hatása, illetve annak Arisztotelész által megfogalmazott kritikája. A kora keresztény egyenlőséget és testvériséget hirdető tanok mellett az európai kereszténység eretnek mozgalmában is jelen voltak szociális-utópikus motívumok és a társadalmi egyenlőségről szóló elképzelések. Az aszkétikus életmód és az evangéliumi ideálok újraéledése beépült a reformációt előkészítő tanítók gyakorlatába (Husz János, Thomas Müntzer) (Hajnóczy, 1994, pp. 150–151).

A reneszánsz korában megszülető utópiák a polgári társadalom önkritikájának első megjelenési formái, amelyek a korai tőkés viszonyok fonákságait éppúgy bírálták, mint a megszülető (modern) polgárság visszasságait. Így a kora újkori és későbbi utópiákra feltehetően hatással voltak a humanista (és ókori) városeszmények, azok építészeti és védelmi megoldásai. Morus utópiája például a tradicionális biztonságérzetet kérte számon, amely a feudalizmusban még jelen volt, de az angol parasztság a modernizációval elveszítette. Morus és Campanella is a társadalmi teremtésre és a fogyasztási kommunizmusra építette ideáját, ám mégsem váltak népszerűvé, mivel olyan életforma-regulációt vártak el, amelyhez képest még a korabeli társadalom is szabadnak tűnt. Ugyanakkor érdemes megemlíteni az ideális reneszánsz város (városállam) építészeti megoldásaira tett javaslatokat is, amelyek az ideális várost utópisztikussá kívánták átalakítani (Hajnóczy, 1994, pp. 150–151). Ez a metamorfózis a humanista építészeti gondolat válságtüneteként is értelmezhető. Ennek megértését szolgálja, ha összevetjük a két várostípust. 1. Az ideális város a jövőbe vetített vízió az igazságos és a harmonikus társadalomról, míg az utópisztikus kész, befejezett. 2. Az ideális várost az építész beintegrálja szűkebb és tágabb környezetébe, az utópisztikus város izolált. 3. Az ideális a valóságos helyszín figyelembevételével készül, az utóbbi bárhol. 4. Az ideális elrendezése topografikus alapon történik, az utópisztikusé szociális alapon. 5. Az ideális város társadalma a valóságos viszonyokon alapszik, az utópisztikusé a valósággal szembeállított. 6. Az ideális város elfogadja a meglévő történelmi-politikai valóságot, az utópisztikus szemben áll vele, annak kritikájaként lép fel. 7. Az ideális város polgárai nyitottak, a polgárok, a városlakók száma nem korlátozott, míg az utópisztikus városközösség zárt, a polgárok száma állandó (Horváth, 2013).

Az építész Hajnóczy, aki Madách falanszterére reflektálva úgy látja, hogy míg az utópiát alkotó irodalmár-filozófus kiábrándultan kritizált, tükröt tartott a valóságnak, gondolkodásmódja szkeptikus és irracionális, addig az építész-teoretikus a jövőben követendő szabályokra, elvekre koncentrált, munkájában az alkotás dominál (Hajnóczy, 2013, pp. 150–151). Az utópisztikus (itt ideális) városmodell tehát absztrakt, főként állambölcseleti (vallásos, morális, tudományos) eszmék közvetítésére született meg. Ezzel szemben az antiutópiában valamilyen veszély, természeti katasztrófa (például a Nap kihűlése) miatti fenyegetés tette indokolttá a társadalom életének tudományos

alapon történő szervezését. Ekkor jelentek meg a védelmi célokat szolgáló szervezett intézmények: a közös étkezés, lakás, a központi elosztás, amely korlátozza vagy kizárja az individuális választás lehetőségét. A korai előfutár, Campanella *Napállama* a teljes egyenlőség megteremtésében látta a megoldást.

Az építészek éppúgy megszólítva érezték magukat a nagy változások által, mint a politikusok, természettudósok és filozófusok. Az ipari és a francia forradalom okozta gyökeres változások jelzik, hogy lejárt az arisztokrata megrendelések kora. A felvilágosodás hatására több építész új alkotófeladatnak látta a jövőben a közösség boldogságának a szolgálatát, például az ideális város megtervezésével. Kiemelkedett közülük a francia Claude-Nicolas Ledoux (1736–1806), aki a kelet-franciaországi Doubs megyében lévő Saline Royale (Királyi Sóműhely) szénátusának épületét tervezte 1775-ben, majd megbízást kapott Chaux erdővel borított térségében egy sógyár és a mellé építendő város megtervezésére. Így született meg *Az eszményi város* (1785–1789)²⁴ terve, amelyet meg kell különböztetnünk az utópiáktól, mivel a felkérés egy konkrét helyszínre szólt, cselekvő emberek lakhatásának megoldására, ám sohasem épült fel, mert a királyi sógyárat 1790-ben bezárták. Ledoux a racionális geometria jegyében radikálisan koncentrikus formában elgondolt városának központjában, két félkörívben kialakítva kapott helyet a sógyár. A munkacsarnokok között fürdőházakat is tervezett a munkások számára. A koncepció szerint az üzemeket körkörösén vették körbe a munkások lakóépületei, amelyeket konyhakertek, parkok és terek öveztek. Az eszményi városban az egyetértés dominált, mint összekapcsoló erő, a cél a harmonikus keretek biztosításával az emberek megnemesítése volt. Az Isten háza, a templom még helyet kapott, de a középpontban a gyárigazgató épülete állt, ugyanakkor a városlakók más társas együttlétét szolgáló terekre és épületekre is kiemelt figyelem irányult. Ledoux szerint a munka és a szórakozás összekapcsolása hozzájárul az egészséges közérzethez, mindenki számára biztosítani kell a szórakozást és a felüdülés lehetőségét, így konfliktusmentessé tehető a társadalmi együttélés. Tervének a valóságban csak a fele készült el, ám munkája mintájául szolgált Robert Owen és más utópista szocialisták koncepcióinak (Hofmann 1974/1987, pp. 94–96).

A harmadikutasság definiálása kapcsán nem kerülhetők meg a szellemi előfutárok, a korai utópista szocialisták. A társadalmi egyenlőség gondolatának elődei valójában az ókorig visszanyúl; több állam- és társadalomelmélet is kereste az ideális közösség receptjét (legismertebbként Platón). A téma szempontjából a kapitalizmust bíráló gondolkodók jelentős hatással voltak a későbbi reformerekre. Különös figyelmet kaptak az utópista szocializmus képviselői (Dagger & Ball, 2018).

Claude Henri de Rouvroy de Saint-Simon (1760–1825) egy tudományosan irányított jóléti rendszerben látta a jövő ipari társadalmát, amelyet vállalkozók, tudósok és művészek (azaz a termelők)

24 Ledoux terveit 1773-ban kezdte el készíteni, 1775-ben adták át őket a Saline royale d'Arc-et-Senans-nak, az „eszményi város” terveinek publikálására csak 1804-ben kerül sor.
<http://socks-studio.com/2016/11/09/the-ideal-city-of-chaux-by-claude-nicolas-ledoux-1773-1806/> (2025. 09. 10.)

vezetnek. Mindenki az általa végzett hasznos munka arányában részesül a javakból. Saint-Simon az eszményi társadalmat nem a múltban, hanem a jövő ipari társadalmában vizionálta, amelyben megszűnik a kizsákmányolás, a tudományos pozitivizmusra és közös eszmeiségre épül. A kormányzatot szükséges rossznak tekintette. Feladata az anarchia megakadályozása, és a társadalom létfenntartásának megszervezése. A boldogság forrása a tudósok által irányított társadalom. Saint-Simon szerint minden nemzet egyetlen értelmes célja az lehet, hogy a lehető legtöbbet termeljen a lehető legalacsonyabb igazgatási költségek mellett. A hatalmon lévők csupán a társadalom ügyintézői, akiknek a kormányozottak érdekei és akarata szerint kell irányítaniuk az államot. Az államirányítóknak egyetlen és kizárólagos célja a nemzet boldogsága kell, hogy legyen.

Saint-Simont művei: az 1816–1817-ben megjelent *Az ipari rendszerről*, az 1822-es *A társadalmi rendszerről* és az *Iparosok kiskátéja* (1823–1824) – korának kvázi prófétájává tették. Halála után adták ki *Az új kereszténység* című munkáját. Ebben a keresztények feladataként a testvériség eszméjének egyfajta újjáállásaként azt jelöli meg, hogy a társadalmi javakat elosztásában az igazságosság jegyében az alsóbb néprétegekre is tekintettel kell lenni. Nagy hatással volt munkatársaira: a történész Amédée Thierryre, a pozitivizmus atyjára, Auguste Comte-ra, majd Thomas Carlyle-ra is. Követői az 1830-as években iskolát szerveztek, ahol Alain Bazard vezetésével továbbfejlesztették Saint-Simon kommunisztikus tanait, de jelentősen hatott a marxista gondolkodókra, illetve a keresztény egyház szociális eszméire is (Bihari, 2013).

A kereskedő, majd gyártulajdonos brit Robert Owen (1771–1858) kiemelt figyelmet fordított munkásaira. A skóciai New Lanarkban működő gyárában a kényszerű léállásokkor nem bocsátotta el alkalmazottait, hanem fizetést adott nekik, hogy ne kerüljenek az utcára. Csökkentette a munkaidőt, a megszokott 13-14 órával szemben 10,5 órára. Nem alkalmazott tízévesnél fiatalabb gyermekeket, sőt gyára mellett bölcsődét, óvodát, iskolát létesített. Jelentős intézkedéseket hozott, hogy javítsa a dolgozók élet- és munkakörülményeit. Helvetius nézeteit vallotta, miszerint az ember környezetének produktuma. Munkásvédelmi intézkedéseivel javította a dolgozók és családjuk lakáskörülményeit, szórakozási és tanulási lehetőségeik jelentősen kiszélesedtek (könyvtár, előadóterem, tánchelyiségek biztosításával) (Down, 2018).

A mintauzemét előkelőségek (például I. Miklós orosz cár is), politikusok tucatjai keresték fel, hogy tapasztalatot gyűjtsenek. Többek között a filozófus és társadalmi reformer Jeremy Bentham (1748–1832) – az utilitarizmus atyja, a női egyenjogúságnak, az állatvédelemnek, a szexuális identitás megválasztásának és a sajtószabadságnak az élharcosa – is részese volt a vállalkozásnak. Owen a munkanélküliség enyhítésére 500-1500 fős telepek létrehozását javasolta, ahol mezőgazdasági és ipari munka egyaránt zajlik. A profit kiküszöbölése céljából szövetkezetek megalapításával kívánta javítani a szegények esélyeit. Nevelési elvei középpontjában az állt, hogy a gyermekeket önálló gondolkodásra és cselekvésre kell szoktatni. Fontosnak tartotta a népoktatás kiszélesítését, a néptanítóképzést.

1823-ban Észak-Amerikában, Indiana államban *New Harmony* néven hozott létre egy kommunisztikus közösséget, amely 1826-ig működött. Kiemelt szerepet szánt a nevelésnek, amely ki tudja alakítani a megfelelő magatartást az emberekben. A testileg, erkölcsileg, értelmileg és gyakorlatilag tökéletesedett ember pedig képes a társadalmilag hasznos munkavégzésre, ami a társadalmi jólét előmozdítója. Míg a kapitalizmus az individuális haszon elvére épült, az olcsó munkaerővel előállított javak iránt nem volt mindig elegendő a piaci kereslet, gyakran jelentkezett túltermelés. Owen szerint a megoldás az, ha a fogyasztási igényekhez igazítják a termelést. A munkások iskolázottsága kedvezően hat a termelékenységre és az észszerű fogyasztásra. A mezőgazdasági és az ipari munkát összekapcsoló önellátó közösségek, szövetkezetek felállításában látta a jövőt. Kommunisztikus telepe ugyan csak három évig működött, de több hasonló kommuna mintájául szolgált. Owen nemcsak a szocializmus kifejezést vezette be a köztudatba, hanem komoly hatást gyakorolt a korabeli munkástörvényekre és a későbbi szociáldemokráciára (Bihari, 2013; Németh 2018; Dowd, 2018).

A kortárs francia Charles Fourier (1772–1837) a korai szocialista gondolkodók közül ugyan csak az utópista elképzeléseket erősítette. Nagy hatású civilizációkritikájának középpontjában a kapitalizmus bírálata állt. Legjelentősebb művében, a *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales*-ban [A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete] (1808) kifejtette, hogy az emberi társadalom a Newton által leírt mechanikai törvények szerint működik. A vonzás a világ egészének a legfontosabb törvénye. Az ember célja az egyetemes boldogság, amelyre való törekvés egyben a legáltalánosabb ösztön, úgynevezett luxusösztön. A másik főösztön a társulási (a barátságra, a munkára, a szerelemre való vágy), a harmadik a versengésé (az érzékek és a lélek egyidejű kielégítése). A cél a tökéletes harmónia elérése. Az emberiség fejlődésének négy fő korszaka a gyermekkora, a fejlődés kora, a hanyatlás és a pusztulás. Az öskommunista korszakot, az ősi paradicsomi állapotot az ösztön uralta, majd a vadság követte, ezután jött a patriarchátus. A negyedik korszak a jobbágyságra és feudalizmusra épülő barbárság, amelyet a civilizáció váltott fel. Fourier szerint ez utóbbit az elkorcsosulás, az elfajulás jellemzi, itt még nem valósítható meg a tökéletes harmónia. A civilizáció elpusztítja a kisüzemet, és csak a kapitalista nagyüzemek maradnak fenn, amelyek a világ urai lesznek – jelezte Fourier szinte elsőként az utókor számára. Rámutat a nagy nyereség romboló hatására, a mezőgazdaság improduktív jellegére, a szegényparaszt kiszolgáltatott helyzetére, a nők jogi kirekesztettségére (Bihari, 2013; Dános & Kovács 1925, pp. 338–341).

Életrajzírója, August Bebel (1890) kiemeli, hogy a tőke hatalma okozta a francia forradalom minden küzdelmét és zűrzavarát, amely láthatóan, de mégis megfoghatatlanul hatolt be valamennyi emberi tervbe és projektbe. Fourier a magasabb rendű társadalom megvalósításához egy racionalizált munka- és településrendet képzelt el, a falansztert (*phalanstère*), amely szövetkezeti alapon megszervezett önkéntes, szabad közösség, ahol megmarad a magántulajdon, a társadalmi osztályok és az adó (Bebel, 1890). A munka megfelelő szervezésével lehetséges az optimális együttműködés és a termelékenység fokozása. A falanszterben háromemeletes házak vannak,

a leggazdagabbak a legfelső emeleten laknak, a legszegényebbek pedig a földszinten. Szerinte a jólét alapja a munka, és ha mindenki érdeklődésének megfelelően választ, akkor a nemkívánatos munkákat jobban meg kell fizetni. (Tehát nincs teljes vagyonegyenlőség.) Ideális esetben a falanszterben 300 család, és legfeljebb 1800 ember lakik együtt önkéntes társulásban, de később számuk elérheti a hatmilliót is. A falanszter külső formája egy nagy palotaszzerű épület, középen éttermekkel, könyvtárral, tőzsdével, munkatermekkel és közösségi terekkel. A közös háztartás lehetőséget ad a takarékoságra. A lakás és étkezés, tehát a fogyasztás az anyagi viszonyok szerint történik, a munkavégzés szabad társuláson alapuló kiscsoportokban. Fourier úgy vélte, hogy az új harmónia bőséget eredményez majd, amit a következőkkel támasztott alá: 1. Minden ember természetétől fogva szeret cselekedni, csak meg kell találni a megfelelő területet a képességeinek és a hajlamainak. 2. A munkamegosztás ki fog terjedni a mezőgazdasági termelésre és a háztartási tevékenységre, így nő ezek termelékenysége is. 3. Megváltozik a Föld éghajlata, ezért hatalmas új területek kerülnek megművelésre. 4. A fogyasztók és a termelők érdekeiknek megfelelően átalakul a kereskedelem. A bankok kezében lévő hatalmas tőke (és munka) a termelést fogja szolgálni. 5. Megvalósul a harmónia korszaka, az anarchia és a háborúk helyett az egész világmindenséget jellemző együttműködés jön létre (Fourier, 1808/1977, pp. 322–328). A család hagyományos formáját nem kívánta megőrizni, a szabad szerelem híve volt. A falanszterben a gyermekeket közös nevelésben részesítenék, figyelve egyéni képességeikre. Fourier a szabad nevelés mellett volt, azt akarta, hogy az egyén hajlamai szabadon érvényesüljenek.

A jakobinusokról szerzett kényszerű tapasztalatai fordították az utópia felé, de pénzügyi és gazdasági tanulmányai, saját korának történelmi változásai és nyugat-európai utazási élményei hatottak rá. Többek között neki köszönhetjük a feminizmus szót, életében aktívan kiállt a női jogok kiszélesítése és a szociális fejlődés mellett (Fourier 1808/1977, pp. 171–274). Úgy vélte, minden bűn a civilizációt terheli. Egy új paradicsomot ígért, ami megoldást hoz minden réteg számára. A bajok forrása pedig az volt, hogy a tudósok félrevezették az embereket. Fourier szerint két évre van szükség a teljes átalakításhoz, amelynek lényege a szeretet, a szabad szexualitás és egyfajta panteisztikus metafizika.

Eszméi jelentős hatást gyakoroltak a későbbi marxista gondolkodókra és az építészetre is. Életében hiába várta a támogatókat, falanszterét nem valósíthatta meg. Nézeteit számos lap népszerűsítette, köztük a *La Phalange* és a *La Démocratie Pacifique*, de jelentős volt a hatása 1830-ban a júliusi forradalomban, majd 1848-ban és a párizsi kommün idején, 1871-ben is. Végül Jean-Baptiste André Godinneknak köszönhetően falansztere Guise városában (Északnyugat-Franciaországban, Aisne megyében) 1880-tól valósulhatott meg, amit familiszternek²⁵ neveztek. Ebben a zárt munkahelykomplexumban a szociális együttélés feltételei is megvalósultak. A három lakó-

25 Ma Guise városában Jean-Baptiste André Godinneknak köszönhetően a familiszter egy része múzeumként látogatható, illetve részében színház működik. <https://www.familistere.com/fr> (2025. 09. 10.)

épületből álló komplexumot üvegtető kötötte össze, és így jött létre egy belső udvar, amely a gyermekek és a munkások számára egyaránt a szabadidő eltöltésének helyszíne volt. Godin fontosnak tartotta a friss levegőt, az elegendő fényt és a jó ivóvizet, amelyek jelentősen hozzájárulnak a közösség jobb közérzetéhez. Iskola, napközi, könyvtár, uszoda és kisebb üzletek is részét képezték a közösségi térnek. A lakótömb maximálisan 1700 ember együttélését biztosította, és egészen közel feküdt az ipari övezethez. Godin célja olyan mikroközösség létrehozása volt, amely az egymás iránti szociális szimpátiát biztosítja, így a modern szociális lakásépítés egyik előfutárának tekinthető. Újításaként a munkások fokozatosan részesedtek az üzem nyereségéből; ezt 1842-ben Jean-Marie Leclaire festő már kipróbálta vállalkozásában. Később a tengerentúlon nagyobb szerencsével jártak Fourier eszméinek követői, akik közül kiemelkedik Victor Prosper Considérant (1808–1893). Kezdeményezésére Texasban létrejött a La Reunion közösség egy Brüsszelben alapított európai-amerikai gyarmatügyi társaság támogatásával. Az 1200 fővel alapított kolónia 1863-ig maradt fenn. Az 1840 és 1850-es években sorra alapították az új telepeket. Az Utópia Ohioiban és a North American Phalanx New Jersey-ben, Sylvania Pennsylvániában népszerűsítette és ültette át a gyakorlatba Fourier tanait. A telepek (*settlement*) hosszabb-rövidebb ideig maradtak fent, valamennyi kommunisztikus törekvés összefüggött a földosztással.

François Noël Babeuf (1760–1797) hívta fel először arra a figyelmet, hogy a földosztás nem oldja meg a gazdasági és társadalmi problémákat. A magántulajdon eltörlését követelte, a föld kapcsán Rousseau álláspontját osztotta: a „föld senkié”, hanem mindenkié. Elvének a munka, tőke és tehetőség harmóniája ideiglenes megvalósításával a munkástársaságok fontos ösztönzést kaptak. Fourier a 20. századi filozófiai irányzatokra szintén jelentős hatással volt, különösen Herbert Marcuse gondolkodására (Dános & Kovács, 1925, pp. 338–341).

A felvilágosodás idején számos utazási regény született, amelyben az erényes vadak vagyonszűrségét szembeállították az európai társadalom vagyoni és rendi egyenlőtlenségével. A 18. századi kommunisztikus elméletek a természetjogra hivatkoztak, megjelentek bennük a vallásos eszmék, az új keresztény ideálok, panteisztikus és misztikus magyarázatok. Nyilván jelentős hatást gyakoroltak a felfedezések során a más népekről és más kultúrákról szerzett új tapasztalatok. A legerősebb motívumok mégis a kapitalizmus által előidézett változásokra történő reflexiók voltak. Például Owennél a racionális, „szocialista” vallás segítségével átnevelhető az ember. Az 1920-as és 40-es években számos kommunisztikus közösséget alapítottak, főként Owen és Fourier hívei értek el rövidebb sikereket.

Az utópiákat számba véve a magyar vonatkozások sem hagyhatók figyelmen kívül, köztük Madách Imre (1823–1864) filozófiai gondolatokban gazdag irodalmi alkotása, *Az ember tragédiája* (1862), amely sokrétűen reflektált a 19. század eseményeire. Kortársai a bölcséleti gondolatok gazdagságát emelték ki, míg az utókor inkább a filozófia mögött meghúzódó politikai reflexiót véli felfedezni (Nyíri, 1980, pp. 35–65). A nemzeti veszteségek mellett a létet fenyegető természeti veszélyek új megoldást sürgettek. A falanszter jelenetben Madách, mivel a múlt elveszett, más reális

jövő hiányában a tudomány felé fordult, amelynek a kiszámíthatóságot és a fenntarthatóságot kellett szolgálnia. A régi világ már csak a múzeumokban látható, a gyermeknevelés célja pedig arra korlátozódik, hogy integrálja a társadalom tagjait. Mindez az alkotóerő korlátozásához vezet, eltűnik az individuum, már csak számok jelzik az embereket (Horváth, 2013). Madách falansztere lényegében követte az európai mintákat, érintette a társadalmi és gazdasági átalakulás fontosabb kérdéseit, szólt a női és férfi szerepekről, a hatalomról, az állami irányítás módjáról, a vallásról és a kívánt tökéletesedés mikéntjéről. Madách jövőképét az antiutópiák között tartják számon. A mű hegeli történelemszemléletével nemcsak a magyar irodalom értékes darabja, hanem meghatározó útmutató a magyar történeti fejlődés megítélésében. Szerb Antal *A világirodalom történetében* (1941) kietlen helynek, kaszárnyaszerű világnak látta Morus utópiáját. Úgy vélte, abban különbözik Madách falanszterétől, hogy Morus még nem élte meg a reformációt követően (a protestáns etika jegyében) a munka öncélú kultuszának kibontakozását (Szerb, 1973, pp. 266–267). Madách egyes szám első személyben, jelen időben beszélteti szereplőit. A társadalom zárt és változatlan, eszményítő, ám a tökéletesség jobb jövő híján a jelen falanszterrre alakítással lehetséges (Horváth, 2013).

Az utópiák közös vonásait összegezve megállapítható, hogy valamennyi szerzőre jellemző a civilizáció bírálata, a kapitalizmus okozta nyomor, szegénység, igazságtalanság elítélése, egy ideális társadalom/állam lehetséges elméletének és/vagy gyakorlatának kialakítása (például az igazságos termelő munka megszervezése), a néptömegek oktatásának megoldása. A korai képviselőket leszámítva a szerzők a francia forradalom kortársai, akik megélték a forradalom okozta különböző politikai változásokat és a velük járó borzalmakat (főként a jakobinus diktatúra terrorjának szörnyűségeit), amelyekre szükségesnek tartották a reflektálást. A történelem szenzibilissé tette őket arra, hogy a gyors változások olykor megkérdőjelezhetik magát a létezést, és ezekre a kihívásokra választ kellett keresni. A kiút megtalálására pedig jelentősen hatott a természettudományok gyors fejlődése, a pozitívizmus szemlélete, az iparosodás soha nem látott mértéke (Horváth, 2013; Koselleck, 2003).

A valóság és utópia közötti kapcsolat meghatározó élményévé vált a gép és az ember, valamint az áru és a fogyasztó egymáshoz való viszonya. Az 1851-es londoni világkiállítás nyitotta meg a sort, amely az ember természet felett aratott diadalmenetét volt hivatott kifejezni. A kiállítást, amely a győzelem esszenciájának tekinthető, haladásként demonstrálták a szervezők, és mámoros örömmel köszöntötték a látogatók. A kosztümös szemle jelmezbe öltöztette a különböző árukat, ahogyan a művészetet, a vallást és az ízlést is (Hofmann, 1974, pp. 86–88). A tárgyak, az áruk kosztümöt kaptak, a kirakatokat pszeudoszokrális terekké alakították. A bemutató, az adásvétel ünnepélyes, színpadias keretek közé került. A tér, a kiállítás tere felvonultatta a világ szinte minden vívmányát, a civilizáció teljes fegyvertárát. Múzeum, világszínház, emberiségenciklopédia és vásár sajátos keveréke szolgálta a teret a vívmányok közszemlére bocsátásához. Így aki nem birtokolhatta, az is láthatta őket. Ebben a látszatvilágban minden áru volt, maga az ember is, de leginkább az számított érdekességnek, hogy a gépek és az ipari berendezések kerültek kiállításra.

Az újdonság erejével 1855-ben a párizsi vilákiállításon egy munkáslakóház prototípusa is látható volt, ami korábban elképzelhetetlen lett volna. A színes kavalkádban megfért együtt a valóság (vagy annak a jelenségvilága) és az utópisztikus elképzelések szövevényei, mint a saint-simonizmus erős térhódításának eredményei. A világ megváltoztathatóságát hirdető események aláhúzták a tökéletesedésbe vetett hitet, kifejezték a civilizációs produktumok iránti csodálatot, a haladás illúzióját, de lehetővé tették a civilizáció eredményeinek megkérdőjelezését is (Hofmann, 1974, pp. 96–97).

A 20. század történelme új kontextusba helyezte az utópia és a valóság ellentmondásos viszonyát. Az utópiák kapcsán mindig jelen volt (és van) a kétely, hogy távol állnak a realitástól. Úgy tűnik, végigkísérik az emberiség történelmét, de vajon így marad-e?

Freyer szerint az utópia (az utópisztikus gondolat) a társadalom szükséges tartozéka, Blochhal ellentétben nem tekinti határátlépésnek, sem a létet megváltoztató eszmének. Az utópia nem más, mint ideáltípus, egy termékeny gondolat kísérlet eredménye, amely a valóság mély ismeretéből fakad. Platón a kezdete és egyben a végpontja is a tökéletes utópiának; a 9. században hanyatlásnak indult az utópikus gondolkodás (Freyer, 2004/1936, pp. 36–63, 156–157).

Wolf Lепенies (1941–) szerint az értelmiség jelenleg a melankólia és az utópia között inog, tagjai krónikusan elégedetlenek és szenvednek, „*a világ állapotától*” és „*végül [...] is saját maguktól*”, mert csak „*reflektálnak, de nem tudnak cselekedni*” (Hopfner, 2018, pp. 11–21; Lепенies, 1992, p. 16). A panaszból létrejön az utópikus gondolat, ami egy jobb világ tervével „*elúzi a melankóliát*”. Mivel az utópiában „*egy szigorú melankóliatílalom*” uralkodik, az utópia megvalósításában (ha szükséges, akár erőszakkal is) „*a boldogság látszata*” van jelen, és „*az egyes alattvalóknak megtiltják*”, hogy „*a privát boldogtalanságukat nyíltan kimutassák*” (Hopfner, 2018, pp. 11–21; Lепенies, 1992, p. 18). Ebben az esetben az értelmiség krónikusan szánalmas belső tartása vezet az éppúgy abszurd, mint veszélyes utópiához. Felmerül az a kérdés is, hogy a kommunista diktatúrák összeomlása (a közép-kelet-európai rendszerváltás), az ún. „*történelem vége*” jelenti-e az utópiák végét is. Lепенies moralistákra és a tudósokra osztja az értelmiséget, akik különbözőképpen reagálnak. Szerinte a moralisták Közép-Kelet-Európában a hatalom szolgálatába állnak, a nyugati világ tudósai pedig egyszerűen úgy látják, hogy a keleti térség polgárai számára nincs más lehetőség, mint a civil társadalomba való integráció. Lепенies úgy érzékeli, hogy tudomány és a technika a kapitalizmus varázslóinasa. Az illúzió és az utópia tulajdonképpen egy sorba kerül, az illúzióhoz irrealizmus társul, és eltűnik az optimizmus (Hopfner, 2018, pp. 11–21; Lепенies, 1992, pp. 20–25). A pedagógiába (reformpedagógiába) vetett optimista hitet kérdőjelezték meg azok a kutatások, amelyek a korábbi „*nagy elődök*” iskoláinak és tanításainak kritikai elemzését kezdték el, jelezve, hogy a nevelés területén fel kell hagyni az utópiákkal, és szembe kell nézni a valósággal (Fittkau, 2014; Oelkers, 2005).

A nevelés paradoxona, hogy mindig a jövőre készít fel, így minden nevelési célban benne rejlik az utópia. A nevelési folyamat és a nevelés hasznosulása között legtöbbször időbeni eltérés is van, ám az ellentmondás ellenére a szubjektumok emancipatorikus fejlesztéséhez járul hozzá, esélyt

kínál a világ megváltoztatására, az önmegvalósításra. Ha a pedagógia mindig gyakorlat- és realitásközeli akar lenni, akkor a melankólia nem segít, mert lemondásra, pesszimizmusra sarkall. Tehát gondolkodnia kell róla, és bíznia az utópia esélyeiben (Hopfner, 2018, pp. 11–21).

3. AGRÁRMOZGALMAK: A FALU MEGMENTÉSE

3.1. A mezőgazdaság szerepe

A 19. század végétől az iparosodás kihívására adott válaszok többsége a vidéken, a faluban találta meg a romlatlan, ősi erőt. Voltak jóval korábbi jelzések, fenyegető jóslatok a civilizáció pusztulásáról, de a munkaerő-szerkezet átalakulása a századfordulóra tette egyértelművé, hogy a városiasodásnak vannak áldozatai. Az életreformerek egyéni és közösségi kezdeményezései előszeretettel fordultak a parasztság felé. A hivatalos politika és a civil társadalmi szerveződések a földreformban, a telepítésben, az archaikus paraszti lét megőrzésében látták a megmentőt. A közép-kelet-európai államok, az úgynevezett periféria és félperiféria országainak ellentmondásos fejlődése sajátos táptalaja volt az agrárromantikának, annál is inkább, mert a térség országainak feszítő problémát okozott a feudális kötöttségekkel terhelt elavult nagybirtokrendszer.²⁶ A lakosság több évszázados földigénye kielégítésre várt, a földreformnak világszerte napi politikai aktualitása volt. A német és a magyar életreformerek agrárelképzeléseinek háttérében szükséges röviden áttekinteni az agrárátalakulások főbb tendenciáit, hogy lássuk, miért fordultak a közép-kelet-európai reformok a parasztság felé, miért benne látták a „megmentőt”.

Az európai államok modernizációja időbeli eltérésekkel zajlott le. Az agrártársadalmak átalakulása az ipari társadalomba a centrumországokban később ment végbe, de ez általános európai, sőt globális jelenségnek tekinthető. A világ társadalmi átestek ezen a folyamaton, és fejlődésük analógiát mutat a demográfiai átalakulásokkal. A különbségek következtében jelentősek a kelet és nyugat, az észak és dél közötti fejlődési eltérések. Az agrárátalakulás során két fázist különböztethetünk meg: az egyik a deagrárosodás, a másik a deruralizáció.

Az agrárátalakulás nem az agrárgazdálkodás halálával, hanem a parasztság halálával, annak társadalmi és kulturális értékei eltűnésével ért véget (Mendras, 1970 nyomán Orosz, Für, & Romány, 1996; Kovács, 2006, pp. 13–24). A folyamat dinamikáját meghatározták az országok geopolitikai adottságai, a nemzeti feltételek, de főként a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyük. Befolyásolta az agrárátalakulást a társadalmi csoportok ellenálló képessége, az industrializálódás

---

26 Európában öt különböző területet különítenek el (a hagyományos felosztások mellett): Északnyugat-Európa (kivételek: Anglia), Skandinávia, Közép-Európa, Kelet- és Délkelet-Európa, Dél-Európa, Oroszország (külön út). Ebben a felosztásban Magyarország a Kelet-Délkelet-Európa tömbbe tartozik, bár más felosztásokban inkább Közép-Európához sorolja magát (Mai, 2007).

és a hozzá kötődő gazdaságpolitika (például a protekcionizmus) (Wallerstein, 1983, pp. 673–697; Mai, 2007, pp. 471–517).

A centrum és periféria (illetve nyugat-kelet) modell melletti új megközelítés az európai parasztság jelenlétét (vagy hiányát) az ún. zöld gyűrű mentén értelmezi. A 20. században a parasztság megszűnése (*depeasantisation*) az Európát körbevevő zöld gyűrű országaiban (Skandinávia, a dél-európai államok, Magyarország, Csehország, Lengyelország, Bulgária, a volt NDK területe és Karélia) később ment (megy) végbe, és nem egységesen. Míg Skandináviában a parasztság megítélése (maig) pozitív, addig Magyarországon és Lengyelországban a szónak negatív konnotációja van, a parasztt másodrendű állampolgárt jelent. Magyarországon a parasztság megszűnéséről Erdei Ferenc írt, aki ekkor a polgárosodásukról beszélt. A marxista értelmezések szerint proletarizálódásról, új munkássá válásról, utóparasztosodásról szól a szakirodalom (Kovács, 2006, pp. 39–45). Szelényi Iván megszakított polgárosodásként jellemzi a folyamatot, és Németh László Kert-Magyarországnak vagy a minőség forradalmának nevezett programját a magyar gazdaság számára egy olyan alternatívaként értékeli, amely nem a technológiai fejlődés növelésével, hanem a termékek színvonalával, munkájuk mívségével kívánt megoldást hozni. Szerinte Németh Lászlót a szárszói konferencián főként azok a kommunisták minősítették utópistának, „*akiknek a társadalomátalakító terveiről utóbb kiderült, hogy ők voltak egy nagy negatív utópia hívei*”. (Szelényi, 1991, pp. 202–211).

A parasztság fogalmának újradefiniálása segít az agrártársadalmak differenciált megértésében. Történelmi parasztságnak a magántulajdonnal rendelkező réteg tekinthető (Valuch, 2003). Megélhetésének túlsúlyát a mezőgazdasági termelés adja, önellátó és piacra termel, társadalmi mobilitása gyenge. A történelmi parasztság nem azonos az agrártársadalommal. A parasztt szónak több jelentése van 1. foglalkozási viszony, 2. önálló tulajdonos, 3. életforma-életmód, kultúra. A paraszti lét két fontos történelmi esemény mentén értelmezhető: a jobbágyfelszabadítás és a kollektivizálás, bár ez utóbbi nem jelenti a felszámolódását. A magyar paraszti társadalom a 20. században területileg és etnikailag is eltérő képet mutatott. A feudális különbségeket a paraszti rétegek a polgárosodási folyamatba is átörökítették, és azok tartósan fenn is maradtak (Kovács, 2006).

A közép-kelet- (dél-) európai országok 1920 után kettős válságot éltek át, az új keretek közé került nemzeti szuverenitás és emancipációs folyamat is vitatottá tette számukra a haladás (a modernizációs folyamat) mikéntjét. Az „újonnan” létrejött országoknak nem volt (nem is lehetett) kialakult kríziskezeltési stratégiája. Erősen jelen volt az agrárelit oppozíciója a modernizációs folyamatokkal szemben, amit a gazdasági világválság miatt meggyengült ipar helyzete is kielezett. Az állam piaci szabályozása védelmet biztosított a nemzeti agrártermékeknek (Berend, 1983, p. 276). Az első világháborút követő földreformoknak jelentős szociális feszültséget kellett megoldaniuk, egy deproletarizált tulajdonosi réteg (kistulajdonosok) létrehozását segítették elő, és erősítették a konszolidációt. Az Elbától keletre lévő országokban a földreform összekapcsolódott a nemzetiszocialista irányzatok natalista, eugenikai, árja szempontokat érvényesítő egzséges

család- és parasztpolitikájával. Míg Nyugat-Európában csökkent a megművelt földterület, addig délen, északon és keleten nőtt a jelentősége.²⁷

A kelet európai országokban a parasztság többsége a létminimum alatt élt. Eladási nehézségekkel küszködtek, adók sújtották őket, az országok termelékenységé jóval alatta maradt a nyugatiaknak.²⁸ Miközben jelentős mezőgazdasági munkásréteg alakult ki, maguk a földreformok a fejlődés gátjává váltak. Az új államok alapításakor a földreform adta a honosítás alapját. Például Magyarországon a föld döntően a nagybirtokosok kezében volt, Mai (2007) szerint csak öt százalékát (Romsics szerint nyolcat) használták fel földosztásra. Romsics (2017) ugyanakkor kiemeli, hogy 1920–1921-ben a földreform a lakosság negyedét érintette, úgy kétféle millió embert, tehát a reform politikai célját alapvetően elérte. Viszont a földnélküliek kis parcellákat kaptak, az igénylők felének egy hektár alatti földterülettel kellett beérnie.²⁹ Tőkehiány volt, szétaprózódtak a birtokok, így gyakran visszaszálltak az eredeti birtokosokra. A kisparasztság és általában a parasztság a nemesi-nemzeti és az új polgári társadalmon kívül állt. Ez kifejezésre jutott életformájában, mentalitásában, öltözködésében (jellemzően dolmány, lajbi, gatyta), kultúrájában, és nem rendelkezett választójoggal. Az elszegényedő földtelenek pedig bérmunkásként kerültek alkalmazásra, ez a társadalom új (vissza-) differenciálódáshoz vezetett. A földnélküliek aránya Magyarországon volt a legnagyobb: az 1930-as években 40 százalék. Megindult a szegények városba áramlása, az USA bevándorlási korlátozása pedig még inkább felgyorsította a folyamatot (mivel szigorították a politikát). Sőt a válságban megindult egy visszavándorlás is (Berend, 1983, p. 34; Mai, 2007, pp. 471–517; Romsics, 1999, pp. 161–162; Romsics, 2017, pp. 13–21, 77–82).

3.2. Ruralizálódás vagy iparosodás: a földreformok ellentmondásai

Az 1918 után létrejövő államokban a szuverenitáshoz erőteljes iparosításra volt szükség, amely csak a mezőgazdaság rovására történhetett meg, ez a folyamat pedig az úgynevezett *fejldési (fejlesztő) és nevelő diktatúrák* kialakulását tette lehetővé, amelyek a válsághelyzet leküzdésében a modernizációt támogatták, amelynek során kiemelt szerepet kapott a nevelés, az oktatás (Friedrich nyomán Lietzmann, 1999). A modernizálás ellenére az agrárszektor funkcionálisan függő viszonyba került az ipartól. Bár a mezőgazdaság politikai súlya (az agráriusok hatalma) jelentős volt,

27 A kis- és a középgazdaságok nem voltak elég fejlettek, az egy főre jutó mezőgazdasági lakosok száma is ezt mutatja: Németországban 20 km²/fő, Hollandiában 28, Magyarországon 80 fő, de Görögországban 272 fő (Mai, 2007).

28 Magyarországon és Lengyelországban a nagybirtokosok képesek elérni a francia termelési eredményeket, de ez is fele volt az angolnak.

29 Ez volt Kelet-Európában a legkisebb arány! A többi országban a nagybirtokosi struktúrát széttörték. A kártalanítás kevés volt, lassan fizették ki, elértéktelenedett. Lengyelországban 60 százalék, Észtországban 62, Jugoszláviában 68, Bulgáriában 62, Romániában 80, Görögország 87 százalék törpebirtok csak megélhetési gazdaságként működött (Mai, 2007).

ám az eliten belül kialakult egy belső hatalmi konfliktus. A régi elitnek új érdekszövetségek után kellett néznie, mivel a legfőbb bázisa a parasztság volt, amelyre 1918 után azonban egyre kevésbé számíthatott (Magyarországon is). A konfliktus felveti a kérdést: ruralizálódás vagy indusztrializálódás? A válaszkérés során születtek meg a parasztideológiák a kelet-európai térségben. A földkérdés az újonnan alakult országokban mintegy kompenzatorikus kísérő jelensége az iparosító projekteknek. A diskurzus szerepet játszott a társadalmi átalakulás felgyorsításában, megjelenik a gazdasági formákban, az uralmi praktikákban, a kulturális értelmezésekben (Mannheim, 1928). A vita az elit konfliktusaként összekapcsolódott az európai értelmiség kultúrpeszsimista diskurzusával. Egy értékalapú harc indult az ipari társadalom irreverzibilis rombolásával szemben, amelyet a kapitalizmus, a materializmus és a hedonizmus uralt. Európa-szerte harc folyt egy kulturális reagrárizálódásért, többek között „szellemi” honvédelem, a népi kultúrát támogató mozgalmak formájában, amely kifejezésre jutott az életreformhoz kötődően a telepítési, kertvárosi és ifjúsági mozgalomban (Bergmann, 1970, pp. 89–163).

A „polgári-urbánus” vitában párhuzamos és részben ellentétes folyamatok találkoztak: egyrészt az ország elvárosiasodott kultúrájának az elutasítása, másrészt a rurális birtokok integrálása a modernizmus ellen vívott küzdelemben. A szociokulturális különbségek tudomásulvétele politikai és etnikai síkra terelődött. Az antimodern ideológia új feltöltődést jelentett, a paraszti lakosságnak elsődleges identitást és mitizált legitimitást adott. A városi kultúra szelektív átvétele ellenére a város és az ipari munka idegen maradt, és csak vonakodva elfogadott ellenvilágként jelent meg. A két világháború között a bátorító parasztrómantika felélesztette a vidéki lakosság öntudatát, felhívta a figyelmet különös szerepére és az őt fenyegető veszélyekre. A parasztsághoz való romantikus odafordulás már 1848 után artikulálódott. Számos író, köztük Thomas Hardy (1840–1928) úgy látta, hogy továbbiakban a parasztság őrzi az originalitást. Gunther Mai (1949–) kiemeli Karen Sayer megállapítását, miszerint a „vidék egy minibirodalom” az országban, és „a faji tisztaság őrzőjének” tekinthető, ezért sokféle egyesület alakult a népi kultúra ápolására (Mai, 2007, pp. 471–514).

A 19. század végétől számos országban kibontakozó parasztság- és hagyományápolás – a tradíciókhoz való, az erősödő agrárfundamentalizmussal szoros összefüggést mutató, erőteljes viszatérést eredményezett. A mezőgazdaságra, a vidékre a természetes, az egészséges, az autentikus lét megtestesítőjeként tekintettek. A parasztban a nemzet erőforrását, a faj fenntartóját, a paraszti származású gyermekben a jövőt, a közösségi munkán alapuló családban a hagyományos értékek hordozóját látták. Ily módon a társadalmi és individuális erkölcs konzervatív értékeken alapuló védelmét vélték megerősítve látni. Némely kritikusok azonban annak is hangot adtak, hogy ez az értékmentő vállalkozás nem több a paraszti lét, a vidék egyfajta városi interpretációjánál és esztétizálásánál. Nevezhetjük akár „polgári szellemben fellángoló parasztismeretnek”. Kétségtelen, hogy a nép, a paraszt, a vidék felé fordulás kezdeményezői a polgári értelmiségi gondolkodók (papok, tanárok, írók) voltak, akiknek sok esetben nem vagy alig volt kapcsolata a vidéki léttel (Berend, 1983; pp. 276–285; Bergmann, 1970, pp. 89–163; Mai, 2007, pp. 471–517).

3.3. A nép felé fordulás: a völkisch gondolat, nép- és nemzetfogalmak

Érdemes elkülöníteni az életreform-mozgalmon belül a vidék felfedezésére, megmentésére irányuló agrártörekvéseket a művészetekben és a romantikában már korábban is megjelent motívumoktól, amelyek a népi élet idealizálását tűzték ki célul.³⁰ Kétségtelen, hogy ez utóbbi jelentős hatást gyakorolt a népi gondolatra. Alapvetően a népi kultúrát az újkori Európában a legjelentősebben az írásbeliség elterjedése, a könyvnyomtatás és az elemi oktatás általánossá válása alakította át. A közlekedés és a kommunikáció modernizálódása megbontotta a korábbi kultúra áthagyományozás technikáját, az új szocializációs minták átalakították az éazonosságot és az identitást. A 18–19. században felgyorsuló tőkés fejlődés (indusztrializáció és urbanizáció) nagymértékű migrációs folyamatokat indított el, amelyek következtében a hagyományos kulturális közösségek felbomlottak, a formálódó nemzetállamok a nemzeti kötődést erősítették, a népi kultúra folyamatosan elveszítette korábbi negatív jelentéstartalmait és az új nemzeti kultúra részévé vált. A népfogalom értelmezése jelentős metamorfózison esett át: sokáig megkülönböztették a népet (a közembert) és a „pórt”, a parasztot, amely erőteljes negatív jelentéstartalmakat is hordozott (Németh, 2012, pp. 128–155).

A népfogalomnak közel egy időben két alapvetően eltérő megközelítése alakult ki. A felvilágosodás megkülönböztette a közembert (a népet) a „pórtól”, mégpedig alapvetően a művelődés, a műveltség oldaláról. A felvilágosodás egyik alap gondolata volt, hogy a nevelés révén jelentős mentalitásbeli változások mennek végbe a társadalomban, amelyek elősegítik az emancipációs folyamatot. Így a 18. században megkülönböztetik a műveltségre szoruló (vagy arra alkalmatlan) embereket és a műveltséggel rendelkezőket. Fontos, hogy ez a fajta megközelítés elvitatja, de legalábbis nem preferálja a nemesek (papok) műveltségi monopóliumát. Már a felvilágosodás idején jelentős változást hozott Rousseau „Vissza a természetbe!” jelmondata és az *Emil, avagy a nevelésről* (1762) című pedagógiai programadó írása. A felvilágosodás romlatlan-boldog vadember eszményképe mellett Rousseau a természetes környezetben, vidéken nevelődő Emil nevelésével a társadalom ősi, originális állapotának a helyreállítását kívánta elérni. A gyermekkor visszaadásával, a szabadság biztosításával új ideált teremtett. A nép mint egzotikum felfedezése jelentős hatást gyakorolt nemcsak a kor (és a későbbi korok) nevelési ideáljára, hanem kultúrkritikájával megtermékenyítően hatott esztétikai, intellektuális és politikai téren egyaránt (Németh, 2012,

30 A 19. század romantikus történelemszemléletének jegyében a művészetek a „romlatlan”, „természetes” ősi, népi műalkotások, a néphagyomány felé fordulnak, amelyekre a nemzeti identitást, kultúrát egyedül igazán tükröző megnyilvánulásként tekintenek. A népi kultúrát a nemzeti kultúra alapján tartják. A magyar lírában például a progresszív népiességet felváltja az ún. plebejus népiesség (Petőfi). <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/03/458.html> (2025. 09. 10.)
A tájképfestészetben kedvelt téma lesz a magyar vidék bemutatása. Az ábrázolásban szerepet kap az alkotó személyisége (magan a témaválasztáson keresztül is), az új természetesség, a fények sajátos játéka (a plein air). A magyar tájképfestészet megújulását hozták a művésztelepek (Nagybánya, Szolnok, Kecskemét). <https://www.hung-art.hu/vezetes/tajkepek/tartalom.html> (Szinyei Merse Anna.) (2025. 09. 10.)

pp. 128–155). Az európai romantika egyre inkább szembefordult a felvilágosodás hűvös racionalizmusával, és egyre erőteljesebben hangsúlyozta a természethez mint originalitáshoz, illetve a néphez mint organikus közösséghez való odafordulást. A romantika értelmezésében a népben még élnek a tradíciók, a népi kultúrában még összekapcsolódik a múlt a természettel és a természetes életformával. A nagyváros arctalansága és személytelensége ösztökélte a csalódott kiutkezesőket arra, hogy intézményes formában is kifejezésre juttassák az originalitást hordozó vidék megmentését. Az elvagyódók, hogy kompenzálják az elveszített illúzió okozta hiányokat, szívesen támogatták a hon- és népismereti múzeumok megalapítását Franciaországban és Németországban.

A német nemzetiszocialisták a völkisch gondolatból egy sokrétű, az ifjúsági mozgalmat és a földreformereket is magukba integráló népi (folklór-) programot dolgoztak ki. Magyarországon például a népi kultúrának főként etnográfiai leírására került sor. 1933-tól a magyar értelmiség képviselői vállalkoztak arra, hogy írásaikban a népi szellem újjászületésének reményében a vidék Magyarországot bemutassák³¹ (Buchholz, 2001, pp. 175–178; Krabbe, 1993; Puschner, 2001, pp. 214–387; Papp, 2012).

A völkisch szó a német köznyelvben a 19. században terjedt el (a médiában és a politikában). Két jelentéstartalmat köt hozzá a *Duden Lexikon*: 1. A nemzetiszocialista rasszista ideológia szerint a néphez egy (vélt) faji alapon történő tartozás; 2. a nemzeti (*national*) megfelelője (régies formában).³² A modern szóhasználatban olyan rasszista népfogalom, amely erősen konnotál az antiszemitizmussal. Német nyelvterületen, így Németország mellett az Osztrák–Magyar Monarchiában a völkisch a népi mozgalom jelölésére szolgált, amely meghatározó a völkisch nacionalizmus értelmezésében.

A fogalom többször esett át tartalmi módosuláson, jelentése sokrétű, több ideológia összetett jelölésére szolgált, ezért fordítása nehézkes más nyelvekre, mert a kézenfekvő „népi” nem képes kifejezni a mögötte lévő több, egymásba fonódó értelmezést.³³ A szóhasználat és annak változása jelentős összefüggést mutat a német nemzettudat fejlődésével. Például a francia forradalom reflexiójaként Fichte 1811-ben a völkisch németként, a németekhez tartozóként használta. A birodalomalakítást követően (1871) a völkisch a nemzetivel (össznémet) (*national*) lett azonos jelentésű. Az 1880-as évektől egyre erőteljesebbé váló antiszemita és rasszista politikai programok összeolvadtak, és kísérőjelenségévé váltak a német (pángermán-völkisch) nacionalizmusnak. A mozgalom jelentős befolyással bírt a Német Birodalomban és Ausztriában 1945-ig, amely hatással volt

31 Hasonlítható a 19. századi orosz narodnyik mozgalomhoz, amelyben a haladó gondolkodású értelmiség (a népbarátok) a paraszti földközösség, a parasztság védelmében lépnek fel. <http://www.kislexikon.hu/narodnyikok.html> (2025. 09. 10.)

32 <https://www.duden.de/rechtschreibung/voelkisch> (2025. 09. 10.)

33 A fordítást és a szóhasználatot nehezíti a magyar nyelvben, hogy a német *volkstümmlich* jelentése népies (népieskedő), míg a *völkisch* jelentése népi. A magyar irodalom a mozgalom jelölésére sokszor mindkét szót használja, tehát „népies-népi” formában, időnként rokonítva a narodnyikizmussal. Az utóbbi idők politikai szóhasználatában inkább populizmusként fordítják, amit a legtöbb történeti szakirodalom megkérdőjelez. (Lásd: Papp, 2012).

a szélsőjobboldali irányzatokra, a nemzetiszocializmusra. Az ideológia a német nemzeti romantikából fejlődött ki és egyesítette a nacionalizmust, az antiliberalizmust, a kulturális pesszimizmust és a rasszizmust. A völkisch gondolat egy politikailag homogén, faji alapon (vérségi kötelék szerint) egységes népközösség (vérközösség) megteremtését tűzte célul. A politikai programmá (mozgalommá) formálódó célok mögött a nacionalizmus mellé társult antiszemitizmus értelmében a nép-/nemzetfelfogásból kiesnek az idegenek, ami a német társadalom zsidótlánításának meghirdetését jelzi, illetve a szociáldarwinizmus eszméjének népszerűvé válásával a létért való küzdelem etnikai-rasszista értelmezésévé válik a völkisch (Hartung, 1996, pp. 22–41; Puschner, Schmitz & Ulbricht, 1999).

A weimari köztársaság alatt újra átértelmezték a fogalmat, így a neutrális tartalmakat elvesztette, és egy rasszista alapon történő nemzetiszocialista nemzetfogalom kristályosodott ki, amely a nemzetet mint népközösséget leginkább faji alapon határozta meg (részben vagy kevésbé kulturálisan). Adolf Hitler gyakran használta a szót, a náci párt 25 pontos programjában viszont nem szerepelt. A *Mein Kampf* című munkájában és más írásaiban gyakran az internacionalista ellentétéként alkalmazta. Goebbels például kitért arra, hogy a völkisch és a nemzetiszocialista két különböző fogalom, ám a nemzetiszocialisták uralomra jutása után a két szót szinonimaként használták. Az NSDAP pártlapjának címe változatlan maradt 1920 és 1945 között, *Völkischer Beobachter* (Auerbach, 1998, p. 784; Puschner, 2001, pp. 214–387).

A völkisch mozgalom faji ideológián alapuló, antiszemita és más népek ellenében megnyilvánuló eszmerendszerként egy új típusú, militarista, foglalkozásrendi társadalom eljöveteletét ígérte. Az életreform-mozgalom irányzataiban, számos egyesületének kezdeményezéseiben és szerveződéseiben szerepelt a völkisch ideológia. Megjelent a vágy egy olyan germán- (új) keresztény, újpogány vallás iránt, amelynek megalkotói és gyakorlói a modern (a tömegdemokráciák) elutasításával szemben egy faji alapon létrehozott egységes német népben (népközösségben), államban/birodalomban látták a lehetséges jövőt. A népies világnézet központi eleme volt az a követelés, hogy a fajnak és a népnek saját, azaz a faj és a nép lényegéhez illő vallása legyen. A mozgalomban különböző vallási, ezoterikus elképzelések is jelen voltak, amelyek az arizált³⁴ és germanizált kereszténységtől a kereszténység határozott elutasításáig terjedtek, és jelentős szerepet kaptak a feltételezett kereszténység előtti germán hiedelmek újjáélesztésében. A népies-vallási közösségek számára célként fogalmazódott meg az autokton, idegen hatásoktól nem torzított nemzeti kultúra képviselése. Némely csoportoknál megjelent a pogány germán istenvilág helyreállításának szándéka is. Felértékelődtek a hazai istenekről és hősökről szóló legendák, a germán mitológia, például a rúnák és az *Edda* újraértékelése, illetve a hozzájuk kapcsolódó szertartások. Az egymástól ideológiájukban és gyakorlatukban különböző csoportosulások számos vallásos, kvázi vallásos irányzatot képviseltek.

34 Az *arier* szó jelentése árja, a 19. és 20. századi faji ideológiákban használták bizonyos embercsoportok tagjainak megjelölésére, akiket egy „fajhoz” vagy „uralkodó fajhoz” való tartozásuk alapján határoztak meg.

Többségük elutasította a meglévő vallási gyakorlatot és az ősi germán mitológia újralfedezésében keresett támaszt. Már az első világháború előtt a sokféle csoport összefogására tettek kísérletet, de az nem járt eredménnyel, mindamellett a folyóiratok (*Bayreuther Blätter*, *Hammer*, *Volkserzieher*) és az egyesületek (kiadói, ifjúsági, hallgatói szervezetek) népszerűsítették Paul de Lagarde, Julius Langbehn és H. Stewart Chamberlain írásait (Breuer, 2008, pp. 218–220; Puschner, 2001, pp. 214–387; Puschner, Schmitz, & Ulbricht, 1999).

A századfordulótól kibontakozott német *Heimatbewegung* (honi mozgalom) és *Heimatschutzbewegung* (a haza védelmének mozgalma) számos egyezést mutatott a völkisch mozgalommal. A viselet, a történelem és a népművészet védelmében szerveződő egyesületek (például a *Wandervogel*) romantikus világlátásukkal a természet és a vidék szépségét idealizálták, a romlatlan vidéki élet előnyeit állították szembe a nagyvárosival, amely az ipari forradalom eredményeként az elszegényedést, elnyomorodást hozta magával. A mozgalom hívei aktivitásukat a természet-, állat-, műemlékvédelemre, város- és faluszépítésre, hagyományápolásra fordították, mintegy intézményesült formában különböző csoportok ezeken keresztül remélték a „német újjászületést” (Buchholz, 2001; Kerbs & Reulecke, 1998).

3.4. A népi gondolat: népi mozgalom, falukutatás, népi írók és a népfőiskola

A falu romantizálása a népre, a népi kultúrára irányította a figyelmet, így egyrészt nyersanyagot biztosított az ahistorikus, archaizáló próbálkozásokhoz, másrészt pedig a kultúrkritikai diskurzusban megalapozta az adott „agrárérték” kialakítását. Olyan fogalmak kerültek előtérbe, mint az ember és a természet egysége, a munka és az élet szerves kapcsolata, a haza és az identitás jelentősége az értékalapú és organikus közösségben. A régi világot az „új embernek, az új közösségnek”, a felnövekvő modernnek (ami egyben antimodern is volt) kellett a fenyegető pusztulás elől megmentenie. A kultúra hanyatlását a vélt egész, a régi, az originális (a népi) megőrzésével vagy újjáélesztésével akarták védelmezni. Jól megfigyelhető ebben a törekvésben az életreform-mozgalmat is végigkísérő ambivalencia, miszerint a tradicionalizmus (a régi értékekhez való visszatérés) éppen a modernizációs törekvések részét képezte, ugyanakkor a modern kritikájából fakadt, ellenben antimodernként kívánt színre lépni. Ezek a megoldások a város és a falu közötti szakadékot nem tudták áthidalni, inkább tovább mélyítették (Merlio, 2013, pp. 63–74; Mai, 2007, pp. 471–514).

A nép felé fordulás kapcsán a népi kapcsán a hazai szerzők három irány megkülönböztetését javasolják. A népi gondolat mint politikai meggyőződés 1920 után, az újból függetlenné vált ország azon törekvéseként, amely az agrárnépesség, a nép beemelését tűzte zászlajára. A nemzeteszmé megújításának reményében főként a földreformmal és az oktatás fejlesztésével a társadalmi mobilitást kívánták felgyorsítani, és így az etnikai folytonosságát megőrző parasztság műveltségét integrálni a nemzeti kultúrába. A népi gondolat rugalmas és tág teret biztosított a szélsőjobboldaltól

a szélsőbaloldaltól, a liberálisoktól a konzervatívokig. Szűkebb értelmű volt a népi mozgalom, amelynek tagjai radikális politikai reformokat követeltek, döntően a szegényparasztság számára. Az 1940-es évek elejére maguk mögött tudhatták a fennálló politikai és társadalmi berendezkedést mereven elutasító, értelmiségi bázist és a paraszti érdekképviselettel egyaránt rendelkező sajtó (folyóiratok, hetilapok), könyvkiadók, egyesületek, majd pártok támogatását. Ennek centrumában állt a népi írók szépirodalmi és publicisztikai munkássága, akik regényeikben, verseikben, novelláikban, esszéikben, szociográfiáikban kifejezésre juttatták a parasztság szociális, művelődési, egészségügyi, gazdasági, politikai gondjait, és kidolgozták az ún. harmadik út programját (Pap, 2022, pp. 13–31).

A szociográfiai írások főként az 1930-as években váltak jelentőssé a társadalomkutatásban és kaptak egyre nagyobb teret a falukutatásban. A kutatók és kutatócsoportok munkájában falu életének megismerése és leírása összefonódott az ismeretterjesztéssel és népműveléssel. Különböző nézeteket vallottak, a parasztság haladó forradalmi, de a romantikusan idealizáló ábrázolása mellett a kritikai, a reakciós, a faji szemlélet jegyében megszülető értelmezések is helyet kaptak. Az 1930-as évekre kiemelt figyelem jutott annak a paraszti származású értelmiségnek, amely nagy eltökéltséggel fordult saját gyökerei felé, és írásaikban szívesen ábrázolták a parasztság életének hagyományait. A falukutatás mindenképpen magában hordozott egyfajta politikai-ideológiai állásfoglalást, gyakran párosult néprajzi kutatásokkal. A társadalomtudományi kutatásokkal foglalkozó értelmiség főként a *Huszadik Század* köré tömörült, bár a folyóirat érdeklődési körébe a falukutatás nem tartozott. A munkatársak többsége (Jászi Oszkár, Braun Róbert, Farkas Geyza) az 1918–19-es forradalmak után emigrációba kényszerült, az ellenforradalmi rendszer megítélése szerint személyük kompromittálta a társadalomtudományi kutatásokat. Csak 1924-ben alapították meg a Magyar Szociográfiai Intézetet, amely valójában csupán névlegesen foglalkozott szociográfiával, főként közigazgatási adatszolgáltatást folytatott. A csehszlovákiai fiatalok körében a cserkészetből kinövő Sarló mozgalom a tudományos szociográfia eszközeivel megpróbálta feltérképezni a szlovákiai és kárpátaljai (főképp falusi) magyarok életét.

Az 1929-es évvel kibontakozó gazdasági világválság még erőteljesebben rávilágított a társadalmi problémákra, a falu nyomorára. A harmincas évek elején társadalmi mozgalommá fejlődött a falukutatás, amelynek a legkülönbözőbb párt-hovatartozású emberek, egyházak, ifjúsági és társadalmi egyesületek, tudományos intézetek álltak a szolgálatába. A falukutatók legjobbjai ismerték a német, az orosz, az angol és a román falukutató irodalmat, de alapvetően a módszertani tisztázatlanság és hiányosság jellemezte a kutatásokat, mindamelllett a meghatározó műfaj a szociográfia lett. Valójában a hazai falukutatás 1928-ban a szegedi egyetemisták radikális szellemű Bethlen Gábor Körében³⁵ kezdődött, amelyhez kapcsolódott az agrársettlemment-mozgalom. Közülük

35 A Bethlen Gábor Kör eredetileg a protestáns fiatalok összefogását célozta, a puszták, a tanyavilág lakossága állt érdeklődésük középpontjában.

kerültek ki 1930-ban a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának tagjai, akik a mozgalom eredményeinek propagálására és földolgozására vállalkoztak (1938-as feloszlásukig). A kolozsvári *Erdélyi Fiatalok* című folyóirat 1930-ban faluszemináriumot szervezett, a tagok főként a nemzetiségi kérdésre fordítottak nagyobb figyelmet. Az Erdélyi Fiatalok különféle politikai pártok irányába polarizálódtak, a romániai magyar falukutatás folytatódott.

A szegedi egyetemisták falujárásával majdnem egy időben a budapesti Bartha Miklós Társaság is falukutatást kezdeményezett. 1929-től gyökeres földreformot, a munkássághoz való közeledést és a marxizmus megismerését propagálta. A társaság akkori elnöke József Attilával együtt 1930 májusában Hódmezővásárhelyen fogalmazta meg a pályázati kiírásukat *Ki a faluba!* című kiáltványukban. A Sárospataki Református Főiskola Faluszemináriuma pedig 1931 végén alakult meg Újszászy Kálmán és Szabó Zoltán tanár vezetésével, akik célként fogalmazták meg Sárospatak vonzaskörzetébe tartozó tájak megismerését.

Valójában a népi írók közé tartozó „falukutató írók” szociográfiai fordították a figyelmét a magyar parasztság felé. A népi írók kritikai munkái nem tudományos művekként, hanem a szociográfiát a riport közvetlenségével és szépirodalmi stílussal ötvöző, az érzelmekre ható olvasmányok formájában nagy hatást gyakoroltak a közvéleményre. Írásaikkal változásokat, reformokat akartak kikényszeríteni, ezért többször összeütközésbe kerültek a hatalommal. (Féja Géza és Kovács Imre börtönbüntetést is kapott művei miatt.) Elismerésre méltó a kiállításuk a magyar parasztság mellett, sőt szépirodalmi alkotásaik részletgazdagságuk révén tudományos értékeket is tartalmaznak. A falukutatásra nagy hatással volt Illyés Gyula *Puszták népe* című könyve, de kiemelkedő Veres Péter *Számadás*, Darvas József *Elindult szeptemberben*, Erdei Ferenc *Futóhomok*, Féja Géza *Viharsarok*, Szabó Zoltán *Cifra nyomorúság* című műve is. Figyelemre méltó, hogy Kovács Imre *A néma forradalom* (szekták) és a *Kivándorlás* című munkáiban a magyar parasztságnak a nyomor elől való menekülését írta meg (Kósa, 1979; Romsics 1999).

Az urbanizáció negatívumainak reflexiójaként, egyfajta antimodern ellenáramlatként divatba jött a népi kultúra. A művészetekben jelentős helyet kaptak a népművészet elemei. Bartók Béla és Kodály Zoltán népzenei gyűjtésükkel reflektorfénybe állították a népdalt. Külföldön is nagy népszerűségnek örvendtek a falukutatók, akiknek munkái itthon ismertté váltak. Köztük a német Leopold van Wiese, Ferdinand Tönnies, a francia Le Pay, Émile Durkheim, a román Dimitrie Gusti, a lengyel Florian Znaniecki és Calvin C. Thomason munkái. A parasztság életének romantizálása mellett a falu nyomorúsága is sokoldalú bemutatásra kerül. A harmincas évekre jelentős előrelépés történt a vidéki analfabetizmus felszámolásában, számos iskolareform és oktatásfejlesztés irányult a falusi fiatalok műveltségi szintjének emelésére, felzárkóztatására. Ebben az időszakban éltek fénykorukat a népfőiskolák, amelyekre jelentős hatást gyakoroltak a népi írók (Papp, 2012, pp. 62–90).

A magyar szellemi élet nyitottan fogadta a népfőiskolai mozgalmat, amely Észak-Európában a 19. század végén (Dánia, Svédország, Norvégia, Finnország) bontakozott ki és lett népszerű Magyarországon is. Kezdetben a Széchenyi Szövetség és a Gazdaszövetség igyekezett népszerűsíteni

eszméjét, de nagyobb társadalmi visszhangra nem talált. 1914-ben a csak a bajszentiván–sükösd-i „falugimnázium” működött népfőiskola néven. Az első világháború után, 1920-ban alakult Falu Országos Szövetsége tett sikertelen kísérletet a parasztság iskolán kívüli rendszeres képzésének megindítására. Az első Grundtvig-féle népfőiskola hazánkban 1925-ben jött létre Szandán az evangélikus egyház szervezésében. 1926-tól a sárospataki református teológiai főiskola hallgatói rendszeres falusi népművelési gyakorlatra jártak Szabó Zoltán és Újszászy Kálmán faluszemináriumának köszönhetően, akik a svájci és angliai settlementmozgalmakat is tanulmányozták. A harmincas évek második felétől hazánkban is fellendült a népfőiskola-mozgalom, amelynek patronálásában a református egyház és ifjúsági szervezetei, a Soli Deo Gloria (SDG) és a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE), valamint az evangélikus egyház játszott döntő szerepet. Elsősorban télen 2–6 hétig tartó tanfolyamokat szerveztek, amelyeken a paraszti ifjúságot korszerű irodalmi, művészeti, történeti, természettudományi, vallási és gazdasági ismeretekre tanították. A parasztfiatalság körében a népfőiskolák nagy érdeklődésre találtak. Elsősorban a népi írók, Móricz Zsigmond és Németh László támogatták és népszerűsítették ügyét. A népfőiskola-mozgalom lendületét a második világháború törte meg. Az északi országokkal ellentétben a hazai népfőiskolák rövid életűek voltak. Rendszeres szervezetük kiépítésére nem került sor, bár tervezték a népfőiskolai törvény megalkotását. A népfőiskolák parasztságra gyakorolt hatása mind általános, mind gazdasági szakismeretek terén jelentős volt. A 18 és 22 év közötti fiúk számára gazdaképzés során általános és mezőgazdasági ismereteket tanítottak, a vallásos, hazafias és állampolgári nevelés keretein belül. A leghíresebb a sárospataki népfőiskola volt, kiemelkedő oktatójával és szervezőjével, Szabó Zoltánnal. Az iskola jelmondata: „Légy büszke a falvadra, de úgy élj és dolgozz, hogy a falud is büszke legyen rád!” A falu mint téma gyakran felbukkant a szépirodalomban, és a kiadók is szívesen jelentettek meg szociológiai, történeti és irodalmi műveket. Meghatározó szerepet kapott ebben Cserépfalvi Imre és Püski Sándor. A történelemtudomány is jelentős erőket koncentrált a parasztság szerepének újragondolására; kiemelkedő ezen a területen Hajnal István tevékenysége, aki a szociológia és a történelem kapcsolatával is foglalkozott (Kovács, 2006, pp. 93–98).

Magyarországon a tradicionális konzervativizmus nem konkurencia volt, hanem inkább támasz a fasiszta mozgalmak ellen. Erősen meghatározó jelenségnek tekinthető a földtulajdonosok és földnélküliek elkülönülése, illetve ellentéte. Nem alakult ki igazi marxista parasztpárt, a birtoknélküliek aránya kiugróan magas (42 százalék) volt, akik számára a szerény földmunkásmozgalom keresett védelmet. Az agrármozgalmak jellemzői a hangos antikapitalista, agrárromantikus, antimodern (antiszemita) törekvések, elutasították a liberális piaci viszonyokat, a hazai érdekek védelmében az erős protekcionizmust támogatták. Az ún. fejlődési diktatúrákban két vezérelv köré szerveződött a politika: óvatos iparosítás és parasztvédelem. Németországban az ideológiában erősen jelen lévő antimodernizmus ellentmondott a gyakorlatban szorgalmazott modernizálási törekvéseknek, amelyeket kikényszerített többek között a nyersanyag- és élelmiszerhiány. A magyar gazdaságban meghatározó volt az importpótló iparosítás és a mezőgazdaság túlsúlya

(a mezőgazdasági feldolgozóipar). A parasztság a lakosság 48 százalékát tette ki, tehát egyfajta jelentős erőtartalmakat, egy úgynevezett *Ersatzklassét* jelentett.³⁶ A parasztság felé fordulást a harmincas évek nagysága, gazdasági erőtartaléka és megőrzött értékei indokolták (Berend, 1983, 141–170; Mai, 2007, pp. 471–514; Romsics, 1999, pp. 195–204).

3.5. Szociális segélynyújtás és népművelés: a settlementmozgalom

A szociális mozgalmak (számos életreform-törekvés) célkitűzéseinek megfelelően – az egyéni életvezetés reformján és/vagy a közösségi élet megújításának reményében – nemzetközi szinten beszélhetünk arról, hogy a szociális támogatás az alsóbb népoktatástól a felnőttoktatásig terjedő széles hatókörben új kezdeményezés formájában látott napvilágot. A reformirányzatok sajátossága, hogy a legtöbb esetben kiegészítették, segítették vagy olykor helyettesítették az állami gondoskodás gyakorlatát vagy hiányát. Nemzetenként eltérő gyakorlatok alakultak ki, ám több olyan is volt, amely nemzetközi szinten is jól nyomon követhető, és jelentős hasonlóságot mutatnak. Ilyen például a szociális segélynyújtás egyik formája: a settlementmozgalom és a nép művelését támogató népiskolai mozgalom.

A periféria (félperiféria) lakóinak életminőségére, a társadalom marginális területén élők szükségleteire reflektáltak a szociális reformok és intézmények. Főként a rurális területek leszakadó rétegeire fókuszáltak, vagy épp a falusi lakosság migrációs kényszeréből és életmódváltásából adódó városi életbe történő integrálódását segítették elő. Mintaként szolgáltak az Amerikai Egyesült Államokba kivándorló tömegek beilleszkedését támogató szociális, nevelő jellegű programok. A kezdeményezések azért is példaértékűek, mert a későbbiekben újabb reformokat generáltak, intézményesültek, sőt némely esetben a civil társadalmon túl tartós együttműködésre léptek a felekezetekkel, olykor az állami oktatási, egészségügyi és szociális ügyek hatóságaival. Mindemellert publicitást kaptak és a tudományos kutatások tárgyává is váltak. Meghatározó szerepe volt a settlementmozgalomnak, amely az 1880-as és 1890-es években jött létre, a szociális munka megalapozását látta el és a segélynyújtás kereteinek sajátos rendszerét alakította ki.

A settlement a modernizáció okozta nyomorra való sajátos reflexiónak tekinthető. Fontos részét képezte a kapitalizmus bírálata, miszerint a gazdasági liberalizmus hozta magával a társadalom „új” megosztottságát, amelyben a gazdagok és szegények között áthidalhatatlan szakadék keletkezett. A settlementben a filantropizmus, az embertársak iránt érzett szociális érzékenység új gyakorlati formát öltött. A *settlement* szó jelentése kitelepülés, ebben a kontextusban nem fordítjuk magyarra, és onnan ered, hogy a 19. század végén az angliai egyetemisták a szegénynegyedekbe

36 *Ersatzklasse*: kiegészítő, pótosztály osztály, társadalmi erőtartalék (főként a német és közép-kelet-európai fejlődésre jellemző) fogalom. A polgárosodást helyettesítő réteg jelölésére szolgál (Berend, 1983, pp. 141–170).

kiköltöztek és ott végeztek különböző felvilágosító, szociális segítő munkát. A társadalom lelkiismeretének felébresztését szolgáló szellemi mozgalom, amelyre a szociális idealizmus legnagyobb gondolkodói, köztük Thomas Carlyle (1795–1881), John Ruskin (1819–1900), Arnold Toynbee (1852–1883) és a hozzájuk csatlakozott ifjúsági csoportok nagy hatással voltak. A settlementmunka lényege az érintkezés, kapcsolat a szegények és a gazdagok között, a rászorulókat iránti szolidaritás, az elkötelezettség és az ebből fakadó jótékonykodás, jó cselekedet, népoktatás és népművelés. A settlementnek azt vallották, hogy társadalom bajain a krisztusi alapelvek szerint lehet és kell segíteni, mégpedig tényleges terepmunkával, írásokkal és tettekkel. A szegényekért, a munkásokért (agrármunkásokért), a migránsokért végzett szociális munkát többre értékelték, mint jótékonykodás, az individuális élet megújítását szolgálja, azaz életreform, amely erkölcsi tökéletesedést, sőt megváltást hozhat (Giczey 2015; Erődi-Harrach 1927; Hilscher 1928).

A settlement előfutára a londoni Toynbee Hall és a chicagói Hull House volt: előbbi 1884-ben London egyik külvárosában (Whitechapelben) Samuel A. Barnett (1844–1913) lelkész alapította, és a legelső settlementet a korán elhunyt Arnold Toynbeeről nevezte el. Alap gondolata az volt, hogy a magasabb társadalmi rétegekhez tartozó ifjúság a munkásnegyedekben hosszabb-rövidebb időre telepedjen le, ott közvetlen kapcsolatba kerüljön a munkássággal. A viktoriánus korabeli Anglia híres festője, művészetkritikusa és reformere, John Ruskin az oxfordi egyetem diákjait az országútra vezette, és együtt javította velük az utakat, jelezve a testi munka megbecsülését. Azt vallotta, hogy „az utolsóknak is annyi jár, mint neked”. Arnold Toynbee közgazdaságtan-professzor, szociális reformer, a settlementmozgalom úttörője diákjaival a munkásnegyedeket kereste fel, előadásokat tartottak, vallva, hogy a munkások szociális életét javítja a kulturális felemelkedés. Angliában az egyházak ekkor kezdtek erőteljesebb misszióba, mivel felismerték, hogy a nyomorú negyedek a bűnözés, a prostitúció és a fertőző betegségek miatt veszélyt jelentenek. Így született meg a settlementmozgalom, amely a társadalmi egység fenntartásának reményében mozgósította a középosztálybeli polgárokat, főként az egyetemistákat (Hilscher, 1928, pp. 55–64).

Céljuk az volt, hogy megismerjék a munkásság helyzetét, segítsék őket, továbbképzésükről gondoskodjanak, érdekeiket védjék. Ettől a közvetlen kapcsolattól azt remélték, hogy a különböző társadalmi rétegek közötti falak leomlanak, és az ellentétek, ha nem is szűnnek meg, de enyhülnek. Ez a terepmunka alkalmas volt arra, hogy a fiatalokat felkészítse későbbi hivatásukra, szociálisan érzékennyé tegye őket. Magasabb képzettségüket az Istentől való és a társadalom által rájuk bízott adománynak tekintették, amelyet kötelesek megosztani azokkal, akiknek ebből nem jut. Az alapító Barnett kiemelte, hogy a mozgalomhoz csatlakozók ne mint *előkelők*, hanem mint *tiszták* lépjenek be. A tagok, akik az elesetteken segíteni akarnak, ne úgy tegyenek, mint akik a tudatlanokat akarják tanítani, hanem egyszerűen viselkedjenek barátként, embertársként, szomszédként (Hilscher 1928, 1929; Giczey 2015).

A Toynbee Hall ún. rezidens settlementnek tekinthető, ami azt jelenti, hogy a munkatársaknak egy része lakott benn az intézményben, és foglalkozott segélynyújtási és különböző képzési

formákkal. Például cseléd lányok tanításával, orvosi, egészségügyi ellátással (lábadozás, üdültetés biztosítása) és jogvédelemmel. Kapcsolatban álltak a cserkészettel, klubjaik révén teret kapott a népművelés, a különböző szabadidős programok szervezése (képkiállítások, hangversenyek, énekkar). Bekapcsolódtak a szabadegyetem-mozgalomba, más szervezetekkel kialakított kapcsolatok révén szélesítették a szolgáltatások körét, például a gyermeknyaraltatások, gyermekvédelem területén. Az új megváltás formájának tekinthető, hogy a tagok nem kényelemes, kellemes formában és gyorsan letudhatóan pénzzel váltották meg magukat, hanem személyes képességeiket, erőfeszítéseiket, önmagukat állították nemes célok szolgálatába. Míg a népijóléti hivatal meghatározott nyitvatartással működött, a mozgalom éjjel-nappal rendelkezésre állt. Másrészt a hivatalok, de akár a politikusok is a szociális jellegű törvényjavaslatok beterjesztésekor gyakran használták a mozgalom aktivistáit adatszolgáltatóként, segítséget, tanácsot, felvilágosítást kértek tőlük. Angliában két típusa alakult ki a settlementnek; míg az egyiknek saját háza, berendezkedése volt, tehát a maga eszközeit használta, addig a másik a fennálló szociális és kulturális intézményeknek rendelte alá magát. Létrejöttek vegyes és tisztán női, de például zsidó settlementek is (Hilscher 1928, 1929, 1937; Giczey 2015; Scheuer, 1985).

Az amerikai settlement filozófiája arra épített, hogy az atomizált egyéneket közösséggé kövacsolja. Az USA-ban az első settlement 1886-ban jött létre, New Yorkban, a Lower East Side-on. A kezdeményezők betelepültek a szegények, főként migránsok lakta városrészbe, hogy életüket, problémáikat megismerjék, és szükségleteiket helyben tudják kielégíteni. Nézeteiket jelentősen áthatották Charles Kingsley keresztény szociális tanai, Charles Sanders Pierce, John Dewey pragmatizmusa, Jeremy Bentham utilitarizmusa, John Stuart Mill szabadságról vallott felfogása, a romantika optimizmusa (Giczey 2015; Hilscher 1928, 1929; Hamington 2014).

Az amerikai settlement legkiemelkedőbb alakja Jane Addams (1860–1935), aki az első impulzust Londonban kapta, 1888-ban, a Toynbee Hallban. Ennek mintájára 1889-ben Elen Gates Starral alapította meg a Hull House-t Chicagóban. A settlement három fontos elemét emelte ki: 1. A demokráciát ki kell egészíteni a szociális funkcióval, ugyanis az nem képes a nyomor és az osztályok közötti különbségek megszüntetésére. 2. A settlement lehetőséget ad a művelt fiatal férfiaknak és nőknek azon természetes vágyuk kielégítésére, hogy kifejezzék a közösség (például a szegények) iránti szimpátiájukat. A művelt értelmiségiek (különös tekintettel a nőkre) életének értelmet adó hasznos tevékenység. 3. A krisztusi szellemben történő segítség, a szeretet erejében való hit, ami nem jelent vallási ortodoxiát (Hamington 2014; Addams 1902).

Addams szellemi fejlődésében jelentős szerep jutott Tolsztoj kereszténységértelmezésének, a szolidaritás és a pacifizmus eszméjének. Addams példákön át akart tanítani, együttműködni és a szociális demokráciát megvalósítani a gyakorlatban (Addams, 1902, pp. 1–13). A hazájában népszerű „filozófus” volt, szociális munkás, aktivista reformer, pacifista és a nőmozgalom képviselője – a középosztálybeli amerikai nők példaképe, a demokrácia, a szabadság és a szociális igazságosság élharcosa, aki John Dewey, William James, George Herbert Mead, John Stuart Mill és Giuseppe

Mazzini tanait képviselte. Szoros kapcsolatban állt Dewey-val, az amerikai reformpedagógia kiemelkedő képviselőjével. Míg a szociális aktivista Addams a gyakorlat embere volt, addig Dewey a zenialis gondolkodó, rendszeres együttműködésben a Hull House-sal, a Platón Klubban gyakran tartott filozófiai előadásokat (Phillips, 2014, pp. 455–458; Hamington, 2014).

Addams a Hull House gyakorlati programjához Ruskinnak a társadalom morális egészségéről vallott nézeteiből kölcsönözte az alapokat, hangsúlyozta a kultúra és a művészet szerepének fontosságát. Ruskin bízott a vallás és a szépség nevelő erejében, a középkori kézművesség értékeinek védelmében a modern iparművészet híveit képviselte. Így kaptak kiemelkedő szerepet a kézműves foglalkozások a Hull House programkínálatában, amelyek főként a nők számára kínáltak alkotó és szórakoztató szabadidő-eltöltést. Óvodát, közfürdőt, női klubot és kézműves műhelyeket hoztak létre, egyéni és közösségi támogatást nyújtottak a marginális rétegeknek. Számos szolgáltatást szerveztek: szállás, kórház, esti iskola, óvoda, népkonyha. A rekreációs tevékenységekhez tornatermet, zeneiskolát, drámatársulatot, színházat, nyári táborokat, klubokat biztosítottak.

Addams hitte, hogy a másikért végzett jó cselekedet (settlementmunka) az önmegvalósítás sajátos formája. Gyakran dolgoztak együtt a szakszervezetekkel a társadalmi rend és igazságosság védelmében. Törekvéseiknek köszönhetően alakult meg a Törvényes Munkásvédelem Nemzetközi Egyesületének amerikai szekciója, de segítették az 1905-ben alapított Amerikai Szociológiai Egyesületet is (Addams, 1902, pp. 221–277; Hilscher 1929; Hamington 2014).

A német settlement a századfordulón egyre jelentősebb kifejezési formákat találó életreform-mozgalom keretein belül az ifjúsági mozgalom egy sajátos változatának tekinthető, amely szorosan kapcsolódott a protestáns egyházhoz. A mozgalom a 1900-as évek elején indult. Az első settlementház az evangélikus teológus és pedagógus, Walther Classen (1874–1954) későbbi hamburgi egyetemi tanár jóvoltából jött létre Németországban. Classen Samuel Barnett-tel való találkozása után a Toynbee Hall mintájára alapított kollégájával, illetve Clemens Schultzcgal egy tanoncegyesületet, majd a Volkshaust (Hammerbrookban).³⁷ Azt akarta, hogy a ház olyan közösségek otthona legyen, amelyek különböző néprétegekből származnak, és a kölcsönös bizalom jegyében a szellemi és az erkölcsi elmélyülést szolgáló munkában közelebb kerülnek egymáshoz. 1900-ban Classen tapasztalatait a *Soziales Rittertum in England* [Szociális lovagság Angliában] című munkájában foglalja össze. Láttá, hogy Németországban a settlement némileg másként alakult. A Volksheim is kulturális és képzési célokat szolgált, főként a munkásgyerekekre fókuszált. Bár az otthon settlementként mutatták be, az egyesület legtöbb tagja vonakodott a munkások között lakni. A német settlement gondolatrendszerében kiemelt helyet kapott a völksich gondolat. Kivételt képezett Classen, aki valóban vállalta a munkások között a jóbarát szerepét, angol és amerikai társaihoz hasonlóan sokat tett a szociális adatok gyűjtésének a területén. 1906-ban írta

37 A későbbiekben több helyen a *Volkshaus* elnevezés került használatba.

Großstadttheimat. Beobachtungen zur Naturgeschichte des Großstadtvolkes [Nagyvárosi otthon. A nagyvárosban élő nép természettörténetének megfigyelései] című munkáját.

Az első világháború után újraértelmezte a tanítását a népszellem és az élet törvényszerűségei alapján. Elméletét összekötötte a kanti kategorikus imperatívusz erejével, és azt állította, hogy az egyes embernek a magasabb népszellemhez kell felérnie, azért, hogy a németiség nemzeti büszkesége újra erőre kapjon. Völkisch alapon megfogalmazott álláspontjában kettős kritikát gyakorolt: a polgárság és a szociáldemokrácia kritikáját. Kifejezte azt a reményt, hogy a völkisch eszmeisége képes összebékíteni az osztályellentéteket (Scherer, 2004, pp. 25–30; Hilscher, 1928, pp. 55–64).

A settlementszomszédság gondolata jegyében Classen 1932-ben a wilhelmshageni nemzetközi settlementkonferencián arra buzdított, hogy a settlementmunka révén életvidámságot kell az emberekben kialakítani, ez a munka a jó szomszédságot kell, hogy reprezentálja. A német aktivisták főbb tevékenységi területei voltak a klubok, a népművelési előadások, a könyvtárak és a néphivatal. Classen jelentős hatást gyakorolt az Evangélikus Szociális Kongresszusra. Fajlemélen alapuló háromkötetes munkája, a *Das Werden des deutschen Volkes* [A német nép keletkezése] 1944-ben jelent meg, gyűjteményes kiadásban. Hamburgban a szociális munka másik úttörője Clemens Schultz (1862–1914) volt, aki a lelki gondozás mellett nagyon sokat tett a fiatalok megfelelő szociális ellátásáért a hamburgi St. Paul-i negyedben. Bölcsődét, óvodát alapított, fogadóóráin tömegek jelentek meg, mint ahogyan istentiszteletein is (Hilscher, 1928, pp. 55–64).

Berlinben Friedrich Siegmund-Schultze (1885–1969) professzor irányításával működött a Szociális Munkaközösség,³⁸ hasonló feladattal. Siegmund-Schultze feleségével a munkásnegyedben telepedett le, és igyekezett jószomszédi viszonyba kerülni az ott lakókkal. Arra a következtetésre jutott, hogy nemcsak a fiatalokat, egyetemistákat lehet bevonni a szociális munkába, hanem mindenkit. A szociális munkaközösségekben látta a megoldást, és sajátos cselekvési formát alakított ki, amelynek alapját az ifjúsági munka adta, ami kiegészült béke- és ökomenikus tevékenységekkel (Lindner, 2007). Siegmund-Schultzét tekinthetjük az ökomenikus mozgalom úttörőjének. Közös nevezőre akarta hozni a különböző rétegeket. Ehhez a legfőbb eszközt a szociális munkaközösségekben látta, a nemzetek közötti konfliktusokat a Nemzetközi Megbékélési Szövetség segítségével, a vallások közötti feszültségeket pedig az ökomenikus mozgalommal kívánta semlegesíteni. Jelentős megalapozója volt a német szociálpedagógiának, a szociális nevelőmunkának (Tenorth, 2007, pp. 69–84). A legújabb kutatások kiemelik módszerét, ugyanis etnográfiai megfigyeléseket végzett; az egyetemisták részt vevő megfigyelői voltak a munkások számos tevékenységének. Foglalkozásokat, olvasó- és játékköröket tartottak a gyerekeknek, könyvtárklubot működtettek, a nőknek kézimunka- és varrótanfolyamokat, a férfiaknak mechanikai, ipari jellegű továbbképzéseket szerveztek. Emellett volt torna, zeneóra, vítaest és előadás is. Népfőiskolát és bentlakásos otthont

38 Soziale Arbeitsgemeinschaft (SAG).

is működtettek sérült gyermekeknek. Wilhelmshagenben kislakás-kolóniát biztosítottak a védett családoknak, illetve az egyre népszerűbbé váló kiskerthez jutást (Wietschorke, 2007, pp. 7–12; Hilscher, 1928, pp. 55–64, 1937, pp. 7–18, 24–59). Más európai országokban is létrejött a settlement-mozgalom: Bécsben 1901-ben, Franciaországban Centre Sociale néven ismerték, és mindenütt jelen volt az észak-európai államokban, sőt Oroszországban is, főként a fővárosokra koncentráltan és a legtöbb helyen vallási kötődéssel (Hilscher, 1928, pp. 55–64).

Settlement létesítésére Magyarország³⁹ a 20. század elején történt kísérlet. 1910-ben Budapest önkormányzata ilyen jellegű munkára hozta létre az akkor V., ma XIII. kerületi, Vág utcai Népházat, majd 1912-ben Újpesten a Főiskolai Szociális Telepet (Erődi-Harrach, 1912; Hilscher, 1916, 1927, 1937a, b; Schiffert, 1995).

A Népházat (Népotthont) tekinthetjük az első settlement jellegű központnak Magyarországon. Hamvai Sándor kerületi képviselő kezdeményezésére 1911-re készült el a ház. Többfunkciós, háromszintes épület több foglalkoztató műhellyel, étkezőkonyhával és népkonyhával, illetve hálótermekkel és mosdóhelyiségekkel. Mai értelemben művelődési házként és/vagy közösségi házként működött. A rászoruló (munkanélküliek, bajba jutottak, állást keresők, vidékiek) számára nyitott intézmény sokféle szociális szolgáltatást biztosított. A népkonyha és a hálókonyhák ingyenesek voltak, rendszeres tej- és kenyérosztást szerveztek, a szülés előtt álló anyák babakelengyét kaptak (ez volt a vándorkosár), továbbá baba- és gyermekfelügyeletet is szerveztek a dolgozó anyákat segítő. A Népház maga is ajánlott ideiglenes munkaalkalmat (favágás, diótörés, papírzacskókészítés), de lehetőséget biztosítottak a kulturált szabadidő-eltöltésre. Támogatták az önművelést: ismeretterjesztő előadásokat szerveztek, sőt színjátszó kör is működött az intézményben. A Népház által képviselt és nyújtott szociális támogatás csak kevesekhez jutott el, sokan idegenkedtek tőle, vagy nem volt tudomásuk róla, a munkások szívesebben maradtak saját munkásegyleteiken belül. Ennek ellenére nem tekinthető egyedi jelenségnek, sőt vidéki meghonosítására is volt igény. Főként a közkönyvtár, népkonyha és egyéb szolgáltatások közös biztosítása céljából figyeltek fel mások is a kezdeményezésre. A kerület másik nagy vívmánya az angol mintára épülő Népszálló volt, amelyet szintén 1911-ben adtak át. Az Aréna, mai Dózsa György úton álló épület olcsó és kulturált tömegszállást biztosított az ideiglenes szállást keresők számára. A komfortos, étkezést, tisztálkodást, kulturált időtöltést nyújtó intézmény az Európa-szerte elterjedt modern közösségi szállás hazai mintaképe volt. Mindkét intézmény a Bárczy István-féle fővárosi reformprogram keretein belül létesült (Gellért, Juhász, & Pappné Vőneki, 2007, pp. 52–53; Giczey, 2015).

39 Settlement típusú szociális közösségi szolgáltatónak tekinthető több mai magyar egyesület, köztük az ÉLETFA Segítő Szolgálat Egyesület, a Nap Klub Alapítvány, az Istenkúti Közösségért Alapítvány, a Csapókerti Közösségi Ház, az egri SZETA, a Dialóg Egyesület stb. Jelenleg is nehezíti a settlement típusú munkát az erős antidemokratikus szemlélet, a csekély közösségi aktivitás és a finanszírozási nehézségek (Giczey, 2015).

Az Újpesti Szociális Telephez kapcsolódó szociális mozgalom Kolozsvárott vette kezdetét. 1905-ben az erdélyi jogászok és társadalmi kérdésekkel foglalkozó szakemberek az Erdélyi Múzeum Egyesület Jog- és Társadalomtudományi Szakosztályba tömörültek, és még ebben az évben megalapították a protestáns fiatalokat tömörítő Bethlen Gábor Kört, amelynek tagjait bevonták a szakosztály tevékenységébe. Az elv az volt, hogy a tudományos munka és a „gyakorlati alkotások” igazodjanak a mindennapi élet elvárásaihoz. A főiskolai fiatalok öntudatra ébredését és társadalmi felelősségérzetét akarta a szakosztály Kolozsvárott kiaknázni, mégpedig a munkásnéppel való közvetlen foglalkozások és a velük történő közvetlen érintkezés formájában. Felmerült az intézmények egységesítésének kérdése. 1909 karácsonyára megszületett a döntés, hogy Budapesten angol mintára létrehoznak egy új intézményt (Erődi-Harrach, 1912, 1929, pp. 7–23; Schiffert, 1995).

Az Újpesti Szociális Főiskolai Telep (1912–1947) olyan közösségfejlesztő központnak és integrált szolgáltató rendszernek tekinthető, amelynek előképe valóban a settlement volt. A telepet az állam által létrehozott alapítvány működtette számos önkéntessel. A telep célja a munkásosztály nevelése és felemelése volt, de fontosnak tekintették a munkások szociális szükségleteinek kielégítését, és a róluk nyert információkat is. Továbbá az egyetemisták terepmunkájának eredményeként a társadalmi osztályok összebékítésén való munkálkodást, sőt a társadalmi osztályok ledöntését. Fontos volt a fiatalok szociális érzékenységének kialakítása. A szociális munkások oda települtek, ahol a szegények éltek, munkájukba egyetemistákat és önkénteseket igyekeztek bevonni. Főként szociálisan érzékeny egyetemistákat sikerült, akik alkalmasak voltak bizonyos közhasznú (például háztartási) ismeretek oktatására.

A társadalmi felemelkedés feltételeit több állami hivatal által kialakított gyakorlat is biztosította, így az Általános Népvédelmi Osztály egységei (például néphivatal, családi és fiatalkorúak patronázsa, tanonc- és munkaközvetítő), a Közművelődési Osztály egységei (például népkönyvtár, munkásolvasó, általános ismeretterjesztő előadások, tanfolyamok, szemináriumok, gyermeknapközi otthon, tanonc legény-leány munkáskör, cserkészet), illetve a Szociális Egészségügyi Ügyosztály nyolc tüdőbeteg és venereás beteggondozója és rendelője, továbbá a Bakteriológiai és Röntgen Laboratórium. A gondozói, népnevelői, egészségügyi tevékenységekbe bekapcsolódtak egyetemisták, főiskolások, terepmunkások és önkéntesek (Erődi-Harrach, 1927; Giczey, 2015; Schiffert, 1995).

Az ismeretterjesztő előadások megtartására többek között olyan hírességek vállalkoztak, mint Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Schöpflin Aladár, Rudnay Gyula. Kosztolányi az analfabéta-tanfolyam vizsgájának elnöki tisztségét is elvállalta 1929-ben, sőt az egyik vizsgázó fejben költött verseit meg is jelentette. Színes programokat igyekeztek biztosítani a művelődési és szórakozási igények kielégítésére. Voltak szemináriumok, előadások, tanfolyamok, közkönyvtár, napközi, játék, sport, teadélután, jégpálya, mozi, kirándulás.

Az Újpesti Szociális Főiskolai Telep igazgatója, ifj. Erődi-Harrach Béla (1882–1956) összegzése szerint a magyar settlementmozgalom az embert úgy kívánta nevelni, hogy a társadalomnak minden tagja részese lehessen a kulturális javaknak, lehetőséget biztosítson a közösségi ember

kinevelésére, egy magasabban művelt embertípus megvalósítására. Erődi-Harrach közgazdász és szociálpolitikus Kolozsváron kezdte pályafutását, majd a Vallás- és Közoktatási Minisztérium felkérésére szervezte meg az Újpesti Főiskolai Szociális Telepet. Ennek, illetve az ebből fejlesztett Országos Szociálpolitikai Intézetnek az igazgatója volt 1912-től 1947-ig. Az Újpesti Telep létrehozása abból fakadt, hogy a szociálpolitika eredményességét a koncentráltágban vélték felfedezni (Kenyeres, 2018).

A magyar settlement hívei úgy vélték, hogy a külföldi modellek másolása nem vezetne eredményre. Magyar sajátosságnak tekinthetjük, hogy settlement típusú intézet (és a mellette működő egyesület) állami kezdeményezésre jött létre. A mozgalom a kapitalizmus káros következményeinek, hátrányainak a mérséklésére törekedett, de a fennálló viszonyok megváltoztatására nem (Erődi-Harrach 1927; Schiffert 1995).

A magyar settlement, a Főiskolai Szociális Telep nagy szerepet kapott abban, hogy a nevelésügyi, a szociális, az egészségügyi, a munkásügyi és az általános népvédelmi problémák elméleti és gyakorlati kérdései, valamint azok megoldásai szélesebb tömegeket érjenek el. A résztvevők kiterjesztették a mozgalom hatósugarát. Jelentőséget kaptak a tapasztalati anyagok gyűjtésében, a tanácsadás, felvilágosítás területén, javaslatokat, tervezeteket fogalmaztak meg, akár tudományos igénnyel is. Az újpesti kötődésű jogász, szociálpolitikus, dr. Hilscher Rezső (1890–1957) tevékenysége meghatározó a magyar settlement és szociális nevelés ügyében. Újpest város aljegyzőjeként kezdte meg működését, mint a gyermekvédelmi és oktatási ügyek előadója. 1922-ben az egyetem közgazdaságtudományi karán a szociálpolitikai tanszék adjunktusa lett. 1928-ban egyetemi magántanárrá nevezték ki. Részt vett az egyetem Szociálpolitikai Intézetének munkájában. A *szegényügy* című lap szerkesztője volt, a *Magyar Külpolitika* című lapban pedig hosszú időn át vezette a szociális mozgalmak rovatot. Fontosabb munkái: *Bevezetés a szociálpolitikába* (1928), *A főiskolai Szociális Telep tevékenysége és a settlementmunka módszere* (1929), *A néphivatalok szerepe a szociális védelemben* (1936), *Az északi népfőiskola* (1941). Előadásai a Novágh Gyula szerkesztette kötetben jelentek meg (1937) (Hegyesi, 1989, pp. 50–52).⁴⁰

Erődi-Harrach síkra szállt társadalmi igazságosságért. Szabó Ervin (1877–1918) arra hívta fel a figyelmet, hogy a társadalomnak nem a logika, hanem az erők alapján kell működnie. Polányi Károly (1886–1964) pedig azt emelte ki, hogy az emberi kultúra elemei között megtaláljuk a gazdaságot, azonban a gazdaság nem egyetlen és meghatározó tényezője sem a műveltségnek, sem a társadalomnak. A kulturális javakban való részesedés és részletetés tehát mind az egyén, mind a társadalom szempontjából feladat (Giczey, 2015; Hilscher, 1929; Schiffert, 1995).

40 Hilscher írásai önálló kötetekben, évkönyvekben, oktatási célú kiadványokban, folyóiratokban egyaránt megjelennek, sokszor azonos címmel (ezt legtöbbször a szerző maga is jelöli). A hivatkozásoknál ez megnehezíti a nyomon követhetőséget, segíti viszont a tájékozódást, hogy írásainak egy része a nevét viselő alapítvány kutatómunkájának eredményeként online elérhető.

A magyar settlement úttörői voltak: gróf Zichy János kultuszminiszter, Károlyi Mihály gróf a mezőgazdasági munkáskérdés kapcsán, továbbá Balogh Jenő államtitkár, Glattfelder Gyula püspök, Földes Béla, Jendrássik Ernő, Medveczky Frigyes, Mihályfi Ákos professzorok, Bacskák György, Bernát István és Jancsó Benedek. A szociálpolitikai kérdések a 20. század elejétől kerültek az érdeklődés homlokterébe Magyarországon is. A szociális feszültségek jelentősen növekedtek az első világháború idején, majd azt követően a trianoni határok miatt. A modernizációban elmaradott államokban, így Magyarországon is jelentős hátrányokkal küzdött a szociális politika. (Akár a szociális törvényhozás: nem született törvény a munkanélküliség kezelésére.)

Két tendencia találkozott és/vagy ütközött egymással: némelyek konzerválni akartak, míg mások reformálni (azaz modernizálni). Leginkább a békés társadalmi fejlődés szolgálata volt a cél. Felismerték, hogy a munkás nemcsak gazdasági lény, hanem a társadalmi szervezet része, illetve hogy Magyarországon az agrármunkások száma kiemelkedően magas. Tehát erre a speciális problémára kellett fókuszálni. Jelentős szakirodalom is született a kérdésben. Czettler Jenő (1879–1953) tanulmányozta a külföldi mintákat (Németország, Dánia, Svédország), és megírta a *Magyar mezőgazdasági szociálpolitika* című munkáját. Pragmatikus megfogalmazása szerint ez az egész társadalom érdekében történő beavatkozást jelent a mezőgazdasági osztályok helyzetének javítása érdekében. Az elemzésekből az derül ki, hogy a helyes szociálpolitika előfeltétele a helyes gazdaságpolitika. Czettler aláhúzza, hogy a szociális igazságosság államcélá emelkedésével olyan feladatai lettek az államnak, amelyeket a régi alkotmányok nem tartalmaztak. A jogcím, amellyel az állam szociálpolitikai rendelkezéseket hoz, abból a meggyőződésből fakad, hogy a gazdasági és a társadalmi élet irányítható (Giczey, 2015; Schiffert, 1995).

A szakemberek többsége úgy vélte, hogy a szociálpolitikának a jövőben kétféle, párhuzamos feladatot kell ellátnia. Az egyik a szervezés, a másik az ápolás. Kovrig Béla (1900–1962) *Szociálpolitika* című (1936) írásában kiemelte, hogy a szociálpolitika lényege a közösség átfogó érdekeiből fakadó etikus politikában, a javak és jövedelmek igazságos elosztásába történő beavatkozás által, a társadalmi ellentétekkel szembeni állami megnyilvánulásokban, a közjóra irányuló eljárásokban érhető tetten. De fontos az osztályközi viszonylatokba való beavatkozás (a munkásosztály javára, az igazságosság elve alapján) a társadalmi egység fejlesztése és megvédése céljából. Hogy mit tartunk ideális társadalomnak, attól függ, mit gondolunk az emberről. Kovrig szemléletében kifejezésre jutott a szeretet és a felelősség szerepe (Giczey, 2015; Schiffert, 1995).

A settlement jellegű programok részévé vált a vidék Magyarországnak bevonása. Ezeket a gondolatokat fogalmazta meg Buday György,⁴¹ a Szegedi Egyetem joghallgatója 1929-ben *Az agrársettlement* című írásában, egyúttal az új fogalmat is bevezette a magyar szóhasználatba. 1928-ban részt vett a Keresztény Diákmozgalom liverpooli kongresszusán. Előtte lehetősége nyílt

41 Buday György (1907–1990) grafikus, tanulmányait Kolozsváron kezdte és a Szegedi Egyetemen fejezte be.

Londonban a szegény sorsú munkásság tanulmányozására, és így ismerkedett meg a settlement-mozgalommal. Ezt követően tizenöt társával megalapította a Bethlen Gábor Körön belül az agrár-settlement-csoportot. Felhívta a figyelmet arra a 1,5 millió alföldi szegényparasztra, akik többsége szinte teljesen elzárva élt a külvilágtól, tanyákon. Az egyetemisták, fiatal aktivisták célja az volt, hogy felkeressék és megismerjék az agrárlakosságot, adatokat, információkat gyűjtsenek róluk. Kis csoportokban jártak a tanyaközpontokba, templomokba, de a területi szétszórtság miatt kevés lehetőségük jutott az emberek megszólítására. Miközben rajzokat és fotókat készítettek, népdalokat gyűjtöttek, igyekeztek személyes kapcsolatot kialakítani a helybeliekkel. Budai felhívta a figyelmet arra is, hogy a tanyavilágban nem jöhetett létre settlementközpont a lakosság rendkívüli bizalmatlansága miatt. A fiatalok kezdeményezései esetlegesek voltak, és a kritikák szerint nem megfelelő módon kommunikáltak a tanyavilág paraszti lakosságával. Az önkéntesek száma sem volt nagy, másrészt a fiatalok által képviselt polgári kultúra nem találkozott a paraszti kultúrával. Így nem vagy alig alakult ki párbeszéd (Sárközy, 1910, p. 1–43; Buday, 1929, I–XIII).

A settlement jelentősége szociális, pedagógiai szempontból,⁴² az életreform mozgalomban játszott szerepe alapján is megközelíthető, most a nevelési összefüggéseket emeljük ki.

- a) Az individuum számára a settlementmozgalom olyan tevékenységi formákat kínált, amelyekben számukra (új) értelmes aktivitást találhattak, és teljesé teheték életüket. Értékelhetjük ezt egy részleges életreformnak, egy önmegváltásnak (önreformnak) is, akár kvázi újjavallásos elemnek, mentalitásváltásnak. Maguk az alapítók is hangsúlyozták, hogy túl kívánnak lépni az adományozásokban kimerülő karitatív tevékenységen, de akár a hagyományossá váló, a vallásgyakorlás részét képező adakozáson is.
- b) Társadalmi szempontból, olyan népjóléti, népnevelési feladatokat láttak el, amelyek pillanatnyilag hiányoztak a társadalmi gyakorlatból (az állam intézményesült feladatellátó rendszeréből), feltérképezték ezeket a hiányokat, regisztrálták a társadalmi szükségleteket, adat- és információhordozóként működtek az állami adminisztráció és a tudomány számára. A népjóléti intézmények például számos országban a munkanélküliség materiális kérdéseit kezelték, míg a settlement annak kulturális, erkölcsi vonatkozásait. Kezdetben helyettesítették a még nem létező népjóléti intézményeket, önkéntes aktivitásaikkal kijelölték azokat a feladatokat, amelyeket az állampolgárok a jóléti szociális államtól elvárhatnak.
- c) A settlementek segítették a bizonytalan státuszú, a társadalom peremén élő embereket (nagyrészt bevándorlókat, faluból városba költözőket, ideiglenes, szezonális munkásokat) az érdekvédelemben, állampolgári jogaik gyakorlásában vagy az állampolgárrá válásban.

42 A settlementmozgalom recepciójának és recepciótörténetének nemzetközi igényű tudományos feldolgozása és neveléstudományi vonatkozásainak értelmezése a közelmúltban kezdődött meg (Tenorth, 2007).

Támogatták őket az életükben bekövetkezett mentalitásváltásban, a társadalomba történő beilleszkedésben. Különös figyelmet fordítottak a gyerekek szociális és egészségügyi ellátására, iskoláztatására, idegen környezetben a tanuláskuk támogatására, pótolták művelődési hiányosságait.

- d) A settlementek gyakran befolyással voltak a népjóléti törvények, szabályok előkészítésére és meghozatalára, némileg irányították azt.
- e) A mozgalom a népművelésre épült, demokratikus jellegű volt, alapját a kereszténység alapelvei (Isten- és emberszeretet) képezték, és a szabadság gondolata adta. Főként a demokratikus berendezkedésű országokban működött eredményesen hosszú távon, de szép eredményeket ért el az önkényuralmi rendszeren belül a cári Oroszországban is.
- f) A mozgalom tagjai rávilágítottak arra, hogy az anyagi segítség nem elegendő a rászoruló helyzetének javításához, hanem kiemelt jelentőségű a spirituális és mentális támogatás, amely erkölcsi és kulturális értékekre alapozottan kívánt célt elérni. A népművelés számos pedagógiai formája segített a társadalmi feszültségek enyhítésében. Kiemelt figyelmet kapott a városokba áramló gyökértelen mezőgazdasági tömegek és a bevándorlók kezelése. A settlement lehetőséget adott a beilleszkedésükre, a felemelkedésükre.
- g) A settlement nemzetközi méretekben hatott és intézményesült. Legfontosabb feladatnak a népnevelést tekintették,⁴³ kiemelt figyelmet kapott az egészségre nevelés, az állampolgári, a családi és közösségi életre nevelés, a népközösség, azaz a jó szomszédtság kialakítása.

---

43 1926-ban rendezett, második nemzetközi konferenciájuk szintén a népneveléshez kapcsolódó feladatokat húzta alá – emeli ki Erődi-Harrach (1927) és Hilscher (1929) is.

4. FALU, FÖLD, KERT – TERMÉSZETES ÉLET

Míg a falusi parasztság számára a föld szolgált a mindennapi megélhetés alapjául, és a föld nélküli parasztság évszázados vágya a földreform, azaz a földhöz jutás volt, addig a városlakókban a vidék a tiszta levegőt, a rekreációt, a romlatlan természetet idézte. Az életmód reformját magában hordozó lakókörnyezet kialakításának igénye az alapvető (biológiai) szükségletek kielégítésén túl több szempontot is felvetett (Buchholz, 2001, pp. 41–43; Peckmann & Wolbert, 2001, pp. 25–29; Thiel, 2001, pp. 37–39).

Az ember személyes környezetét átalakító törekvések kiterjedtek a természet újra- (vissza-) hódítására, az ember és a természet közötti közvetlen kapcsolat helyreállítására, a harmónia megteremtésére. Ehhez lehetséges megoldás a lakóhely (a ház vagy a lakás) kerttel való párosítása, a kertkultúra sokoldalú kialakítása. A városrészeknek, lakónegyedeknek a természettel történő összekapcsolása az egészségtelen nagyváros humanizálására tett kísérlet. Az életmódhoz szorosan kapcsolódó lakáskultúra megújítása mellett sor került az iskolai környezet hasonló igényekkel történő reformjára, sőt a munkahelyi környezet átalakítására is. Az új „zöldközeli” életmód számos változata alakult ki a különböző régiókban, amelyek gyakorlata sok esetben intézményesült, divattá vált, mozgalommá alakult, nemzetközi hatást gyakorolt. Az egyéni és a közösségi életmódot átható „zöld reformok” nemcsak az individuális vágyak kielégítését szolgálták a természetközeli életmód megvalósításával, hanem szociális reformok „részleges” beteljesítését is magukra vállalták, például a földközösségek, a telepítés formájában. Az egészségügyi és az oktatási kereteket is érintő reformtörekvések nemcsak az általában középosztálybeli, értelmiségi reformkövetők igényeit elégitették ki, hanem – főként a jóval elmaradottabb agrárlakosság esetében – a műveltségi szokások átalakítását, általában a paraszti vagy szegény munkásrétegek műveltséghez juttatását, képzését is elősegítették (Cluet, 2013, pp. 11–50). Az életreform-mozgalom kontextusában a természet, a vidék/falu, a föld/földközösség, a kert, városi analógja, a kertvárosmotívum állandó reflexióknak tekinthető. A következőkben sorra vesszük a „kerthez kapcsolódó” szerteágazó életreform-kezdeményezéseket (Bergmann, 1970, pp. 89–163; Buchholz, Latocha, Peckmann, & Wolbert 2001; Farkas, 1990, pp. 133–143; 2001, pp. 407–409; Mai, 2007; Neau, 2013, pp. 211–224; Hofmann, 1974/1984, pp. 229–230; Vincze, 2012, 2017).

4.1. Földkérdés

A főként szociális mozgalomként kibontakozó földreformmozgalom a 19. század utolsó harmadától reagált a növekvő lélekszám és a csökkenő földterület ellentmondásának megoldására. Előképe az USA-ban és Angliában a 18. században jött létre. Németországban 1886-ban Michael Flürscheim (1844–1912) Landligája (Földliga), 1888-ban a Földtulajdonreform Német Szövetsége, 1898-tól a Damaschke által alapított Földreformerek Német Szövetsége mintegy 100 ezer taggal küzdött a kistulajdon megerősítéséért, és az értéknövekedés megadóztatásáért (Mai, 2007; Lietzmann, 1999, pp. 471–514; Heuss, 1957, pp. 497–498).

Adolf Damaschke (1865–1935), az életreform-mozgalom szerves részét képező német földreformmozgalom meghatározó személyisége 1898-ban alapította meg a Német Földreform Egyesületet, amelynek elnöki tisztét 1935-ig töltötte be. Egy szegény berlini asztalosmester gyermekeként sikerült továbbtanulnia, és néptanítói végzettséget szereznie. Tíz évvel később első munkahelyén szembesült gyermekkorának nyomorával, de immár a tanár perspektívájából. Előadásiban és újságcikkeiben nyilvános harcot kezdett a tanítási módszerek szabadságáért. A hatóságokkal való összetűzések miatt kérte felmentését az iskolai szolgálat alól, és szabadfoglalkozású író lett (Heuss, 1957, pp. 497–498). 1893-tól lehet Damaschkét az életreform-mozgalomhoz kötni, ekkor hívták meg vezetőnek a *Der Naturarzt* [Természetgyógyász] című folyóirathoz. A lap a népi egészségápolás egyesületeit tömörítő szövetség organumaként sikra szállt az egészséges, főként az absztinens életmóddért. A természetgyógyászatban a fény, a levegő és a víz erejében, valamint az egyszerű táplálkozásban látta a hatékony, gyors és költségkímélő megoldást az ipari proletariátus népegészségügyi állapotának javítására (Heuss, 1957, pp. 497–498).

Damaschke életreformhoz kapcsolódó legfontosabb témája a földreform, amihez több jelentős impulzust is kapott. Elsőként a nemzetgazdász Adolph Wagner (1835–1917) előadásai hatottak rá, aki a berlini munkáscsaládok ezreinek hajléktalanná válását (1870–1871) elemezte. A másik ösztönző a Földtulajdonreform Német Szövetségének alapítójával, Michael Flürscheimmel, illetve a szövetség lapjával, a *Freilanddal* [Szabadföld] való kapcsolata. Damaschke felismerte, hogy a földtulajon kevesek kezében összpontosul, és a birtok eladósodása a népre nézve jelentős következményekkel jár. Ennek hatására alapította meg 1898-ban saját szövetségét.

A Biblia juttatta el Damaschkét a földreformtörvényben javasolt megoldási lehetőséghez. Szerinte a birtok és a föld Mózes 3. könyvének 25. bekezdése értelmében isteni tulajdonban van, és az embereknek használni engedi. Igényük csak a munkájuknak megfelelő hozamra lehet, nem pedig a föld (pénzbeli) értékére. A hozamnövekedés pusztán azt a célt szolgálja, hogy azt adó formájában lefölközzék, és a közösségnek visszajuttassák. Ezt a pénzt lakásépítésre és a szociális nyomor enyhítésére kell fordítani. Damaschke munkája, a *Die Bodenreform* [A földreform] 1913-ban jelent meg. Konceptiójának kidolgozásában hatott még rá többek között a szociálreformmer Henry George (1839–1897), illetve Silvio Gesell (1862–1930) Freiland-konceptiója. Utóbbival

bizonyos párhuzamosságokat mutatott elképzelése, bár elhatárolódtak egymástól (Hartung, 1996, pp. 22–41; Somogyi, 2013).

A Biblia Damaschke számára valódi útmutató volt, olyannyira, hogy magát Jézusnak tekintette. 1934-es utolsó nyilvános előadásán kifejtette, hogy az indogermán embernek meg kell szabadulnia a szemita kereszténységtől, és más erőforrás után kell néznie. „*Ha vigaszt és erőt keresünk, nem [...] Otto von Bismarck, nem Ekkehard Mester, nem Fichte vagy Lagarde, hanem mindig is Jézus Krisztus lesz a megfelelő számunkra.*” Nagy hatása ellenére belső ellenlábasaival és az eszményeit elvitatókkal kellett szembesülnie. Még életében több egyetem adományozott neki tiszteletbeli doktori címet, így Münster (1919), Berlin (1925) és Gießen (1925), azonkívül számos teret, utcát neveztek el róla (Heuss, 1957, pp. 497–498).

Damaschke megkísérelte elképzeléseit a gyakorlatba is átültetni; az Odera menti Frankfurtban alapított teleszközösségeket és egy bérliőközösséget. Eszméi ugyan átütő eredményt nem hoztak, de politikai gondolatai és cselekvése jelentősen befolyásolta a kortársakat. Az 1919-es weimari nemzetgyűlésnek 76 képviselője volt Damaschke híve. A *Damaschkieanerek* segítségével alkották meg a birodalmi alkotmány földosztásról és -használatról szóló 155. törvénycikkelyét, ami egyben legnagyobb sikerének is tekinthető (Hugler, 2015, pp. 287–290). A törvény többek között rendelkezett arról, hogy a földelosztás és -hasznosítás jogát az állam gyakorolja. Minden németet megillet egy egészséges lakás, és főként a sokgyerekes családoknak kell szükségleteiknek megfelelő otthont és gazdálkodásra alkalmas földbirtokot biztosítani. Az ilyen célra való birtokot az államnak jogában áll kisajátítani, hogy az emberek magukat és közösségüket, illetve a mezőgazdaságot fenn tudják tartani. A föld megmunkálása és hasznosítása a tulajdonos kötelezettsége (nem a közösségé). A földből fakadó értéktöbbletet a közösség számára kell hasznosítani. Minden természeti kincs és hasznosítható természeti erő az államot illeti meg.⁴⁴

Damaschke hatása olyan erős volt, hogy a weimari köztársaság születésekor birodalmi kancellári tisztségre is jelölték. Miután a kétharmados többséget Friedrich Ebert szerezte meg (1922), a népszavazás elmaradt. A későbbiekben Damaschke megítélése jelentősen megváltozott. Miután pártonkívüli volt és maradt, többen ellenséget láttak benne (kommunistát), a nagyobb lapok megtagadták tőle a publikálást, félve tőkeerős olvasóik elvesztésétől. Újabb politikai siker volt a földreformmozgalom számára az 1920-as otthont biztosító birodalmi törvény,⁴⁵ amely a földteleknek (a háborúból visszatérőknek, az üldözötteknek) örökíthető, kertés családi házat biztosított. A törvény a földtelenek számára olyan közösségeket hozott létre, ahol biztosították számukra a megélhetéshez szükséges alapvető feltételeket. Az első világháborút követő állami hadibirtok nem tekinthető automatikusnak, csak a háború következményének. A birtok (az otthonbiztosítás)

44 Weimarer Reichsverfassung, 155. Artikel, 11. August 1919, http://www.documentarchiv.de/wr/wrv.html#F%C3%9CNFTER_ABSCHNITT02 (2025. 09. 10.)

45 Reichsheimstättengesetz (1920) <http://www.stadtgrenze.de/s/pwr/heims/reichsheimstaetengesetz.htm> (2025. 09. 10.)

gondolata történelmileg jóval korábban felmerült, de megvalósításra az 1920-as évek elején került sor. Ilyen volt Neuen Bauens és a frankfurti Siedlung Praunheim, ezeket tekinthetjük az első (és egyben legnagyobb) német szociális lakótelepeknek. Az így létrehozott lakóközösségek egyrészt szociálpolitikai, másrészt gazdasági megoldást kínáltak a megélhetésükben kiszolgáltatott rétegek számára. A települések két fontos funkciót is elláttak: egyrészt biztosították az igazságosabb tulajdonelosztást (ezzel együtt a föld védelmét), másrészt a tulajdonosoknak a minimális megélhetéshez szükséges földet (lakást, kertet). Építészetileg az „új tárgyilagosság” jegyében a lakónegyedeket racionális és funkcionális szempontok szerint tervezték, ügyelve az elegendő napfény és levegő biztosítására. Új, főként geometriai formákat és anyagokat (beton, üveg, acél) használtak, hogy a praktikusság az épületek külső és belső kialakításában érvényre jusson. Kiemelt szempont volt, hogy a lakótelep szociális közösségként működjön, és elegendő zöld felületet birtokoljon (a lakók többsége kiskertekben termesztett zöldséget) (Cluet, 2013, pp. 9–50; Farkas 1999, pp. 133–134, 2001; Hugler 2015, pp. 287–290).

A birodalmi települési törvény értelmében 1919 és 1928 között a birodalomban 26 343 új településhelyet alakítottak ki, ennek 82 százalékát Poroszországban. A birodalomban átlagosan 11 897 helyen, általában két hektár földet biztosítottak. Körülbelül 60 ezer mezőgazdasági birtokot hoztak létre főként Alsó- és Felső-Szászországban. A megvalósítás ugyanakkor sok konfliktussal és visszaéléssel járt. Az állami hatóságok nehezen tudták a biztosítandó földet megszerezni, illetve a bérletügyeket kezelni. Az állam, a tartomány és a városi közösségek feladata volt a földkérdés rendezése. Csak ott működött jól, ahol a jog és az igazságosság érvényre jutott, a földtulajdonosok könnyen nyomást gyakoroltak a telepítésre (Hugler, 2015, pp. 287–290).

A telepítés (lakóhely-/otthon-/földbiztosítás) eszmei gyökerei korábbi időkre nyúlnak vissza, de fontos előzménynek tekinthető a 19. századi észak-amerikai *homestead exemption law* (1839, Texas). Hasonló, földet biztosító törvények születtek több európai országban is, főként a 19. század második felében. Többféle módja alakult ki a telepítésnek, a föld- és lakáskérdés megoldásának. Az iparosodás következtében bekövetkezett városiasodás a társadalom struktúrája mellett a településszerkezetet is átalakította. A folyamatos városba vándorlás és a nagyvárosok mellett koncentráldott iparközpontok munkaerőigénye kényszerhelyzetbe hozta a nagyvárosokat. A orosz lakáskörülmények a 19. század fordulójára középpontba állították a lakhatási és megélhetési viszonyok problémájának mielőbbi megoldását. A zöld felületek eltűnése, a zsúfolt bérkaszárnnyákban nyomorgók embertelen helyzete, a telespekulációk az egyik legfontosabb szociális problémává tették a lakáskérdést. Fokozta a feszültséget az első világháború utáni nincstelen tömegek (hadirokkantak, árvák, özvegyek, kitelepítettek) elhelyezésének gondja. A probléma érintette a legtöbb európai nagyvárost, így Németországon kívül hasonló más projektek születtek a helyzet kezelésére (Hugler, 2015, pp. 287–290). A német példa jól rávilágít az agrártársadalmakban feszülő megoldatlan földkérdésre, a szociális feszültségekből és a gazdasági kényszerből fakadó, évszázados föld utáni vágy kielégítésére tett földreformkísérletek sajátosságaira.

A földkérdés megoldásában megszülető életreform-elméletekre és -gyakorlatokra nagy hatást gyakorolt a német *Blut-und-Boden* (BuB, Vér és Föld)⁴⁶ ideológia, amely hatékony agrárpolitikai eszmeként, rasszista alapon a néptestet az ő lakóhelyével együtt definiálta. A nemzetiszocialista propaganda jelszava szerint az „egészséges állam” alapját „saját népének” az egysége, azaz, a „vérségi alap, egy rassz” és a „saját földje” kell hogy biztosítsa. Az eszmei kiindulópontját Oswald Spengler *A nyugat alkonya* című munkája adta (1. kötet: 1918; 2. kötet: 1922), amely kiegészült Walther Darré (1895–1953) munkásságával, aki a paraszti életformát nemcsak idealizálta és az urbánussal helyezte szembe, hanem a parasztot a német nép vérségi forrásának tekintette. A parasztsághoz rasszista és antiszemita eszméket is kötött, és az északi germán árja népet – így a német parasztságot – a zsidó nomádsággal állította szembe. A Blut und Boden ideológia szerint az ilyen „tér nélküli népnek, mint a germán”, szüksége van olyan új területekre, amelyeket „élettérrként” (*Lebensraum*) keleten kell meghódítani. A BuB központi eszméje volt a nemzetiszocialista ideológiának, amelyet a náci vezetők közül elsősorban Hitler, Schirach és Himmler vett át és tett a nemzetiszocialista agrárpolitika vezérgondolatává, főként az Artamanok népies eszméjének és Walther Darré írásainak nyomán. Darré a Birodalmi Agrárpolitikai Hivatal vezetőjeként az Artamanon belüli telepítési és kiválasztási koncepcióját juttatta érvényre. Az 1933-ban kiadott birodalmi örökösödési törvény ennek jegyében született meg. A Blut und Boden eszméje alapozta meg eszmeileg a keleti területek elfoglalását, de a gyarmati terjeszkedést és a politikai germanizálás szentesítését is. Kifejezésre jutott továbbá az 1920-as évek hazát, szülőföldet dicsőítő konzervatív irodalmában (Hugler, 2015, pp. 287–290; Puschner, 2001, pp. 214–387).

Damaschke mellett a mezőgazdasági végzettségű argentin–német Walther Darré íróként és politikusként tevékenykedett és tett szert jelentős befolyásra. Gazdavégzettséget adó diplomáját a Német Gyarmati Iskolában (DKS) szerezte, amelynek mezőgazdasági, kereskedelmi és kézművesipari profilja volt.⁴⁷ Darréra hatottak az állattenyésztésben nyert tapasztalatai, illetve Hans F. K. Günther fajelmélete, akinek révén kapcsolatba került az általa vezetett Északi Körrel (Nordischer Ring). Darré mindkét munkájában isteníttette a parasztságot: *Das Bauerntum als Lebensquell der nordischen Rasse* [A parasztság mint az északi faj forrása] (1929); *Neuadel aus Blut und Boden* [A Vér és Föld újnemessége] (1930). Szükségesnek vélte a mezőgazdaság faji alapon történő szanálását, amely szerinte előfeltétele annak, hogy a német népnek az ipari forradalom által aláásott faji minősége (tisztasága) helyreálljon.

A faji és a paraszti tevékenység közötti kölcsönös viszonyt állította középpontba. Első könyvében foglalkozott a germán és a szláv népek mezőgazdasági jellegének különbségeivel, a másodikban

46 A népnyelv *Blubo* elnevezéséknél használja. http://www.lexikon-drittes-reich.de/Blut_und_Boden (2025. 09. 10.)

47 Deutsche Kolonialschule für Landwirtschaft, Handel und Gewerbe GmbH, 1898 és 1944 között működött. Központja Witzhausen volt. 1957 óta újra működik, trópusi és szubtrópusi növényekre specializálódva. <http://www.uni-kassel.de/fb11agrar/fileadmin/datas/fb11/Tropengewachshaus/Dokumente/Festschrift.pdf> (2025. 09. 10.)

a régi német társadalom belső funkcionális tagolódásával. A náci hatalomátvétel után, 1933-ban Darré közreműködésével állították fel a Reichsnährstandot, a Birodalmi Élelmezési Rendet, a mezőgazdaság és agrárpolitika öngazgatási testületét. Darré és követőinek fő célja volt a birodalmon belül a különböző mezőgazdasági ágak egyenrangúvá tétele és ellenőrzés alatt tartása. A közellátás megszervezésének érdekében szigorúan ellenőrizték a munkaerőt, az árakat (limitálták), a piaci viszonyokat. A hierarchikus szervezet a helyi parasztvezetőkön keresztül érvényesítette akaratát. Három főosztálya: az Abteilung von Mensch az ideológia nevelésért felelt, a Hof a termelésért, és a Markt pedig az elosztásért. Darré célja Németország újbóli elparasztosítása volt, hogy a legjobb rasszista tulajdonságokat hordozó új nemességet válogassa ki. A termelésben az ipari forradalom előtti viszonyok helyreállítását sürgette, ezért később szembekerült Göring négyéves tervével, majd keleti telepítési programja miatt Himmlerrel, 1938-ban lemondatták a posztjáról, 1942-ben pedig szabadságolták (Haushofer, 1957).

A weimari köztársaság település- és telepítésprogramjai között láthatóan több olyan alternatíva jött létre, amelyek valóságos szükségleteket kívántak orvosolni, ám a kezdetektől erősen kötődtek a faji, rasszista alapon történő, agrárromantikus, antimodern törekvéseket ötvöző megoldásokhoz. Egyrészt építettek korábbi hagyományokra, vagy más országokban is megszülető rokonmegoldásokkal voltak összefüggésbe hozhatók. Az otthonhoz, a földhöz, a lakáshoz juttatás a belső szociális feszültségek csökkentését és a termelés kiegyensúlyozottságát szolgálta, de kifejezte a nemzet megújításának, egy *Ersatzklassen*nak (póttársadalmi rétegnek), egy új nemesség megteremtésének illúzióját is. Az életreform-mozgalom keretében megvalósult kezdeményezések általában több elemet is ötvözö, komplex megoldásokra törekedtek (Mai, 2007, pp. 471–514; Jost, 2013, pp. 51–62; Merlio, 2013, pp. 63–74).

4.2. A fiatalok mozgósítása

A földreform- és a településmozgalomhoz szorosan kapcsolódott a völkisch ideológián belül a német fiatalok mozgósítása. Az 1926-ban Münchenben alapított Bund Artam e.V. (Artam Szövetség) a radikális-telepítési csoportok népi szárnyát képviselte a német ifjúsági mozgalomban. A húszas évek leghatásosabb ifjúsági szövetsége, amely a német ifjúsági mozgalom részét alkotta, sőt 1934-ben a Hitlerjugendbe integrálódott. Céljuk volt egy új parasztság létrehozása, mégpedig egy árja vérű nemesség (új nemesség) révén. A keleti területek gyarmatosításával kívántak maguknak életteret biztosítani, a szláv népek rovására (Auerbach, 1998, p. 784; Breuer, 2008, pp. 218–220; Hartung & Jost, 2013, pp. 51–62, 1996, pp. 22–41; Puschner, 2001, pp. 217–387).

A névadónak Willibald Hentschelt tekintik, aki 1923-ban felhívást tett egy olyan német lovagi harci közösség felállítására, amelyet ő Artamnak nevezett. A kifejezés ófelnémet szavakra vezethető vissza, jelentése: *art* (*Ackerbau*) azaz földművelés, *manen* (*Männer*) férfiak; az *Artaman* tehát

földművelő férfiaknak fordítható, bár Hentschel a szót a perzsa eredetű *varunára* vezette vissza. A szövetség tagjai a völksisch ideológia agrárromantikájának jegyében propagálták a Blut und Boden eszméjét és önkéntes munkaszolgálatot vállaltak a mezőgazdaságban. Felfogásuk szerint a nép ősi erejének megújítását képviselték, a vér, a föld, a nap és az igazság jegyében. A keleti provinciákban igyekeztek autark közösségekben élni, a vidéki lét és a paraszti tevékenységek vállalásával egyfajta védőfalat képeztek a betakarításkor beáramló lengyel idénymunkások ellen. 1927-től az Artam Szövetség a Führer-elv alapján tagolódott. A *Reichsting*,⁴⁸ a közös gyűlés, amely a germán ősi hagyományokra vezethető vissza, közös bíraskodás, a közösség valamennyi tagjának részvételével évente került megrendezésre. A szövetségen belül 1929-től a különböző irányzatok egymás ellen fordultak, és ez az Artaman-mozgalom lassú széteséséhez vezetett. Az Artam-hívek azt a meggyőződést képviselték, hogy Németország sorsa nem Nyugaton fog eldőlni, hanem a Visztula és a Memel folyó mentén. 1927-ben Georg Wilhelm Schiele (1868–1932) az Artaman-mozgalom baráti körét is létrehozta, hogy pénzügyi támogatókat szerezzen. Összességében Artaman tizenkét éves fennállása alatt 25-30 ezer embert mozgósított, és úgy értékelhető, mint az első munkaszolgálat, amely a település-/telepítésmozgalom keretein belül mozgósította a fiatalokat, és faji alapon a parasztság megújítását, védelmét tűzte ki célul. Valamennyi ifjúsági szervezet ideológiája a fajvédelem nevében mozgósított, az ifjúsági mozgalom részeként gazdasági feladatok ellátásával nemzetgazdasági (élelmiszer- és munkaerőhiány), illetve szociális problémák megoldásán fáradozott. Szinte valamennyi betagolódott a későbbi nemzetiszocialista állam szervezeteibe (Kater, 1971, pp. 577–638; Kindt, 1974, pp. 909–930).

Az első Artaman-csapatok megalakításban szerepet játszott az erdélyi szász August Georg Kenstler (1899–1941). 1929-ben, a csúcson kétezer önkéntese volt a mozgalomnak mintegy háromszáz birtokon. Az Artamanok önkénteseit a birtokosok elszállásolták és fizettek munkájukért. Később konfliktusforrásként szolgált az alacsony javadalmazás, illetve az ellátás és a szállás rossz minősége. A szövetség távlati célként azt jelölte meg, hogy egy közös pénztárba befizeti az így szerzett jövedelem nagyobb részét (kivételt képezett a zsebpénz), és ebből az összegből a tönkrement nagybirtokokból földet vásárolnak, és 15 hektár nagyságú parcellákat osztanak a tagoknak. A mecklenburgi Koppelovban 38 családot telepítettek le, akik egy csoportban éltek, de nem folytattak kollektív gazdálkodást (Kater, 1971, pp. 577–638).

A tagok között találunk több prominens nemzetiszocialistát is, például Hans Holfeldert (1891–1944). A kiemelkedő funkcionáriusok között meg kell említeni Richard Walther Darrét, munkatársát, Horst Rechenbachot, Auschwitz parancsnokát, Rudolf Hößt, Mecklenburg miniszterelnökét, Walter Granzowot, az NSDAP iskolahivatal vezetőjét, Friedrich Schmidtet és az SS birodalmi vezérét, Heinrich Himmlert. Az Artam Szövetség szimbóluma ógermán rúna jelekkel egy földhöz

48 *Thing/Ding*: itt közös ügy értelemben.

kötött embert jelölt, illetve a csillagjegyek közül a Sarkcsillagot és a Göncölszekeret. Az egyesület vezetője 1927-ig Hentschel volt, majd Friedrich Schmiedt. A központ Halléban működött. Jelentős szerepet kapott Bruno Tanzmann, a Német Parasztfőiskola vezetője, Wilhelm Kotzde-Kottenrodt, az Adler und Falken (Sasok és Sólymok)⁴⁹ alapítója és vezetője, valamint August Georg Kenstler, a *Blut und Boden* folyóirat kiadója.

Az Artaman közösségbe számos más ifjúsági szövetség is betagoledott, például Adler und Falken, Fahrende Gesellen (Utazó Bajtársak), Wandervogel Deutscher Bund (Vándormadár Német Szövetség), Pfadfinderbewegung (cserkészek), Quickborn, Freischar Schill (Szabadcsapatok), Schilljugend (Schillfiatalok), Süddeutscher Wandervogel (Délnémet Vándormadarak), Österreichischer Wandervogel (Osztrák Vándormadarak), Finkensteiner Bund (Fickensteiner Szövetség), Bund der Lichtfreunde (Fénybarátok Szövetsége). A védelmi szövetségek közül a Wehrwolf (Védő Farkas), az SA és az NSDAP tagjai, a Junger Deutscher Orden (Fiatal Németek Rendje), a Jungstahlhelm (Fiatal Acélsisak), a Kyffhäuser Szövetség, és sokan Erdélyből, majd a későbbi Szocialista Munkásifjúság köréből ugyancsak részét képezték az Artamanoknak (Kater, 1971, pp. 577–638; Kindt, 1974, pp. 909–930).

Érdemes megemlíteni a Quickborn szerepét, amely egy katolikus gimnáziumi szakkörből (Neisse) nőtte ki magát. A fiatalok értelmes szabadidős (alkohol- és dohányzásmentes) tevékenységét kívánta elősegíteni. Fontosnak tartották, hogy közösségben megélhessék a szabad emberi létet. Az 1910-es évektől intézményesült, több helyen is hasonló csoportok alakultak, 1930-tól lapja is lett. A tagok száma 1909 és 1919 között megközelítőleg a hétszeresére nőtt (7-8000 főre). Az első Quickborn-napot 1919 augusztusában tartották, amelyen fiúk, lányok, tanárok, világiak és rendtagok egyaránt megjelentek. A csoportok megegyeztek az alapelvekben, fontosnak tartották a katolikus vallás szabadságának biztosítását, az élvezeti cikkek elutasítását, a haza kirándulásokkal történő megismerését. Jogot formáltak a fiatalok saját értékrendjére és az önállóságra. Az antialkoholista csoportok időközben a Wandervogel részévé váltak. Jól látható, hogy a Quickborn számos olyan törekvés ösztönzője, előkészítője volt, amelyek egyrészt az életreform-mozgalom részét képezték és az azzal párhuzamos reformpedagógiai mozgalom elemeivel is sok rokonságot vagy azonosságot mutattak. Ezek a következők: absztinencia, a test szabadságának biztosítása, önmeghatározás a csoportkényszerrel szemben, önálló életvitel kialakítása, a célok és a feladatok örömteli komolysággal történő értelmezése (Seneca nyomán: *Res severa verum gaudium*, az igazi öröm komoly dolog) (Briegel, 1994).

A fiatalságot saját értékekkel rendelkező, önálló életszakaszként értelmezték. Jól jelzi ezt Hoffmann-nak az első Quickborn-napon Rothenfels várában elhangzott kijelentése: az „*ifjúságnak joga van a fiatalságra, a szabadságra és az örömrre*”. Hangsúlyozta, hogy az ifjúság nemcsak

49 A *Wandervogel*hez hasonló ifjúsági szervezet, vándorfiatalok.

egy bevezető szakasz az életbe, hanem saját jogú életszakasz, amely saját értékekkel, célokkal és örömmel bír. A műveltség nem egy külső tudás, nem tölcserrel betöltött tudás a fejekbe. A tudományos iskolának át kell alakulnia nevelő iskolává. Megértésnek és bizalomnak kell lenni mind a tanár, mind a növendék részéről. Lehetővé kell tenni a diákok képességeinek kibontakoztatását, és el kell ismerni azokat. A diákok közösségét megilleti a diákönkormányzat, a rendezvényeken való részvétel joga, a szabadidő és az ünnepélyek. Jelmondatuk volt, hogy a fiataloknak kell fiatalokat vezetniük. Gyakran elhangzó érv a retorikájukban, hogy saját vezetőiket joguk van megválasztani, valamennyi művészeti ágban jelen lenni, a vallásos élet új formáit kipróbálni, és a liturgia reformját véghezvinni. A vándormozgalom a műveltség kiteljesítésének a szolgálatában áll, biztosítja a közösség, a természet, a haza felfedezését. Szükséges a koedukáció, az önfelfedezés. A fiatalokat támogatja a felnőtté válásban a szexuális felvilágosítás, a nyitott párbeszéd, és ha mindkét nem lehetőséget kap az azonos jogok gyakorlására, a közösségi életben az aktív részvétellel, az önkritikára és az ítéletek mellőzésére. Az újszerű radikális követelések komoly ellenállást váltottak ki, különösen a katolikus körökben. A Quickborn-reformjavaslatok az élet, az iskola reformját és egyben saját emancipációjukat juttatták kifejezésre (Briegel, 1994).

A kifejezetten militarista szervezetek között megemlíthető a Schilljugend, amely az Artamanhoz hasonló jobboldali konzervatív ifjúsági szervezet volt. Az egykori szabadcsapatokból szerveződött, a későbbi SA-vezető, Gerhard Roßbach (1893–1967) alapította, 1923-ban. Nevüket egy porosz katonatiszttól, szabadcsapatharcostól, Ferdinand von Schilltől kölcsönözték. A Ruhr-vidéki szabotázsokban szerveződött szabadcsapatok szolgáltak példaképül számukra, és a Führer-elv alapján működtek. A fiatalok tizenöt fős csoportokat alkottak (fiúk, lányok), egy (szellemi) csoportvezetővel. A csoporttesteken megbeszélték a fontosabb témákat, közösen énekeltek, játszottak, vettek részt szabadidős programokban (vidéki hétfégi túrákon). A helyi csoportok *Gau*kat, körzeti egységeket alkottak, élükön a *Gauleiter*rel, körzetvezetővel, aki a helyi csoportokat támogatta. Évente tartottak *Gau*-napot (előadásokkal, istentisztelettel, különböző rendezvényekkel). A szövetség vezetőségét a *Gauleiter*ek és az első vezető adta, aki egyben a váratya (*Burgvater*) is volt. 1920 és 1927 között Bernhard Strehler, majd Romano Guardiani állt a mozgalom élén, amelyet 1939-ben számoltak fel, a várat pedig kisajátították (Krabbe, 1993, p.186; Puschner, 2001, pp. 217–387).

A prominens nemzetiszocialistákon túl, számos völkkisch író is támogatta a mozgalmat, akik rendszeresen megjelentek a rendezvényeken és szónoklatokat tartottak. Az 1928-as freyburgi rendezvényen jelen voltak: Georg Stammler, Max Robert Gerstenhauer, Hans Severus Ziegler, Ernst Niekisch, Friedrich Muck-Lamberty, Kleo Pleyer, Alfred Rosenberg és Baldur von Schirach (Puschner, 2001, pp. 217–387).

4.3. Kommunamozgalom

A földreformmozgalomhoz kapcsolódó törekvések mellett fontos szerepet kaptak a kommunák, amelyek a civilizáció által okozott „betegségek” előli elvonulás egyik lehetséges formái voltak. A természetben, a természetesben keresték a közösségek az új harmóniát. Az együttélés és a közös munka keretei között gyakorolták az öngyógyítást, kerestek gyógyírt az ember és a természet, az ember és az ember, ember és a munkája közötti elidegenedés leküzdésére. A kommunagondolat nem új keletű, a korai elődök utópisztikus elképzelései is benne rejlettek a kommunák társadalomról alkotott nézeteiben. A kommunáknak három csoportját különböztetjük meg: természetes gyógymódokat kínáló szanatóriumok, művésztelepek és földműves közösségek. Néhány kolónia ötvözte a különböző elvonulási formákat, így a művészetet összekötötték a kertészkedéssel és a vegetarianizmussal (Krabbe, 1974, 2001, pp. 25–29; Kerbs & Reulecke 1998; Németh, 2014, pp. 22–60; Nagy & Németh, 2017, pp. 9–34; Németh & Nagy, 2018, pp. 65–80).

A szanatóriumok kúráik gyógyító erejét a fényben, a vízben, a levegőben és a megfelelő táplálékban (vegetarianizmus), a lelki egészségben megtalálva kínálták és népszerűsítették szolgáltatásaikat. Víz-, lég- és fénykúrák, böjtök, az ősi gyógymódokhoz (pakolások, borogatások) és táplálkozási szokásokhoz (nyers koszt) való visszatérés segítségével kívánták elérni a test és a lélek gyógyulását. Az egyik leghíresebb életreform-kommunát a svájci Monte Veritában (Az Igazság hegyén)⁵⁰ alapította Henri Oedenkoven, Karl Gräser, Gustav Gräser és Lotte Hattemer. Az Ancona melletti „szanatórium” új életformát ajánlott, amely a természetgyógyászaton és vegetarianizmuson alapult. A gyógyulást nap- és fényfürdővel, húsmentes étkezéssel, reformruha viseletével, nyitott házassággal, gazdasági közösségben történő együttműködéssel kívánták biztosítani.

A közösség létrejöttében szerepet játszott, hogy a Lago Maggiore a 19. században az értelmiség kedvenc helyévé vált, a közeli Locarno pedig az orosz emigráció menedékeként szolgált. Az alapítás gondolata 1899-ben merült fel, amikor az Erdélyben nevelkedett Ida Hofmann zenetanárnő és a belga Henri Oedenkoven Veldesben, a Rikli intézetben kúra közben találkoztak. Alapító társaikkal némi levelezés után elhatározták, hogy egy vegetáriánus közösséget (Vegetabile Cooperative) hoznak létre. Szándékuk szerint a belépők adakozása fedezte volna a közösség működését, és a nyereség nagyobb részét vissza kívánták forgatni a kommuna tevékenységeinek bővítésébe, a fennmaradó részt pedig a tagok között szétosztani. A kommuna jellegű élet- és munkaközösség működtetéséhez Hofmann élettársával, Oedenkovennel egy fényterápiát kínáló szanatóriumot alapított, főként pénzügyi megfontolásból. Ezt követte a Monte Verità szanatórium létrehozása. A kor kiemelkedő művészei, politikusai, tanítói közül sokan előszeretettel látogatták a reformközséget, amely anarchisták és pacifisták kedvelt zarándokhelye lett. Megfordult itt Hesse, Laban,

50 Monte Verità bemutatató honlap: https://www.fileane.com/laurie/laurie01/monte_verita.htm (2025. 09. 10.)

Landauer, Bakunynin, Lenin, Kropotkin, Trockij, Rudolf Steiner, Fidus, Stefan George, Paul Klee és I. Duncan (skót király), Max Weber, Gerhart Hauptmann és March Bloch. A kommuna később egy művészteleppel is kiegészült, amely rendszeres kiállításokat szervezett Locarnóban. Ennek ellenére Monte Verità nem volt sem földművelő közösség, sem művésztelep, nem volt választott vezetője, alkotmánya, nem alakítottak ki egységes és közös célokat. Az alapítók által létrehozott közösség egy év múlva feloszlott, ám a hely vonzereje nagy volt, így folyamatosan jöttek újabb telepesek, akik a környéken keresték álmaik megvalósítását. A közösségi szellem fenntartásában fontos szerepe volt Emil Ludwig (1881–1948) frankfurti írónak és a magyar származású tolsztojánus mérnöknek, Vladimir Straskrabának (1931–2000), aki a Heidelbeere éttermet működtette. Az ideérkezők főként a polgárság felsőbb rétegét képviselték, elvértve jött munkás vagy kézműves háttérű személy, de a látogatóknak sem programja, sem célja nem volt, szabadok voltak. Közös vonásuk, hogy valamennyien a spiritualizmus (újspiritualizmus), az életmód reformjának igényével, a régi vallási, gazdasági és politikai rend (rendszer) elutasításának a nevében érkeztek. Igazából individualista vágyaik megvalósítása érdekében maradtak a kommunában. Monte Verità ideális hely volt az álmodozóknak, mert a környék eltúrta a különcöket, akik akadály nélkül fogalmazhatták meg idealisztikus megújító ötleteiket. Esélyt kaptak arra, hogy nulláról kezdjenek új életet, elutasítva a polgári konvenciókat. A hely ugyan optimális feltételeket kínált, mégsem tudták kiegyenlíteni a folyamatosan meglévő belső feszültségeket. A különböző világnézeti álláspontot vallók között kevésnek bizonyult a polgári társadalom elutasítása. A kolónia lakói másként értelmezték a természetes életmódot: a modernisták és a primitívek különbözőképpen viszonyultak a technikai haladáshoz. Az életmódreform következetes értelmezésében is eltérő álláspontok ütköztek bizonyos célok reális és ideális megvalósításában. Ilyenek voltak a vegán és vegetáriánus nézetekből adódó különbségek, az élvezeti cikkek elutasítása (absztinencia, a kiszolgáló személyzet hiánya). A reformok sebessége, kifutási ideje nem mindig kedvezett a lehetséges megvalósítási szándékoknak. A tagok egoizmusa, személyes habitusa (például lustasága), a szabályok hiánya komoly gátja volt az együttműködésnek. A természetes életet nagyon különbözően értelmezték, úgy a lakhely kérdésében, mint az öltözködésben, a higiéniaiban és a tevékenységi formákban⁵¹ (Böhme, 2001, pp. 473–476; Németh, 2014, pp. 11–54; Nagy & Németh, 2017, pp. 9–34).

1906 és 1909 között a locarnói helyi lap szerint 411 vendége volt a szanatóriumnak. A legtöbben német ajkúak, Németországból vagy Svájcból, de akadtak oroszok, franciák is (Schwab, 2001). A magyarok közül itt élt Szittyá Emil és Vladimir Straskraba,⁵² illetve idelátogatott Polányi

51 Dokumentumgyűjtemény a Monte Verità kolónia látogatóiról, tagjairól, a róla megjelent cikkek, írások archívuma. <https://aufbruch1900.ch/monte-verita/dokumente-1909/ein-schweizerreise-im-naturkostuem/> (2025. 09. 10.)

52 Vladimir Straskraba tolsztojánus, magyar származású mérnök, aki a Duna szabályozásán dolgozott Magyarországon. 1906-ban érkezett, feleségét és gyermekeit 1908-ban kiköltöztette és megalapította a Heidelbeere (Áfonya) nevű éttermet. <https://aufbruch1900.ch/> (2025. 09. 10.)

Károly⁵³ is. Hogyan kell elképzelnünk az itteni életet? Néhány mondat jól érzékelteti ezt az egyik látogató, Theodor Stern feljegyzéséből, aki egyébként a svájci életreform egyik első képviselője. 1902-ben alapított Zürich mellett egy levegő- és napfénykúrákat ajánló szanatóriumot és intézményét Monte Verità városias megfelelőjének tartotta Waidbergében. A *Gesundheit* című folyóirat lapjain számolt be arról, hogy milyennek látta az asconai telepéseket.

„Monte Verità, eredendően egy vegetáriánus kolónia, egy szanatórium, ahol a vegetáriánusok sem tejet, sem tojást, sőt semmilyen állati eredetű táplálékot nem fogyasztanak [...] nagyon szép fekvésű hely. Sajnos ott jártamkor a tulajdonos nem volt otthon, de helyettese a legnagyobb barátsággal fogadott és vezetett körbe. Az ebéd, amit sajátos módon írásban kellett megrendelni, különböző nyers gyümölcsökből és salátákból állt, illetve volt még főtt zöldség, magvak és kenyér. Nekem különösen a friss fügét ajánlották citrommal és cukorral [...] A diétán túl van még itt levegő- és napfényfürdő, és a hozzá tartozó vizes kezelések [...] Ascona vonzza a természetes embereket (Naturmenschen) és a vegetáriánusokat, szinte nyüzögnek itt [...] egyesek le is telepednek. A legismertebb a természetbarátok közül a Gräser család, akiket ismerek [...] Carl Gräser maga látott neki két kezével az ott-honteremtésnek, egy műhelyt, sőt öccsének, a festőnek egy cementtel borított kiállítóhelyiséget is kialakított. A gyümölcsös is szépen ápoltnak tűnik, őszibarack, füge, eper, alma, körte és így tovább, és minden, ami itt van, saját tapasztalat és gondos megfontolás eredményeként jött létre. Miután nincs állattartás, ami trágyát biztosítana, így a fűvet komposztálják [...] Sőt, mi több, még egy meglehetősen nagy méhészet is üzemel. Röviden, minden egyszerű és primitív, minden olyan, ahogyan az ember maga kívánja, gondosan és lassan kicsikarta a természettől, és hát éppen ebben van az értéke [...]” (Stern, 1909, pp. 194–197).⁵⁴

A kolónia végül töretlenül virágzott az 1920-as évekig, ami főként azoknak volt köszönhető, akik Monte Veritàt a kivonulás (szecesszió) egy formájának tekintették. Az életreform eltérő személyes értelmezésének ellenére a számok azt igazolták, és a visszaemlékezők is arról vallanak, hogy a szanatórium vonzáskörzetében sokan a szanatóriumban eltöltött hosszabb vagy rövidebb idő után letelepültek. Így két szálon futott a Monte Verità élete: a szanatórium és a környéken tartósan letelepülők határozták meg a középkori jellegű hangulatot idéző vidék új benépesülését. Az itt maradók saját elképzeléseik alapján építettek lakóházat, műveltek kertet, ruházkodtak, éltek hétköznapiakat, alkottak, dolgoztak a világtól elzártan. Sokan kiemelték, hogy a világháborús évek végét leszámítva (ekkor kémkedéssel többeket meggyanúsítottak) Monte Verità nagy érdeme, hogy biztosította a szabadságot, a nyugalmat, az elzártságot az individuum önkifejezéséhez (Rockenbauer, 2017; Bollmann, 2017, pp. 11–53; Böhme, 2001, pp. 473–475).

53 1906-ban látogatott Szittyta Emil (1886–1964) Monte Veritàba, és 1908 időzött ott. Szittyta író, költő, festő, műkritikus, Kassák Lajossal állt kapcsolatban. <https://fileane.com/de/Kulturen-geisteswissenschaften/monte-verita-deutsch/> (2025. 09. 10.)

54 <https://monteverita.net/1909-2/ein-schweizerreise-im-naturkostuem/> (2025. 09. 10.) Az idézetet a szerző fordította.

A közösségek másik formáját a művészkolóniák képezték (Monte Verità mellett közvetlenül működött a locarnói), amelyek többsége az angol preraffaelita festőközösség elveit vallotta, és az Arts and Crafts mozgalom alapján szerveződött. William Morris és Ruskin nézeteit tekintették mintának, és abban hittek, hogy a közösségben történő alkotás az ember önkiteljesedésének legmagasabb foka. Az Arts and Crafts Kiállító Társaság meghatározó kezdeményezés volt az 1880-as-tól az 1910-es évekig Angliában, de jelentős hatást gyakorolt a kontinentális művészeti életre, a De Stijlra,⁵⁵ a Werkbundra és a Bauhausra, sőt az USA-ban is érezhető nyomokat hagyott. A mozgalom képviselői szembefordultak a gyárilag, sorozatban elkészített termékekkel, az eredeti, a jelentéstartalommal rendelkező művek mellett szálltak síkra. Hangsúlyozták a kézműves termékek szépségét, a megalkotásukban rejlő boldogság és elégedettség érzését. A mozgalom egyik legismertebb vezető alakja az író, festő, textilkészítő, műfordító William Morris (1834–1896). Szerinte a műalkotás megtervezése előtt meg kell érteni az anyag megformálásának teljes folyamatát, mivel a tárgyak alakját az anyaguk és a funkciójuk határozza meg. Fontosnak tartotta a tárgy és a készítő közötti szoros kapcsolatot, az alkotó képzelőerejének jelenlétét, ahhoz hasonlóan, ahogyan az a középkori céhes műhelyekben folyt. Újraélesztve a növényi mintafestést jelentős hatást gyakorolt a dekorációs és díszítő művészetre (üvegcsempfestés, tapéta, kárpit, szövés, könyvkötés). Morris fontosabb munkái *The Earthly Paradise* [A földi paradicsom] (1868–1870), *A Dream of John Ball* [John Ball álma] (1888), a *Hírek Seholországból* című utópiája (1890) és fantasztikus regénye: *The Well at the World's End* [Jólét a világ végén] (1896). Korának jelentős szocialista aktivistája is volt; nézeteit Carpenter, Tolsztoj és Kropotkin formálta. 1894-ben megalapította a Szocialista Ligát. Utópista elképzelésében, a Seholországban megrajzolta a lehetséges jövőt, amiben a civilizációs ártalmaktól mentes ősi állapothoz való visszatérést látta megoldásként. Művének főszereplője egy író, aki elalszik és 2000-ben ébred fel. A jövő társadalmá egy gépektől, gyorsaságtól mentes régi világot idéz, ahol a vidéki élet nyugalma biztosítja az életteret. A nagyvárosokat már lebontották. Morris a 19. századi viszonyok nyomorát rajzolta meg, a bajok forrásának a kapitalizmusban kialakult munkamegosztást tartotta, amely elválasztja egymástól a munkást és a terméket. Nézete szerint a politikai gazdaságtan elmulasztotta figyelembe venni a közösséget összekötő szociális viszonyokat. Úgy vélte, valamennyi ideális gazdaságnak és társadalomnak a szociális egyenlőségen kell alapulnia, amit szerinte a karitatív módon együttműködő nem kormányzati szervek hálózatának kell biztosítania, amelynek alapját az emberi jószágba vetett feltétlen bizalom adja. Más korabeli vagy korábbi utópikus elődeivel (például Huxley-val) is számos ponton rokoníthatók nézetei, de tőlük eltérően feltételezte, hogy a jövőbeni boldog egalitáriánus korszak beköszöntéhez szükség van egy hosszabb átmeneti időszakra (Hofmann, 1974/1983, pp. 233–236; Müller, 2001, pp. 321–324; Rohrkrämer, 1999, pp. 319–336; Morris, 1890; Ruskin, 1870/1923).

55 A holland egyesület (a stílus) meghatározó tagja volt többek között Jan Wils (1891–1972), aki Hágában 1921-ben a Papaverhof kertvárosi részt megálmodta és kivitelezte.

A kor másik nagy hatású alakja John Ruskin volt, aki a viktoriánus Anglia neves festőjeként, filantrópusként a régi értékek megőrzésére szólított fel, a kézművesség visszaállítását és a művészek számára hagyományos iparos műhelyek felállítását sürgette. Hevesen védte az újító romantikus William Turner (1775–1851) festészetét. Konzervatív nézetei sok rokon vonást mutattak az utópikus szocializmussal, a romantikával. Nevelő erőt látott a vallásban és a szépségben. Szociális írásaiban reformjavaslatokat fogalmazott meg; kifejtette, hogy kötelessége és felelőssége van az embernek Istennel szemben. Nagy hatással volt rá Thomas Carlyle. Esszéiben fejt ki közgazdasági nézeteit: *Unto This Last* [Legutoljára] (1862). Síkra szállt a szegények sorsának a megjavításáért, de nem a szociális különbségek kiegyenlítésében hitt, hanem azok megszüntetésében. A kapitalizmus felszámolását egy kooperatív szövetséggé alakítás formájában képzelte el, amely társulás az engedelmisségen és a jóakarató filantrópián alapul, gyökereit pedig a mezőgazdaságban találja meg. Az esszékhöz írt előszóban Ruskin azt javasolta, hogy az államnak garantálnia kell a szolgáltatások és a termelés sztenderdjét, azért, hogy a szociális igazságosság érvényre juthasson. Kezdeményezte továbbá állami ifjúsági szakképző iskolák alapítását, az egészségügyben pedig az érzékenység és igazságosság elvének jelenlétét. A foglalkoztatottság biztosítását – szerinte – állami iskolák, manufaktúrák és műhelyek oldhatják meg a munkanélküliek elhelyezésével, államilag megállapított és garantált bérrel. A „henyélőknek”, a nyugdíjasoknak és az idősebb, vagyontalan embereknek éppúgy jogot kell biztosítani. Morris és Ruskin jelentős hatást gyakorolt a korabeli művészek látásmódjára, életmódjára és világtérképére. (Rohkrämer, 2013, pp. 319–336; Hofmann, 1974/1983, pp. 233–236; Dearden, 1999, pp. 4–22).

Magyarországon az életreform-mozgalom célkitűzéseire közel álló szecessziós művésztelep az 1901-ben létrejött gödöllői kolónia volt, lakói közösségüket az „Egészelet szigetét”-nek nevezték, az egyik alapító, Nagy Sándor (1868–1950) írása nyomán. A művésztelep egy baráti körben az 1890-es években fogalmazódott meg Diódon. A körhöz tartozott a tolsztojánus dr. Boér Jenő (1847–1907), aki kúriájában vendégül látta Körösfői-Kriesch Aladárt (1863–1920) és Nagy Sándort. Közös eszményük volt a művészetvallás és a közösségteremtés. A gödöllői telep tagjai a szecesszió, a *Gesamtkunstwerk* szellemében Körösfői-Kriesch és Nagy Sándor vezetésével a preraffaeliták romantikus-vallásos művészetkoncepciójához, a francia századvég misztikus irányzataihoz, Tolsztoj nézeteihez és Schmitt Jenő Henrik (1851–1916) anarchista filozófiájához kapcsolódtak. A művésztelepek elkötelezettjei szerint az alkotásoknak szépek és hasznosnak kell lenniük, ezért szívesen fordultak a népi kultúrához, a népművészethez, kedvelt témájuk volt a vidéki élet. A művészek az alkotói tevékenység mellett nagy figyelmet szenteltek a közösségi életnek, a hagyományoknak, általában több életreformaemet (köztük ökonómiai, ökológiai, szociális szempontokat) igyekeztek megvalósítani a saját és családjuk életében. Világlátásukban összekapcsolták a munkát, a művészetet és az életet, előszeretettel fordultak a paraszti kultúrához, a népművészethez. A művésztelep fénykora 1914-ig tartott.

Nagy Sándor, aki egyébként 1907-ben költözött a telepre, *Levél egy, több, sok kollégához* című művében fogalmazta meg szépségeszményét. Nézeteire jelentősen hatott Tolsztoj, Schmitt Jenő Henrik, a teozófiai és a buddhista eszmék. Írásában Ruskin írói modorát idézi, biblikus hangvételében és bibliai idézeteiben. A naturalista objektivitásnál magasabb rendűnek tartja a szubjektív megismerést az alkotás folyamatában.

Műveik, terveik a *Művészet*, illetve a *Magyar Iparművészet* hasábjain jelentek meg. Körösfői-Kriesch Aladár 1909-ben írt programjában foglalta össze a művésztelep egészére jellemző *ars poeticát*, amely a művészet és az élet összekapcsolásának feltételét az életörömben találta meg.

„Egy nagy – legnagyobb – kincset ismerünk, ezt ápoljuk, keressük: az élethez való Örömet. Ennek tűzét szítjuk minden erőnkkel önmagunkban és egymásban. Egyedüli segítők ebben a magunkhoz és másokhoz való szeretet. Magunkat szeretjük akkor, ha tisztán élünk; ha hallgatunk a bennünk élő mennyei szózatra.

Másokat akkor szeretünk, ha a nagy, közös életfa kis hajtásainak, leveleinek, virágainak tekintjük magunkat, kik nagy, közös életgyökérből táplálkozunk. Kicsiny kis életünk, a nagy örök élet melengető ölében.

Ami azután, eme ujjongóéleti öröm nyomán – mindennapi munkálkodásunk eredményeképpen – kezeink alól kikerül – ez a mi művészetünk. Egyéb művészi programot nem ismerünk.” (Körösfői-Kriesch Aladár: *Művészi program*, 1909).

Írásában William Morris gondolatára ismerhetünk, amelyek szerint az alkotás öröme teszi a dolgokat művészivé. Az itt élő családok a kereszténység tanításait tartották mérvadónak az otthon, a szeretet, a család tekintetében. A népi ősi motívumok jelentősen hatottak alkotásaikra. Összetartotta őket a közös művészet- és életfelfogás. A népi kultúra megismerése céljából tanulmányozták a népművészetet és szövőműhelyt rendeztek be. Első csoportos kiállításuk 1909 őszén a Nemzeti Szalonban volt. A másik ilyen közösség az 1928-ban megalapított Szentendrei Festők Társasága, akiknél szintén fontos szerepet kaptak a hagyományok (Geller & Keserü, 1987; Németh, 2013, pp. 22–60, Öriné Nagy, 2020, pp. 96–111).

Iványi-Grünwald Béla (1867–1940) vezetésével jött létre 1909-ben egy új művésztelep Kecskeméten, amely a nagybányai művésztelepből kiváló, újat akaró fiatalokat (Perlrott-Csaba Vilmos, Bornemisza Géza) tömörítette. A szolnoki művésztelepről is csatlakozott néhány konzervatívabb szemléletű művész (például Olgyai Ferenc), akik később kiváltak. Iványi-Grünwald, a festőiskola tanára példaértékkel tudatos művészeti tervben, írásos programban fogalmazta meg céljait. A kecskeméti művésztelep című írásában az „anya művésztelephez” köti az újat, kiemeli a szecesszióból örökölt összművészeti eszmény megvalósításának a szándékát is. A terv szerint „az iskolát kezdő s haladottabb művészek látogathatják, az iskola nevéhez híven teljes egyéni és művészi szabadságot élveznek. Az iskola tagja férfi és nő lehet. Tanév nincs, sem tandíj. A tagok közösen fedezik az iskola modell-kiadásait és egyéb szükségleteit. Bárkinek szabadságában áll bármikor menni és jönni. Az iskola internacionális. A vezető már első évben 25-30 növendéket hoz magával,

kikhez sorakoznának a már haladottabb s később esetleg letelepülő fiatalok, többnyire olyan művészek, kik már eddig is már Párizsban, vagy jobb budapesti kiállításokon többször kiállítottak.” (Iványi-Grünwald Béla művésztelepprogramja, 1909).

Kecskemét mezőváros helyi adottságaira és hagyományaira épít, de példának tekinti Körösfői-Kriesch gödöllői műhelyét is. Az iparművészeti részlegből a szőnyegszövő műhely valósult meg Falus Elek (1884–1950) vezetésével, amely megfelelő megrendelői kör hiányában 1912-ben bezárt. A művésztelep jellege így alapvetően a képzőművészetre redukálódott, amely az első világháború kitörésével megszűnt.

A hazai művészvilág kapcsán meg kell említeni a sokoldalú és kiemelkedően tehetséges Dienes Valériát (1879–1978), aki író, táncpedagógus, filozófus, az első magyar női egyetemi doktor volt. Párizsban nagy hatást tett rá Henri Bergson (1859–1941) filozófiája, akinek magyar fordítója is lett. Bergson mozdulatpszichológiája mellett jelentősen hatott rá Isadora Duncan (1877–1927) táncművész. Testvérének, Raymondnak Nizzában működő művészkolóniájához csatlakozott az 1920-as évek elején. Hazatérve Domokosné Új Iskolájában, majd saját mozdulatművészeti iskolájában tanította az orkesztikát (Kempf, Vincze, & Németh, 2020, p. 46).

A harmadik típusa a kommuna a termelőközösség, amely szoros összefüggést mutat a földreformmozgalmakkal. Ezen belül három típus alakult ki: az önálló kertművelők, a kertvárosok és a mezőgazdasági kommunák (telepek). A földkérdés megoldását tüzték célul a völksich települések, földműveskolóniák (az Erich Mühsam és Gustav Landauer alapította Schwabingi telep). Főként a keletnémet tartományokban voltak népszerűek. A kommunák, illetve a nagyvárosok közelében létrejövő vegetáriánus kolóniák önellátásra törekedtek. Ilyen volt az 1883-ban Berlin mellett alapított Eden gyümölcsstermesztő kolónia (Baumgartner, 2001, pp. 511–514).

Közép-Európában (általában az Elbától keletre eső területeken) a kommunaeszme az 1850-es években jelent meg. A faluközösségek összefogását szorgalmazta 1888-ban Michael Flürschleim és Adolf Damaschke. Az általuk alapított Német Földreformerek Szövetsége a budapesti Theodor Hertzka 1886-os munkáját tekinti kiindulópontnak. *Die Gesetze der sozialen Entwicklung* [A szociális fejlődés törvényei] című könyve lett a földreformerek programjának az alapja. Másik műve, a *Freiland* tíz kiadást ért meg egymás után 1880 és 1890 között. Utópikus regénye a Kenyában alapított földművelő közösség életét mutatja be, amely nagy hatást gyakorolt Franz Oppenheimerre (1864–1943), aki 1895-ben adta ki művét. Néhány évvel később, 1911-ben, Palesztinában alapított földműves közösséget. Az orvos, közgazdász, író Oppenheimer írásának címe *Freiland in Deutschland*. Ezt követi a *Siedlungsgenossenschaft* [Települési szövetkezet], amelyben szövetkezetek alapítását ajánlotta. Hertzka művével rokon megoldásokat tartalmaz Theodor Herzl *Judenstaat* [Zsidó állam] című munkája (1896), majd az 1902-es *Altneuland* [Régi-új ország] (Krabbe, 1974).

Az előző példákából megállapítható, hogy a művésztelepek, a kommunák és a földműves közösségek között nem voltak élesek a határok. Rendszerint több „életreform-” célt is egyszerre igyekeztek megvalósítani, tevékenységeikben összefonódott az egyén és a közösség életminőségének és életmódjának megújítása.

4.4. Kertépítő társaságok és a kertvárosi mozgalom

A kert fontos szimbóluma (paradicsom, éden, gyermekkert, játszókert) és terepe lett a reformpedagógiával szorosan összefonódó életreform-mozgalomnak. A kertgondolat köré épült számos kezdeményezés, mint például a kertvárosi mozgalom, a földreform, a települési mozgalom, a kert mint a szabadidő eltöltésének és a gyógyulásnak színtere (Schrebergarten), a kommunák földközösségei, a szabad gazdálkodás hívei és a termelő közösségek.

A 19. század fordulójától kibontakozó reformpedagógiai mozgalom által életre hívott „új iskolákban” és a haladó szellemiségű gyakorló iskolákban szintén kitüntetett helyet kapott a kerti munka, a pavilon, a gazdálkodás, a zöltség-, a gyógynövény- és a gyümölcsstermesztés (Jéna, Hamburg, vidéki nevelőotthonok). Az első kertépítő társaság 1822-ben Poroszországban jött létre, majd a század második felében számos további követte. Kezdetben az esztétikai szempontok szerint kiválasztott növények termesztése, népszerűsítése, védelme állt a középpontban (Farkas, 1999, pp. 133–134; 2001, pp. 407–409).

A földreformmozgalom eredményeként települések, telepesközösségek, lakótelepek, kertvárosok születtek, főként német nyelvterületen, de sok más országban is hasonló gyakorlat alakult ki az urbanizáció okozta feszültségek felszámolására. A vidék, a táj, általában a természet, a mezőgazdaság fontosságának hangsúlyozása az iparosodás növekvő ütemével szemben egyre nagyobb szerepet kapott. A vidék és a nagyvárosi élet közötti különbség áthidalására, az önfenntartás és a nagyvárosi környezeti ártalmak megszüntetésének céljával született meg a kertvárosi gondolat. Rendkívüli gyorsasággal lett a gondolatból gyakorlat, amely mozgalommá fejlődött. Támogatói között sok esetben a nagytőkések (Krupp, Siemens) és a városok (a városfejlesztési tervek tanúsága szerint) is érdekeltek voltak. (Például Budapesten kiemelkedő szerepet kaptak Bárczi István főpolgármester kezdeményezései.) A 20. század elejétől kibontakozó mozgalom szellemi atyjának tekinthetjük az angol Ebenezer Howard gyors- és gépirót (1850–1928), aki 1898-ban publikált munkájával, *To-Morrow. A peaceful path to social Reform* [Jövő. A szociális reformhoz vezető békés ösvény] fölvezette a jövő városának (a kertvárosnak) a tervét. Német kortársa, Theodor Fritsch (1852–1933) 1896-ban írta a *Die Stadt der Zukunft* [A jövő városa] című munkáját. Mindketten olyan antikapitalista (Fritschnél antiszemita) megoldást kínáltak a lakáskérdésre, amelyben ötvözték a földreform lehetőségét és a nagyvárosi építészeti megoldásokat elkerülő eljárásokat. A megvalósuló kertvárosok gyakorlatában legalább négy vezérmotívum jelenik meg. Egyrészt a kertvárosi koncepció meg kívánta oldani a közösségi földtulajdonlást, hogy ezzel csökkentse, illetve szabályozza a lakások árát, bérleti díját. Másrészt a kertvárosok igyekeztek lakóik érdekeinek önellátását előmozdítani (zöltség- és gyümölcsstermesztés, illetve -feldolgozás és -értékesítés útján). Harmadrészt fontos szerepet kapott a városok körüli optimális térkihasználás megtervezése, az úgynevezett zöldövezeti gyűrűk létrehozása, amelynek kiváló terepe a kertváros. Végül, de nem utolsósorban fontos szociális, demográfiai és szociálpszichológiai feladatokat láttak el.

Biztosítottak egy olyan lakóközteret, ahol a városi lét a mezőgazdasági tevékenységekre (és rekreációs célokra) alkalmas zöld felületek kialakításával, a csoportos, közösségi létformát szolgáló építési formákkal elősegíti a szociális együttélést (Farkas, 1999, pp. 133–134; 2001, pp. 407–409; Arnold, 2001/2018, pp. 129–135).

Az Ebenezer Howard tervezte várost zöld körgyűrű (radiális-koncentrikus modell) veszi körbe, ezen helyezkednek el a kertvárosok. Diagonálisan futó utak és a tömegközlekedés köti össze a kertvárosokat a városközponttal, amelynek körülbelül 58 ezer lakosa van, a kertvárosok lakóinak száma pedig 32 ezer körüli. Ők éppúgy élvezik az ipari (fogyasztási) javakkal való ellátást és a kulturális lehetőségeket. A Central Park-szerű elképzelésben minden településnek van egy kristálypalotája, a kulturális élet központja. Az ipari övezet a külső gyűrűn kívül helyezkedik el. A spekulációk elkerülése végett a kertvárosok telek- és földállománya szövetkezeti tulajdont képez. A bevételek a közösségi pénztárba folynak be, a bérleti díjakat alacsonyan tartják. Howard a vidék és a város ellentétét kívánta feloldani a kertvárossal, amit ő Town-Countrynek (város-vidék) nevezett. Koncepcióját így megkülönbözteti a város szélén épített kertvárostól, amelynek gyakorlata már korábban is kialakult a villanegyedek formájában. Az általa megálmodott „zöldváros” pontosabb elnevezése: „város a tájban”. Angliában, Letchworthben 1903-ban kezdődött az első Howard-féle modell építése, ám neki a későbbi észak-londoni welvyni (1920) jobban tetszett, ahol maga is élt. Kertváros-konceptiója nagy hatást gyakorolt az első világháború utáni elővárosi építészetre. Hazájában és külföldön, különösen az USA-ban talált visszhangra a szuburbán visszatelepülési program során a harmincas években. Szociális reformmal egybekötött elképzelése a drezdai Hellerauban (1906) valósult meg, amelyről ő maga is elismerőleg nyilatkozott, sőt kiemelte, hogy a németek kertvárosi, ipari komplexumai sokkal szebbek, mint az angoloké (Reps, 2016). Helleraut követte Nürnberg 1908-ban, majd Mannheim és Essen 1910-ben. Magyarországon a kertvárosi mozgalom szülte a Wekerle-telep, amelynek 1908-ban kezdődött az építése (Farkas, 1999, pp. 133–134; 2001, pp. 407–409; László, 1926; Vincze, 2017, pp. 35–57).

Számos előfutára volt a „kertvárosi gondolatnak”, sokféle céllal és különböző személyek (művészek, írók, orvosok, filantróp jótévő amatőrök, építészek, tanárok) támogatták, olykor a különböző társadalmi utópiákkal párhuzamosan. Az ember, az élet, a humanitás, a vidék, a föld megmentésének gondolata régóta visszatérő motívum. A kertvárosépítők egyben tőkés vállalkozók is lettek, tisztában voltak vele, hogy a technikai fejlődést nem lehet feltartóztatni, bár humanizálni kívánták a mindennapi életet, természetközeli és optimalizált közösségi formákat teremtettek. Ehhez alapvetően az ipari központokat akarták a mezőgazdasági mintagazdaságokkal kombinálni. A kertvárosépítők, a munkáskolóniák alapítói között ott találjuk a tőkéseket mint kezdeményezőket. A jótévők a munkaerő tökéletes kihasználásának a reményében törődtek dolgozóik egészségével, lakás- és életkörülményeik, iskoláztatásuk alakulásával. Az első munkáskolónia építése az augsburgi Fugger család nevéhez fűződik. Ők alapították 1521-ben a világ első szociális alapú munkástelepülését, a Fuggereit, amely ma is működik (Balázs & Köves, 2014, p. 31). Másik ismert

német példa az 1906-ban a Krupp család kezdeményezésére Essenben létrehozott első német kertváros, Margarethenhöhe.⁵⁶ Az 1906 és 1938 között Georg Metzendorf vezetésével folyó építkezés a drezdai Hellerau modelljét követte, és nagy előnyt jelentett mindkét kertváros számára, hogy mentesültek az általános építészeti előírások alól. 1938-ra 5250 embernek adott otthont az esseni kertváros, amelynek vezérelve volt a „lakni, dolgozni, pihenni” hármas eszme méltó körülmények közötti megvalósítása. Ezt segítette az elővárosi közlekedés kiépítése, a zöldövezettel való közvetlen kapcsolat, előkertek, kiskertek, parkok, szociális ellátórendszer, amelyben kiemelt figyelmet kaptak az óvodák, elemi és művészeti iskolák. Essen a Ruhr-vidék negyedik legnagyobb iparvárosa volt, arculatát kohók, vas- és acélöntödék uralták. Fontos megemlíteni, hogy Margarethe Krupp (1854–1931) és alapítványa új szociális szempontokat is érvényre juttató koncepciója eredményesen változtatta meg a kertváros eredeti célkitűzését, miszerint a Krupp-művek dolgozóinak olcsó, egészséges lakást biztosított. Alfred Krupp özvegye kiterjesztette a kertvárosi lakásokhoz jutás lehetőségét és szolgáltatásait Essen város valamennyi lakójára. Példaértékű, ahogyan ma is működik ez a városrész, keresett (és drága) a kertvárosi lakás, bérlése szigorúan szabályozott (Grütter, 2014).

A más országokban (Hollandiában, Ausztriában) is megjelenő közösségi városi építészeti számos újítást hozott magával. Az individuális megoldást, a családi házépítést ötvözte a közösségi szempontok érvényesítésével és a kertkapcsolással, így született meg például közkedvelt megoldásként a sorház. Az időközben erősödő hon-, műemlékvédő és városszépítő egyesületek pedig előírásokkal szabályozták, hogy milyen tradicionális formai megoldásokat várnak el az építőktől. A filantróp Howard egyéni kezdeményezőként (nem építészként) álmodta meg kertvárosát, amelyet építési vállalkozók kiviteleztek. Ám rövidesen megjelentek az építészek is, például Jan Wils (1891–1972), aki Hágában 1921-re Papaverhof néven építette fel a maga kertvárosát, amely szintén a mai napig eredeti formában működik. Patkó alakban álló házainak tervezésekor a szociális gondolat mellett a De Stijl holland művészeti társulás éreztette hatását (Balázs és Köves, 2014, pp. 28–33).

A jellegzetes, két patkót formáló épületkomplexum belső gyűrűjében 68, a külsőben 60 apartman helyeztek el. Az épületsornak dinamikát ad a kiugró erkélyek ritmusa, meghatározó a négyszögletes formák dominanciája. A házak sajátos formában egymásnak háttal állnak, hogy a lakások és konyhák több fényt és levegőt kapjanak, de a lakók ne zavarják egymást. Kiemelt szerep jut a nagy nappalinak, a zölddel való kapcsolatnak. Az épületek által határolt közös kert egyben a közösségi rendezvények helyszíne is. Jan Wils építészként és vállalkozóként is hamar népszerű lett, sőt nemzetközi ismertségre tett szert (Jaap, 1990, pp. 287–90).

56 Ma a kertváros 115 hektáron helyezkedik el, és emberbarát környezetet biztosít a lakóknak. 935 épületben 3092 lakás található. A kertváros mellett ötvenhektáros erdő húzódik. 1909-ben épült viadukt köti össze Rüttenscheiddel, 1872 óta vasútvonallal a Ruhr-vidék több városával (Mülheim, Heißen, Altendorf). Építészeti tanulságos, hogy a második világháború után épült új blokkokat (1962–1980) 1987-ben szanálták a kertváros eredeti jellegének megtartása érdekében. <http://www.margarethe-krupp-stiftung.de/historisch.html> (2025. 09. 10.)

A kertváros létrehozását nemcsak magánszemély lehet, hanem maga a város és/vagy a kormány is kezdeményezheti. Ez a gyakorlat érvényesült a budapesti Wekerle-telepen, amely nevét az építés tényleges támogatójáról, Wekerle Sándor miniszterelnökről kapta, a másik szellemi atyja Bárczy István főpolgármester volt. Budapest követte az európai trendet (László, 1926). A főváros Kispest határában 472 ezer négyszögöl kiterjedésű ingatlant vásárolt a királyi kincstár számára. Tizenkét millió koronából kívántak egyszerű munkáslakásokat építeni, majd bérbe adni. Az 1908. évi XXIX. törvény miniszteri indoklásában Wekerle Sándor kifejtette, hogy a kormány gazdasági intézkedéseivel a nemzet egyetemes érdekeit és a nép jólétének emelését tűzte ki célul. A munkás- és tisztviselőtelep építése során Wekerle új városépítési koncepciót valósított meg. A pénzügyi-városfejlesztési terv a kiegyezés utáni fellendülésre alapozott. Megélénkült a nagyipar fejlődése, üzemek létesültek, s a polgári fejlődést szolgáló jogi, oktatási, egyházi, egészségügyi, közlekedési, népjóléti, kulturális, gazdasági, pénzügyi és katonai intézmények kezdték meg működésüket. Az építkezés 1908-ban indult, és 1909-ben már beköltöztek az első lakók. A tervezett tízezer lakásból végül hatezer épült fel. A munkáslakásoknak tervezett telep lakói inkább középosztálybeliek közül kerültek ki. A lakóházak 70 százaléka földszintes, 30 százaléka emeletes, összesen negyven típusú házat emeltek. Az angol típusú Wekerle-telep nagy értéke, hogy a lakóházak az összes területnek csak 20 százalékat teszik ki. Ügyeltek arra, hogy a sokféleség és az eredetiség uralkodjon, görbe utcák törjék meg a lakótelep monotonitását. A terjeszkedő Budapest munkásainak alkotott organikus életteret Fleischl Róbert építész (1864–1926), aki a kormány által kiírt pályázaton nyertesként családi házakat (iker- és sorház formában), bérházakat (csoportosított lakóházakat) és az egyedülállóknak garzonházakat tervezett. A pénzügyminiszter Győri Ottmár főmérnököt bízta meg a kiviteli terv elkészítésével, aki több építész is alkalmazott. Az építéskor 48 különböző háztípust alkalmaztak (köztük a Fleischl által tervezetteket is). Az épületek magukon viselték a szecesszió jegyeit. Nem minden tervezett szociális épület készült el (a kórház és a fürdő nem). A közösségi és a zöld gondolat jegyében a homokos talajon közel 70 ezer fát ültettek, köztük 16 ezer gyümölcsfát és ribizlibokrot. Minden tulajdonos (az emeletes házban lakók is) kertet bérelhetett, csekély díj ellenében. Fontos szerep jutott a népoktatásnak és népművelésnek, számos egyesület és klub kapott működési lehetőséget. A főtér tervezését Kós Károly (1883–1977) építész nyerte el, aki erdélyi motívumokkal egészítette ki a kertváros stílusát. Nevéhez fűződik több épület mellett a keleti, ma Kós-kapu. A Wekerle lakói ma is őrzik és ápolják a kertváros közösségi szellemét (Grütter, 2014; László, 1926; Nagy & Szelényi, 2008, pp. 97–112).

Másik magyar példa az óbudai Gázgyár lakótelepe, amelynek építése 1913-ban kezdődött, a belső lakótelep (gázgyári tisztviselők lakóhelye) tervezője Reichl Kálmán (1879–1926), míg a külső munkástelepé Balogh Lóránd (1869–1945) volt. Mindkettőn a korabeli viszonyokhoz képest jól felszerelt, vezetékes vízzel, gázzal, angol WC-vel ellátott otthonok létesültek. A tisztviselőtelepi lakásokhoz fürdőszoba is tartozott, és igényesebb építőanyagokat használtak.

A kiszolgáló létesítményekkel együtt lassan lakótelepi, sőt életközösséggé kovácsolódtak az itt lakók (Grütter, 2014; Balázs és Köves, 2014, pp. 28–33).

Nem angol típusú kertváros, de hasonló kezdeményezés volt a Ganz–MÁVAG munkás- és tisztviselőtelep a VIII., régen X. kerületben. 1883-ban készült el a terve a kispénzű tisztviselők lakáshiányának megoldására. Hosszas egyeztetést követően a mai telep harmada került beépítésre, az Orczy út, a Bíró Lajos utca, a Bláthy Ottó (Szapáry) és az Elnök utca között. A közgyűlés szigorú feltételei értelmében a területen egyemeletes családi házakban legfeljebb két lakás volt építhető úgy, hogy egyikben az építendő tisztviselőnek kellett lagnia, és a közműmunkákat az egyesületnek kellett elvégeznie. A kijelölt, felparcellázott területen 117 családi ház épült fel. Az 1886-os közművesítés után az utcákat ideiglenesen petróleumlámpák világították be. A lakók facsemeték ültetésével gondoskodtak a zöldövezet kialakításáról is.

A vidéki kezdeményezések közül kiemelkedik a győri Ágyúgyár Rt. munkástelepe, ahol 67 parcellára 62 bérház épült 1915–17 között. 405 lakásból 319 egyszobás, 78 kétszobás, 8 háromszobás volt. Az építési munkákat vállalkozók végezték: a Pollacsek és Epstein, valamint a Holstein és Steiner testvérek cégei. A tervező építész Fiala Géza (1875–1953) volt (Grütter, 2014; Harsányi, 2002).

A másik jelentős munkástelep a Diósgyőr-Vasgyár lakótelepe, amelynek tervezése 1868-ban kezdődött, majd 1873-ban a „gyarmat” elnevezést kapott, és hatással volt rá az 1867-es párizsi világiállításon bemutatott munkáslakás terve is. A lakások (többsége szoba-konyhás) kialakításában fontos szerepet kaptak a higiéniai szempontok, és fasorok ültetésével a zöldövezet biztosítása. A tisztí-főtisztí lakások vörös téglából épült előkertes ikerházak voltak. Az építkezés egészen 1944-ig folyt, több periódusban. A legfontosabb vívmány, hogy folyamatosan nőtt a telep komfortfokozata: fiú-, lányiskola, zeneiskola, kád- és gőzfürdő, vendéglő, munkásétterem, posta, gyógyszerár is működött (Olajos, 1998, pp. 3–149).

A kertváros valóban a jövő számára tartós megoldást kínáló településformává vált a különböző reformtörekvések ötvözésével. Leggyakrabban párosult az oktatás reformjával, azaz a reformiskolával, az egészségügyi viszonyok jelentős javításával, a szociális érzékenységgel, a mikrokörnyezet identitásának erősítésével és a környezettudatossággal. A kertvárosok a nagy elődöknek köszönhetően elősegítették a társadalmi együttélés új formáinak kialakítását (egyesületek, egyletek, kis közösségek), a fenntartható fejlődés gondolatát, és bizalmat szavaztak a jövőnek. A nevelés és az életreform szorosan kapcsolódott, az önreform és társadalmi reform jegyében fejtette ki hatását (Németh, 2005, pp. 3–4; 2006, pp. 58–89; Skiera, 2006, pp. 22–48; Tóbiás, 2001).

4.5. Kiskertmozgalom

A nagyobb projektek mellett fontos és tartós megoldást kínált a modernizációval szembeni védekezésben a kiskertmozgalom. Az első kiskertszövetséget 1814-ben alapította Karl von Hessen (1744–1836) gróf a schleswig-holsteini Kappelben. A szegények szociális támogatását szolgálták a kisparcellák, hogy el tudják tartani magukat. Több nagyváros környékén a 19. század közepén tartósan jöttek létre kiskertek, hogy az iparosodás okozta egészségtelen életkörülményeket ellensúlyozzák. A később D. G. Moritz Schreberrel (1808–1861) elnevezett kiskertek előtörténetében kezdeményezőként említi a szakirodalom a politikai aktivitást mutató lipcsei Tornaegyesületet is. Már 1847-ben célként fogalmazták meg a test anatómiai tökéletesítését. Egészségnevelő programjukban a diétán alapuló és az ortopédia szempontokat érvényesítő természetes módszereket emelték ki. 1865-ben született meg a ma is jól ismert Schrebergarten. A lipcsei ortopéd szakorvost, gyógyepedagógust a fény, levegő, nap és mozgás elemeit egyesítő mozgásterápia egyik megalapozójának tekinthetjük. Mostohafia, a tanárként dolgozó Heinrich Karl Gesell (1800–1879) alakította a kórház melletti teret kiskertté. Virágágyakat és játszóteret készített, hogy a diákok ott, a jó levegőn tapasztalati úton tanulhassák meg a kerti munkát, és a létesítményt Schreberrel nevezte el. A Schreber-kultusz, a máig közkedvelt kiskertek kialakításában a lipcsei iskolaigazgató, Ernst Innozenz Hauschild (1808–1866) is aktívan közreműködött (Brauchle, 1951, pp. 184–190; Farkas, 1999, 2001, pp. 407–409).

Főként a századfordulón szaporodott meg azoknak a kiskerteknek a száma, amelyek megművelése a nagyvárosok környékén főként a munkáscsaládok ételkészítés-ellátását biztosította. A pár négyzetméteres kertecskék hozzájárultak a családok önellátásához (önfenntartásához), másrészt a gazdasági hasznon túl jelentősen javították az emberek egészségügyi állapotát. A friss levegőn végzett munka regeneráló hatását is élvezték. Így a korábbi, inkább esztétizáló zöldövezetek ételkészítés-tartalékokat termelő területekké alakultak át. Jelentőségük megnőtt az első világháborús és az azt követő időszakban, sok esetben ideiglenes otthonként szolgáltak a hontalanoknak. Mindamelllett a természetgyógyászok is kiemelt jelentőséget tulajdonítottak a kiskerteknek, amelyek egészségjavító hatását folyamatosan hangsúlyozták a gyógy- és fűszernövények használatával együtt. A kiskertek sorában megjelentek a biológia tanításához használatos iskolakertek és a tájegységek növényeit bemutató védőkertek (például alpesi kertek). Az 1920-as évektől egyesületekbe tömörülnek a kiskertek, és szabályozzák működésüket (Farkas, 1999, 2001, pp. 407–409).

Fontos kiemelni a nevelési célú iskolakerteket vagy kerti iskolákat. Ezek története egészen az ókori szerzőkig visszavezethető: Szókratész, Platón és Epikurosz a legismertebbek. Utóbbi a tanítás színhelyül tudatosan választotta a kertet, ezért őt a „kert” filozófusának is szokás nevezni. II. Kurosz perzsa király ösztönözte az iskolakertek alapítását, hogy ott a növendékek gyümölcs- és kertgazdálkodást tanuljanak. A középkorban a kolostorok kertjei biztosították a nevelés, kutatás hátterét. Kiemelt figyelmet kaptak a gyógynövények gyógyító, esetleg mérgező, vélt mágikus

hatásuk miatt. A 17. század sokoldalú gondolkodójától, Joseph Fürttentachtól (1591–1667) maradt fenn egy tanító jellegű iskolakert vázlata 1663-ból. A kertnek a tanulási, a nevelési folyamatot és a pihenést egyaránt szolgálnia kellett. Szerinte a paradicsomi kertben a gyerekek kiválóan tudnak gondolkodni. A kert közepén egy kupolával fedett vizsgatermet kell kialakítani, ahol a vitákat meg lehet tartani, illetve a diákok munkáit ki lehet állítani. Az első valódi iskolai kert a porosz teológus és pedagógus, Johann Julius Hecker (1707–1768) nevéhez fűződött. 1750-ben létrehozott kertje tanulási és szakmai orientációs célokat egyaránt szolgált. További nagy elődök és úttörők voltak többek között Comenius, Pestalozzi, Salzman, Fröbel, Kerschensteiner, Steiner (Birkenbeil, 1999, pp. 11–22).

Ösztönzően hatott a felvilágosodás eszmevilága, a *Vissza a természetbe!* jelmondat, az ipari forradalom pedig a szakképzés megszervezésével mozdította elő a kertprogramot. A 19. század végétől kibontakozó reformpedagógiai mozgalom fontosnak találta a természet és az ember kapcsolatának helyreállítását, a tapasztalati úton történő tanulást, így az iskolakert ügye folyamatosan napirendre került. Bajorországban például 1753-ban írták elő, hogy az országutak mellé gyümölcsfákat kell ültetni. 1790-ben alapították meg az úgynevezett ipari kerteket, ahol a diákok növény- és gyümölcsstermelést, fölművelést tanultak. Erwin A. Barth (1880–1933), az egykori lübecki kertész, kertépítész, 1909-ben hozott létre többfunkciós iskolakertet, amely 2017 óta műemlékvédelem alatt áll. E. Barth a néppárt-mozgalom képviselőjeként szép, de funkcionális zöld városrészeket álmodott meg a munkások számára. A legnagyobb elismerést az jelentette számára, hogy a kertépítészet docense, majd professzora lett a berlini Mezőgazdasági Főiskolán. A nemzetiszocializmus uralomra jutásakor öngyilkosságot követett el (Birkenbeil, 1999, pp. 11–22).

Jól látható, hogy a kastélykert, a városi kert (a közparkok) és az iskolakert szorosan összefügg, és céljaikban sok hasonlóság fedezhető fel. A polgári életforma és mentalitás megerősödésével jelentős szerepet kaptak a közparkok, fürdők és sétányok, amelyek a szabadidő eltöltésének sajátos formái lettek. Építészetiileg ez motiválta az iskolakertek és a magánkertek funkcionális és művészi kialakítását. A 19–20. század fordulóján a kertépítészetet jelentősen befolyásolta a szecesszió, például a rafináltabb és összetettebb színekkel való kompozíciókkal. A városi kertépítés, parkosítás a városok faiskoláinak számától függött. Magyarországon jelentős felzárkózási folyamat zajlott, amely az első lendületet a reformkorban (1830–1848) vette, a második felfelé ívelő szakaszára a kiegyezés megkötése után (1867) került sor. Az igazán kiugró fejlődést a millenniumi ünnepségsorozat hozta, amely mind a fővárosban, mind a vidéki városokban az európai színvonal elérését eredményezte (Sisa, 2014, pp. 25–34).

A reformpedagógiai mozgalom az első világháború után ösztönözte a reformiskolákat és a közoktatásban épülő új iskolákat arra, hogy a szabadban történő nevelést beépítsék programjukba. A természetközeli, a szabadban, a kertben zajló tevékenységek népszerűsítésében jelentős szerepet kaptak a Magyarországon is létrejövő reformpedagógiai iskolák, amelyek főként a hazai értelmiségi körökben voltak ismertek és népszerűek. Az Új Iskola (1919–1949) Domokos Lászlóné

(Löllbach Emma) vezetésével működött, amelyben kiemelt szerepet kapott a Bergson ismeretelméletén alapuló intuitív, beleélő módszer, a tanulók aktív cselekvő munkája, sőt a szabad levegőn végzett tevékenységek. A Waldorf Iskolát (1926–1933) dr. Göllner Mária alapította saját svábhegyi úszómedencés villájában. A Montessori Óvoda (1927–1944) és Iskola (1928–1941) Bélaváry-Burchard Erzsébet kezdeményezésére jött létre, aki az 1945 utáni pedagógiai életben is fontos szerepet játszott. A Családi Iskolában (1915–1943) Nemesné Müller Márta elképzelése szerint a tanulás a család egész évet felölölő mindennapi életét utánzó természetes keretek között zajlott, amelynek során a tanulók szabad, közös tervezésű projekteken dolgoznak. Az újszegedi Kerti Iskolában (1936–1938) Várkonyi Hildebrand Dezső kezdeményezésére indult meg a tanítás Dolch (Dombrádi) Erzsébettel (Németh, 2001; 2005. p. 3–4; 2006, pp. 58–89).

4.6. Önellátó mezőgazdasági kommunák

4.6.1. Organikus gazdálkodás

Az életreform-mozgalomhoz kötődően a földművelés reformjának számos válfaja között különösen fontos helyet foglalt el az organikus gazdálkodás. Születtek kifejezetten zárt organikus gazdálkodási modellek, amelyekben az ökológiai szempontok mellett fontos szerepet kapott az önellátás igénye, és ezek kifejezésre jutottak a földművelő telepek, a zöldség- és gyümölcsstermelő kolóniák, illetve a vegetáriánus közösségek programjában.

A településreform sajátos modelljét dolgozta ki az osztrák Erhard Bartsch antropozófus-mezőgazdász (1895–1960). Először valósította meg a biodinamikus elveken alapuló, önfenntartó gazdálkodást. Bartsch a breslauer egyetemen tanult gazdálkodást, majd egyéves szakmai gyakorlatot folytatott Carl Keyserling gróf birtokán, Koberwitzben. Már 1919-ben katonaként megismerkedett Rudolf Steiner (1861–1925) antropozófiái tanaival Stuttgartban, és jelentős érdeklődést mutatott nézetei iránt. 1924-ben a gróf támogatásával, Immanuel Voegelével (1897–1959) Steiner tanaira épülő mezőgazdasági kurzust indított (Steiner, 1924). Kapcsolatban állt az Antropozófiái Társasággal és annak havonta megjelenő lapjával, a *Demeterrel*, amelynek szerkesztését később át is vette, egy év múlva pedig egy sziléziai birtok és kísérleti téglagyár irányítását vállalta el (Koepf, 2016).

Rudolf Steiner szerint: *„Egy gazdaság akkor teljesezhet ki a szó szoros értelmében, ha magában megálló individualitásként, önmagába zárt egyéniségként fogható fel. Bár teljesen ezt nem valószínűsíthetjük meg, de a zárt individualitás állapotához minden gazdaságnak közelednie kell.”* (Steiner, 1924, p. 2). Steiner vallotta és mezőgazdasági kurzusán kifejtette, hogy egy egészséges gazdaságnak önmagának kell mindent előállítania. A föld és a kozmosz erőinek együttes tanulmányozása révén arra a következtetésre jutott, hogy tisztában kell lennünk a geológiai alappal, amelyen a növényzet

felnövekszik. A gyökérzetükért természetett növényeknek rendkívül fontos a kovartartalmú talaj, még ha az mélyebb rétegben található is. A kvarc, a kovasav és a szilíciumvegyületek jelenlétében számíthatunk eredményre. Fejre állított individualitáshoz hasonlította a növények fejlődését, amit a kozmikus és a terrénisztikus hatások együtteseként értelmezett.

A természetes és a kozmikus ritmus figyelembevételéről a következőket mondta: *„Egy mágnes-tűnek a működését, amikor is egyik oldalával észak, a másik oldalával dél felé mutat, nem lehetséges megmagyarázni, a működés okát csak magában a mágnes-tűben keressük. Sokkal inkább található a magyarázat, ha az egész föld mágnesességét figyelembe vesszük [...] ezért a kultúrnövények termesztésénél az embernek nemcsak a jól ismert fényvel, hővel, a földből származó vízzel és tápanyagokkal és a különböző növekedési faktorokkal kell számolnia, hanem a különböző bolygók hatásaival is, legfőképpen a Holddal.”* (Steiner, 1924. p. 4).

Bemutatta a humuszképződés folyamatát, és felhívta a figyelmet a szerves homokos és az agyagos talajok esetében a fény és kozmikus eredetű kőzetek közötti összefüggésekre. Hangsúlyozta, hogy az állati eredetű szerves trágya is csak akkor lehet organikus, ha az adott gazdaságból származik (Steiner, 1924, p. 4). A makrokozmosz megfigyelések segítségével, azaz szellemtudományos alapon kívánta a földi és a növényi növekedést megalapozni, amelyhez elengedhetetlen a trágyázás optimalizálása. A trágyajavítás elveinek kidolgozásával felhívta a figyelmet arra, hogy milyen növények (például cickafark, kamilla) hozzáadásával növelhető a trágya ereje (Steiner, 1924, 9). Hangsúlyozta a természet kölcsönhatásainak fontosságát. Szerinte az erdő, a gyümölcsös, a bokros-cserjés helyek és a természetes gombatermő ligetek, gyepfoltok helyes elosztása adja egy kedvező mezei gazdaság lényegét, sőt többet nyerünk még akkor is, ha a szántóföldi területet esetleg csökkentenünk kell. Kiemelte, hogy gazdaság nem lesz ökonómiai szempontból megfelelőbb attól, ha többet termelhetünk, mivel a termés minősége mindenképpen romlani fog, hiszen a tájelemek rovására történik. Természet- és termelés koncepciója az adok-kapok, „a növény a természet háztartásában adakozó, az állat pedig felvevő-elfogadó” elvre épült, illetve osztotta Goethe természetfelfogását. Összegzésében megállapította, hogy az erdő, a gyümölcsös, a cserjés-bozótos a föld felett szabályozó, regulátor, és a megfelelő módon alakítja a növények növekedését. A föld alatt ilyen regulációt a mésszel együtt a lárvák és a féregszerű állatok végeznek. Úgy vélte, az utolsó órában van az ember, hogy érvényesítse a kozmikus elveket, és reményét fejezte ki, hogy a „kutatókor” majd továbbviszi az elveket (Steiner, 1924, p. 14).

Bartsch 1927-ben a brandenburgi Hof Marienhöfe nevű birtokon kezdett el gazdálkodni Steiner antropozófiai tanai alapján, és hozzálátott az organikus gazdálkodás megvalósításához. Nagy kihívás volt ez a homokos talajon, amelynek alig egyharmadát hasznosították, és csak juhtenyésztésre találták alkalmasnak. Bartsch következetes gazdálkodási tervei alapján, a szerves anyagok talajjavító hatását kihasználva Bad Sadowban hamarosan ismert mintagazdaság jött létre. Közben Bartsch az Antropozófiai Kísérleti Kör vezetője lett, 1933-tól pedig a Biodinamikus Gazdálkodás Birodalmi Szövetségének is a motorja. Ismertségét kihasználva népszerűsítette a biodinamikus

gazdálkodást, új kapcsolatokat épített, szoros együttműködést remélt a NSDAP-vel és a birodalmi élelmezési miniszterrel, Darréval. Abban bízott, hogy egy kultúrahordozó parasztságot sikerül megteremtenie, és programja valóban segítheti a vegyiparra épülő élelmiszer-termelés megszüntetésében. A parasztyerekek számára iskolát tervezett alapítani. Az 1930-as évek végére mozgalomteremtővé vált, nagy reményeket fűzött a jövőhöz. Tervei között szerepelt egy Goethéről elnevezett főiskola megalapítása, amely a képzési és a kutatási feladatokat látta volna el. Bár kezdetben a náci rezsim érdeklődött munkája iránt, többen bizalmatlanok voltak vele szemben, veszélyt láttak terveiben és sikereiben, majd 1941-ben letartóztatták. A háború után Karintiában, a Wurzerhof (St. Veit) birtokon folytatta gazdálkodási kísérletét. A háború utáni élelmiszerhiány újra az ő módszerére irányította a figyelmet, de a nemzetközi népszerűsítést már nem vállalta fel a számos negatív tapasztalat után. Gazdaságában elsősorban a közösségi szellem erősítését kívánta elérni. Példaképnek tekintette Nicolaus Remer észak-német kísérleteit, aki a paraszti társadalom építkezésnek új modelljét dolgozta ki. Bartsch halála után felesége vitte tovább mintagazdaságát, amely a mai napig fennáll (Farkas, 1999, pp. 133–134; 2001, pp. 407–409; Koepf, 2016).

4.6.2. Szabad pénz, szabad föld

A másik jellegzetes gazdasági koncepció az argentin–német üzletember, J. Silvio Gesell (1862–1930) szabad, azaz természetes gazdálkodási modellje, amely a szabad pénzen és a szabad földön alapuló természetes gazdasági rend, illetve a szabad valuta hármasságát hirdeti. Gesell fő munkája, a *Die natürliche Wirtschaftsordnung durch Freiland und Freigeld* [A természetes gazdasági rend szabad föld és szabad pénz révén] 1916-ban jelent meg. Úgy vélte, hogy akkor beszélhetünk természetes gazdasági rendről, amikor az megborulni látszik. Élesen kritizálta a teljesítményt nem nyújtó földjáradékosokat. A bérlői szocializmus megvalósítást javasolta, a földjáradék, illetve a föld érték növekedéséből származó hasznot kívánta lefölni. A földet kártalanítás ellenében akarta szocializálni. A földről úgy vélte, hogy az a természet produktuma, nem pedig az embereké. Így a föld minden embert egyforma mértékben megillet. A föld társadalmasításának gondolatával azonban adós maradt. Az állam kezébe kívánta adni a földet és a „szabad pénz (papírpénz)” fölötti ellenőrzés jogát, és így kiküszöbölni a spekulációt, az inflációt (Gesell, 1916/2004, pp. 77–128; Farkas, 1999, pp. 133–134; 2001, pp. 407–409).

Maga is kipróbálta a gazdálkodást egy svájci parasztgazdaságban, Neuenburg kantonban (Les Hauts-Geneves). 1900-ban megalapította a *Geld- und Bodenreform* (Pénz és földreform) című lapot, amelyben szociális reformjait hirdette meg, azután pénzügyi okok miatt 1903-ban megszüntette. 1907 és 1911 között Brazíliában élt, majd hazatérve csatlakozott a Franz Oppenheimer által alapított, Berlin melletti vegetáriánus Eden kolóniához. Itt indította meg Georg Blumenthallal közösen a *Der Physiokrat* (A fiziokrata) című lapot, amelyet 1916-ban a háborús cenzúra betiltott.

Ezután elhagyta Németországot, visszatért Svájcba, és megjelentette főművét a természetes gazdálkodásról. Ennek kiadásában támogatta az erdélyi fagyártulajdonos, Paul Klemm. Gesell 1919-ben a müncheni tanácsköztársaság szocializációs bizottságának volt a tagja. A hét napig tartó tevékenysége alatt fontos ismeretségeket kötött, többek között Karl Polenske jogprofesszorral és Theophil Christen svájci orvos-matematikussal. Forradalmi tevékenysége miatt bebörtönözték, cellatársa Gusto Gräser költő volt. Politikai múltja miatt Svájcba nem térhetett vissza, így újra az Eden kolóniába költözött, ahol 1924-től haláláig élt (Onken, 1999, pp. 6–14).

A gazdasági világválság idején jelentősen megnőtt az érdeklődés Gesell tanai iránt, főként Németországban és Ausztriában. Az osztrák wörgli modellt emlegették a legtöbbet, csodaként is ünnepezték. A wörgli polgármester pénzt helyettesítő munkaigazolási papírokat adott ki, amelyeknek biztosították a körforgását is. Gesell halála után a náci párton belül is meglehetősen nagy visszhangra talált a szabad pénz modellje. Sőt a 2009-es gazdasági világválság is újra ráterelte a figyelmet. Gesell elméletét ma is előveszi a közgazdasági szakirodalom, abban azonban egyeznek a vélemények, hogy modellje csak részmegoldásokat képes előidézni. Méltatói kiemelik, hogy a természetes gazdaság rendje a közösség összetartozásának megerősítését szolgáló motívum lehet, a föld szocializálásának gondolata és kamatelmélete megfontolandó a posztmodern, harmónia-vesztett világban (Somogyi, 2013).

Ma Gesell nevét egy kis tengerparti település viseli. A Villa Gesellként ismert argentin fürdőhely fia, Carlos Gesell települési reformprogramjából nőtte ki magát. 1931-ben a Buenos Aires melletti dűnéket kívánta fenyővel beültetni, hogy a homokot megkösse. A fából gyermekbútorok készítését tervezte. Botanikai kísérlete eredménytelen maradt, a telepet tíz év után üdülőfaluvá alakította, amely a mai napig létezik (Gesell, 2018).

A korai elődök között jól ismert Tolsztoj (1928–1910), akinek Jasznaja Poljana-i birtokán megvalósított reformjai (fenyőerdő telepítése, iskola a parasztgyerekeknek, földreform, újjavallásos, anarchista eszmék) széles körben találtak hívekre (Laziczius, 1928). Tolsztoj nagy példaképe volt az európai, de a tengerentúli értelmiségnek is. Hatása szinte valamennyi életreform-törekvésben és reformpedagógiai kezdeményezésben visszaköszön. A gyógyítás, a megváltás, a megmentés motívumai jelen voltak az embert, a társadalmat átalakító elméletekben és gyakorlatokban egyaránt.

4.6.3. Eden kolónia – Oranienburg

Számos követője volt a kommunatörekvéseknek, amelyek alapítása sokféle motívumot egyesített. A kommuna lehetőséget kínál a kivonulásra, a világtól (a romlott civilizációtól) való elzárkózásra, a közösségi életre, új életforma kipróbálására. A legtöbb kommuna a szintén népszerű vegetariánizmusnak hódolt, a lakók az öngyógyulásban, az öngyógyítás, a reformétkezésben, a reformruhában, a napi rutincselekvések és a mozgás, a munka új formájában találták meg az önkiteljesedést.

A világtól való elvonulást, a természetbe, a vidéki létbe történő visszatérést a kapitalizmus elutasítását jelentő lehetőségként értelmezték, amely egy kommunisztikus elveket valló közösségben valósul meg, ám ezek nem azonosak a kommunista tanokkal. A földművelő, zöldség- és gyümölcsstermelő közösségek egy ún. harmadikutas megoldást jelöltek ki, különböző politikai, ideológiai alapon keresték útjukat, részben antimodern reflexiók alapján, mivel a modern létformát elutasították, de valami újat kerestek, sok esetben mégis modernista elemekkel variálták megoldási javaslataikat.

Sajátos formája a kommunáknak a vegetáriánus kolónia, például az Eden, amely tagjai termelő munkát is végeztek, és szigorú elvek szerint élő *Naturmenschen* voltak. A Berlin melletti kertvárosi területen alapított Eden 1893-ban tizennyolc vegetáriánus társulásával jött létre, tehát Monte Veritát megelőzve. Az Obstbausiedlungban (gyümölcsstermelő közösség) tulajdonképpen keveredtek a földművelő közösségek különböző típusai, így egy sajátos ötvözet alakult ki a különböző életreform-területeknek. Kertvárosi termelő közösség, kolónia vegetáriánus tagokkal, akik az életreform jegyében *Naturmenschen*ek vallották magukat, bár 1901-től felvettek nem vegetáriánusokat is. Az Eden elsősorban a polgári értelmiség alkotta, de sokan érkeztek külföldről is. Az alapítók sorában fontos szerepet kaptak a Friesenhageni Költőkör tagjai. A kezdeményező Bruno Wilhelmi (1865–1909) üzletember és életreformer volt, aki a nagyvárossal szemben egy közös földtulajdonon alapuló településreformot akart megvalósítani. A projekt első szakaszában nyolcvan kertet adtak át örökberletként a tagoknak. Gyümölcsfákat, főként bogyógyümölcsöket telepítettek. A telkeken épületeket emeltek, így otthont is biztosítottak az ott lakóknak. 1900-ig 15 ezer gyümölcsfát ültettek el, továbbá 50 ezer bokrot, köztük 3 ezer mogyoróbokrot, illetve 200 ezer földieper-palántát és 20 ezer rebarbaratövet. A közösséghez üzemek, például gyümölcsfeldolgozó is tartozott, szociális intézmények, könyvkötészet, nyomda, iskola is volt, sőt vendéglőt és egy nyaralót is építettek, ami közösségi szálláshelyként működött.

Az itt lakók fontosnak tartották a közösségi életet, az ünnepeket, amelyek színterét több kultúrlétesítmény biztosította: épült közösségi ház, színház, sőt csillagvizsgáló is. Pénzügyi nehézségekkel is szembe kellett néznie a közösségnek, ezek leküzdésére jó megoldásnak kínálkozott a helyi termékek (lekvárok, gyümölcslevek) reformházakban történő értékesítése (Baumgarten, 2001, pp. 511–514).

Franz Oppenheimer (1864–1943) aki egy másik telepítési projektet irányított Veltenben, időközben több sajátos reformot vezetett be a közösségben. Például népszerűsítette a reformruha viseletét (fűző, napernyő, alsó szoknyák, merevítők nélkül). Az első világháborútól kezdődően a völkisch-árja gondolat nyomta rá a bélyegét a mozgalomra. Feltehetően ez is hozzájárult ahhoz, hogy a település 1938-ig működött zavartalanul. Ebben az évben 1300 ember élt itt, ebből 395 telepés. A két világháború jelentősen visszavetette a települést. A legtöbb férfi katonának állt, kevés nő maradt, de a telep túlélte a háborúkat, sőt a DDR-időket is. Az Eden kolónia hírességei például a földreformer Adolf Damaschke, Gustav Gesell, Richard Wagner és mostohalánya, illetve a szobrász Wilhelm Groß, a filozófus Carl Gustav Hempel, a zeneszerző Karl Klindworth,

a repülőgépmérnök-feltaláló Otto Lilienthal. Az Eden a mai napig működő közösségként olyan példamutató módon ötvözte az életmódreform különböző formáit, hogy megtermékenyítően hatott, és számtalan más közösség számára követendő értéként szolgált (Baumgarten, 2001, p. 511–514; Rothschuh, 1994, pp. 114–116).

Magyarországon jelentős figyelmet vívott ki a hazai vegetarianizmus atyja, Bicsérdy Béla (1874–1951), a táplálkozási reformok meghatározó alakja. Kalandos életútja, a saját gyógyítása és gyógyulása okán kipróbált és alkalmazott táplálkozási reformja hamar követőkre talált, amiben közrejátszott spirituális küldetésstudata is. Az ezredfordulón tért át a vegetáriánus étrendre, főleg gyümölcsöket, nyers zöldségféléket, kenyeret és nyers tejtermékeket fogyasztott, sajátos kúrájával elsősorban fiatal korában szerzett nemi betegségét kívánta kúrálni. Egyébiránt jeleskedett a sport területén is: kiváló atléta volt, súlyemelésben több világrekord fűződik a nevéhez. Nyerskoszt-diétájával, léböjtkúráival hamarosan nagy népszerűséget szerzett itthon és külföldön egyaránt, számos előadást tartott Erdély különböző városaiban. Sok híve követte vegetáriánus életmódját, és 1923-ban Szolnok mellett néhány hivatalnok-értelmiségi család létrehozott egy bicsérdista kolóniát, ahol olcsó telkeken zöldség- és gyümölcsstermesztéssel foglalkoztak. Követték mesterük tanait, főként nyers kosztot fogyasztottak, és rendszeresen alkalmazták a hideg vizes fürdőket is. Reformjellegű (lenge) öltözéket viseltek, és olvasmányaikban is főként az étkezésre, a testről való tudásra és a buddhista tanokra koncentráltak. A vegetarianizmus divattá vált a fővárosban, de nagy népszerűségnek örvendett az erdélyi városokban is. Több vegetáriánus étterem nyílt és működött a korszakban, amelyek nem utolsósorban olcsó ebédet kínáltak a kispénzű embereknek.

A bicsérdizmus hamar mozgalommá nőtte ki magát, híveivel a „Mester” Adah Kaleh szigetén egy önálló kolóniát alapított, ahol 1925-től 1930-ig vegetáriánus közösségként együtt élt 150-160 fővel. A sziget 1918-ig az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozott, de török fennhatóság alatt állt, majd Romániához került, lakói földművelésből, szőlő-, mandula-, mogyoró-, gesztenye- és rózsatermesztéséből éltek, borral, hallal, dohánnyal kereskedtek. A monda szerint Gül Baba rózsakertjének is ez a sziget adott otthont (Balla, 1999, pp. 21–50).⁵⁷

Bicsérdy *A halál legyőzése* (1926) című műve nagy visszhangot váltott ki, a hosszú (örök) élet titkát vélte megosztani benne az olvasóval. A sportos, jól öltözött, választékosan beszélő, karizmatikus alak egyre népszerűbbé vált, ám néhány haláleset és több orvos által megfogalmazott kritika miatt jelentős ellentábora is kialakult. A hazai művészvilág szívesen hallgatta előadásait és próbálta ki diétás tanácsait, köztük Bartók Béla, Kodály Zoltán, Kosztolányi Dezső és Babits Mihály. Az 1920-as évek virágkora után Bicsérdy beszüntette előadásait, nem publikált többé, és kivonta magát a forgalomból. A háború miatt 1944-ben Németországba, majd 1951-ben az USA-ba költözött (Áprily, 2022; Németh 2014, pp. 22–60).

57 A Vaskapu építések a szigetet elárasztották.

A hazai termelőközösségek másik hosszabb életű telepe a szentendrei Bubán kolónia volt, amelyet Markó Sándor alapított. Az előtörténetéhez hozzátartozik, hogy a közeli Kőhegy lejtőjén korábban már bicsérdisták telepedtek le, akik a berlini Eden mintájára akartak gazdálkodni. Az 1930-as években dr. Antolik Arnold vezetésével a bubániak is „vegetár kolóniát” hoztak létre, amelyhez 24 család csatlakozott kilencven taggal, és 1945-ig működött közösségük. A családok egy-két holdon gazdálkodtak, azzal a céllal, hogy könnyítsenek életükön, vidám és egészséges emberek legyenek a természetben, megszabaduljanak a városi élet csúfságaitól. 1932-ben *Életreform* címmel időszakos folyóiratot adtak ki (1938-ig 53 szám jelent meg), amelyben Antolik megfogalmazta a kommuna céljait, és nyomon követték a nemzetközi életreformtendeket, hírt adtak a közösségük fenntartása szempontjából meghatározó egészséges életmód és táplálkozás elméletéről és gyakorlatáról. Írásaikban jelentős szerepet kapott a kapitalizmus bírálata, a világválság okainak bemutatása, és végső célként vázolták a kitelepedés lehetőségét, amely egy egészséges új életközösség mint termelőtelep, egy tiszta, boldog emberi társadalom reményét jelezte. A lapszámok teret adtak a véleménycserének és hirdetéseknek is. 1936 után Markó Sándor lett a főszerkesztő, aki változtat az alcímen is: *Egészségügyi, gazdasági és társadalomtudományi értesítő*. A lap első négy évében mintaadók voltak a külföldi példák, számos szerző munkájának fordítása jelent meg, ezek később kisebb terjedelmet kaptak, és hangsúlyosabbá váltak a hazai kezdeményezések. A lapból a hazai életreformerek megismerhették az Arnold Rikli által szerkesztett *Naturarzt* természetgyógyászati szemléletét, továbbá a dr. M. Bichner-Benner Wendepunkt által szerkesztett lap tartalmát, illetve Walter Sommer táplálkozástudományi és életreformer nézeteit és tevékenységét. A svájci Bichner-Benner orvos, természetgyógyász és szanatóriumalapító mellett az osztrák Johannes Ude volt a legtöbbet idézett szerző, a grazi egyetem teológia professzora, akire nagy hatást gyakorolt Silvio Gesell szabad pénz, szabad föld elmélete. Ude több tanulmánya öt részletben jelent meg az *Életreform* folyóiratban. A Bubán-kommuna fennállása alatt követte a berlini Eden kolónia termelőközösségének működését, annak földreform-, közösségi és ünnepi hagyományait (Németh 2014, pp. 22–60; 2018, Németh & Nagy, 65–80).

5. MAGYARORSZÁGI KÉNYSZERPÁLYA: ILLÚZIÓ ÉS VALÓSÁG A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

5.1. Identitáskeresés

A 19. század második felében lendületet vett modernizációs folyamat 1867-től megteremtette az Osztrák–Magyar Monarchiában a magyar nemzetállam fejlődésének kereteit. Az 1867-ben létrejött dualista állam alkotmányos feltételeket biztosított a polgári fejlődésnek. A magyar fejlődés sajátosságai között szükséges kiemelni, hogy polgárság hiányában jelentős szerepet játszott a liberális nemesség, a nem nemesi származású (honoratior) értelmiség, majd 1867-től az asszimilálódó zsidóság. A magyar történelem tőkés gazdasági fejlődése legdinamikusabb szakaszának az első világháború vetett véget. A soknemzetiségű monarchia és a történelmi Magyarország alkotóelemeire hullott. A vészterhes 1918–1919-es évek vörös és fehér forradalmi után a Párizs környéki békemegállapodások újrarajzolták Európa térképét. Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződés értelmében az ország területe a korábbi egyharmadára csökkent, lakóinak száma 18,2 millióról 7,6 millióra, azaz 43 százalékra. Az eseményt sokkhatásként élte meg az ország. Az óriási területi és lélekszámbeli veszteségek okozta trauma – 3,2 millió magyar került idegen uralom alá kisebbségi sorba – jelentősen meghatározta a következő évtizedek történéseit: a politikát, ezen belül az oktatáspolitikai koncepciót is (Romsics, 1999, pp. 143–145).

A rendszer konszolidációjának mielőbbi megvalósítása fémjelzte gróf Bethlen István miniszterelnökségét (1921–1931), aki törekedett a nemesi liberális hagyományok átörökítésére is. Fontosnak tartotta a parlamentarizmust, de a szabadságjogok radikális kiszélesítését elutasította, megingathatatlanul szemben állt a kommunizmussal (végső soron a szociáldemokráciával), de a jobboldali radikális (fasiszta) áramlatokkal is. Az „irányított” vagy „konzervatív demokrácia”, a „fontolva haladás” híve volt. Meghatározónak tekintette továbbá a keresztény hit és világnézet szellemiségét, az aktív nacionalizmust, a revíziót, az erős kormányzó pártot, amely egyben programpárt is volt, tekintélyelvű, hagyománytisztelő és monokratikus; a predomináns kormányzópárt pártelnöki-államfői pártszervezetként működött. Bethlen szerint az ország vezetésére a kellő vagyonnal, továbbá fejlett nemzeti öntudattal és nemzeti érzéssel rendelkező rétegek alkalmasak. Ezt az erőt az arisztokráciában, a birtokos nemességben látta (Romsics, 1999, pp. 220–222; Bihari, 2013, pp. 288–290).

A Horthy-korszak egészét tekintve az 1920-ban kialakított állami és kormányzati rendszer maradt fenn 1944-ig, a német megszállásig, amely nagymértékben Bethlen és a hozzá hasonló

konzervatív politikusok nézeteinek felelt meg. Az időszak három alperiódusából az első az 1920-as évek, amelyet gróf Teleki Pál és gróf Bethlen István miniszterelnöksége reprezentál. Az 1929-es gazdasági világválságot követően az 1932 utáni éveket Gömbös Gyula és Imrédy Béla politikája határozta meg, erőteljes radikalizálódással, a politikai életben a szélsőjobboldali eszmék és az antiszemitizmus uralkodóvá válásával. 1920-tól 1944. október 15-ig tartott Horthy Miklós kormányzósága, akinek legmarkánsabb jellemzője tradicionalizmusa és konzervativizmusa volt, a keresztény nemzeti eszme, amely megkönnyítette számára az együttműködést az uralkodó elittel (Laczkó, 1976, pp. 811–911; 1988; Márkus, 1976, pp. 571–596; Romsics, 1999, pp. 151).

Politikai működését tekintve a Horthy-korszak autoritatív elemeket is tartalmazó polgári parlamentarizmus volt, megőrizve a polgári liberális intézményrendszert. Az autoriter állam a társadalom tagjainak jelentős részét kizárta a hatalomból. Intézményrendszerének antidemokratikus működtetésével korlátozta a személyes szabadságot, az állampolgári jogok egyenlőségének érvényesülését. Könnyen megvalósította a szavazási rendszer segítségével (többségében nyílt szavazás volt), a végrehajtó hatalom túlsúlyával, a sajtószabadság korlátozásával, a vallási és faji diszkriminációval. Juan José Linz (1926–2013) spanyol és Giovanni Sartori (1924–2017) olasz politológus szerint hegemonisztikus pártrendszerű autoritarianizmus volt, amelyben a szellemi és a kulturális élet teljes ellenőrzése (gleichschaltolása) nem valósult meg (Romsics, 1999, pp. 232–233; Bihari, 2013, pp. 292–294). A kelet-európai országok többségében (így Magyarországon is) a mezőgazdaság rovására történő – az autark önellátás jegyében való – erőteljes iparosítás az ún. *fejldési és nevelő diktatúrák* kialakulását tette lehetővé, amelyek a válsághelyzet leküzdésében a modernizációt támogató diktatúrák voltak (Lietzmann, 1999, pp. 261–263).

A középosztály fogalmának meghatározása a társadalmi struktúra kutatásának egyik állandó problémája, amely társadalmi réteg a vizsgált korszak egyik kiemelt és állandósult témája (feladata, felelőssége, küldetése) – különös tekintettel a trianoni trauma feloldására, a felelős keresése). A középosztály több heterogén rétegből/csoportból tevődik össze, amelyek mögött sokszínű politikai és érdekképviseleti szervezetek állnak, így kisebb akcióegység jellemzi. Létezik egy negatív definíciója is, miszerint a fizikai-kétkézi munkások és parasztok, másfelől az elit között helyezkedik el. A középosztály a 20. század során jelentősen nőtt Nyugat-Európában, Kelet-Közép-Európában azonban kicsi volt. Hagyományosan a tulajdonnal rendelkező kisegzisztenciák, valamint a szabadfoglalkozású értelmiséginek nevezett szakmák művelői (orvos, ügyvéd stb.) tartoztak ide. Az ún. „régii középosztályhoz” társult a 19. század végétől az ún. „új középosztály”, melynek tagjai életstílusuk és mentalitásuk alapján a középosztályhoz voltak sorolhatók, de nem rendelkeztek tulajdonnal, nem voltak önállóak, hanem alkalmazottként dolgoztak (Tomka, 2006; Kövér & Gyáni, 2006).

Az „úri középosztályt” alapvetően vagyoni, életmódbeli jellemzők szerint határozhatjuk meg. A polgárinak megfelelő jövedelem, a hozzá igazodó életstílus és a hamisítatlan középosztályi (bár nem feltétlenül polgári, hanem például úri) ethosz és értékrend a két világháború között egyre

inkább ellentmondásba került egymással. Egyrészt deklasszálódás indult meg, ami egy kispolgárosodással és bizonyos nivellálódással is együtt járt. A polgári középosztályba tartoztak a közalkalmazottak, az értelmiség, a középvállalkozó kereskedők, az iparosok (ipari középvállalkozók), valamint a magántisztviselők. Az értelmiségi középosztályba sorolhatjuk a nem tisztviselőként alkalmazott szellemi dolgozókat (ügyvédeket, orvosokat, tanárokat, mérnököket, papokat, újságírókat) és egyéb kreatív értelmiségieket (művészek, írók, színészek) (Kövér & Gyáni, 2006, p. 135–182).

A trianoni béke okozta gazdasági, társadalmi és politikai változások szükségessé tették a nemzeti kérdés újragondolását, erőteljes vitát kezdeményezve a magyar polgári átalakulás zsákutcás modelljéről, az útvesztés felelőseiről, okáról, a modernizáció lehetséges alternatívájáról, a haladás vezető erejéről és annak szerepéről. A Horthy-korszak szellemi elitje, a kormányok vezető tisztségviselői zömmel olyan hivatásos bürokraták közül verbuválódtak, akik az államtól független megélhetési forrással igen ritkán rendelkeztek, viszont jelentékeny hányaduknak (egyharmaduknak) volt egyetemi végzettsége. Az 1930-as évektől a felsőfokú végzettségűek aránya növekvő tendenciát mutatott, a kormányzó elitben jelentős a jogi végzettségűek aránya, de egyetemi tanárok, tudósok is bekerültek a kormányba. A Gömbös-kormánytól kezdve nőtt a katonatisztek aránya. 1920 és 1939 között a nemzetgyűlés összetételében meghatározó volt a birtokosok, az államhivatalnokok és az értelmiség aránya. A gazdasági elit felső rétegét képezték a nagybirtokosok, illetve a tőkés nagypolgárság (jelentős részben a zsidóság köréből került ki), a bankárok pedig az elit centrumát képviselték. A tőkés polgári elit nemcsak kimagasló jövedelme, nagy vagyona és komoly politikai befolyása miatt, de társadalmi exkluzivitását tekintve is az arisztokráciához hasonlóan élt.

A magyar szellemi eliten belül kibontakozó vita számos ponton érintkezett a kor hivatalos politikájával (Szőke, 1994a), de annak bírálója is volt, és több kísérletet tett egy lehetséges (más/harmadik) út vázolására. A legnagyobb problémát épp maga a középosztály jelentette, annak válsága. A különböző politikai meggyőződésű személyek és pártok között számos kérdésben alakultak ki töréspontok. Legfontosabbak voltak a következők: a földkérdés, a közjogi kérdés, a trianoni békéhez való viszonyulás, a választójog, a zsidókérdés, a közigazgatás és a szociális problémák (a parasztság és a munkásság helyzete), 1939 után pedig a háborúhoz, a szövetségesekhez való viszony. A Trianon-szindrómával kezdődő, majd gazdasági világválsággal fokozódó válságos évtizedek igazi nagy terhe a diktatúrák árnyéka volt: a nemzetiszocialista hatalomátvétel után erősödött a német befolyás, és keletről a bolsevizmus veszélye fenyegetett. A harmincas években egyre erőteljesebben kulminálódott a zsidókérdés, amely új hidat teremtett a középrétegek és az ún. történelmi középosztály között, amely korábban inkább zárt bürokratikus-katonai elitként erősítette meg pozícióját. Az arisztokrácia gyengülésével, a háborús veszély növekedésével és az állami szektor erősödésével egyre jobban bevonódtak a gazdasági életbe, és pozícióik révén azonosították magukat az új elittel. Közös ellenséget kerestek és találtak más nemzetekben, de főként a zsidóságban (Bihari, 2013, p. 295; Berend, 1983; Laczkó, 1976, pp. 811–911).

A két világháború közötti magyar szellemi elit belső diskurzusának jellegzetes vonása volt, hogy erőteljesen koncentrált a történeti problémákra és ideológiailag kétpólusú megosztottság jellemezte. Az 1919–1920-ban kibontakozó keresztény nemzeti gondolat ellenforradalmisága szemben állt a városi reformpárti polgári demokratákkal. A harmincas években az értelmiség által kezdeményezett, főként az irodalmi köntösben jelentkező új népiség alakította hárompólusúvá a vitát. Mindeközben létezett egy szűk kört érintő szocialista avantgárd is. Az identitáskeresés áthatotta az irodalmi életet, amely hagyományosan szívesen vállalkozott a filozófiai kérdések feltevésére és megválaszolására. A főként irodalmárok között zajló népies-urbánus vita igyekezett integrálni a társadalomtudományok más képviselőit, történészeket, szociológusokat és a művészeti élet számos képviselőjét (Romsics, 1999, p. 205; Szóke 1994a, b, 2002).

5.2. A Horthy-korszak oktatáspolitikáját meghatározó főbb reformok

A rendszer legitimációjában meghatározó szerepet kapott az oktatáspolitikai, amelynek feladata volt a keresztény nemzeti műveltségi kánon közvetítésével a magyar nemzeti identitás biztosítása. Az elsők között volt Kornis Gyula (1885–1958), a konzervatív keresztény kultúrpolitika képviselője, aki 1921-es programadó írásában kijelölte a tartalmi átalakítások irányát: a nemzeti érzés pozitív ápolását, az integer Magyarország gondolatát, az ifjúság lelkének megvédését az internacionalizmussal szemben, a nemzet intelligenciájának visszamagyarosítását, annak eljudaizálásával szemben a hungarizálását tekintette a legfontosabb feladatnak (Jóboru, 1972, p. 144).

A Horthy-korszak két meghatározó kultúrpolitikusa gróf Klebelsberg Kunó (1875–1932) jogtudós és a történész Hóman Bálint (1885–1951) volt. Klebelsberg 1922 és 1931 között töltötte be a kultuszminiszteri tisztséget, Hóman pedig 1932-től 1942-ig állt a vallás- és közoktatásügyi tárca élén. Nemcsak szakképzettségük, de politikai kötődésük és reflexiójuk is jelentősen eltért egymástól. Klebelsberg a konzervatív miniszterelnök, Bethlen István bizalmát élvezte, míg Hóman a szélsőjobbaldali nézeteket hirdető Gömbös Gyula köréhez tartozott. Ugyanakkor mindketten az oktatásban, a tudományban és a kultúrában látták a nemzet politikai felemelkedését.

Klebelsberg *ars poeticája* szerint „[...] a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét nagygyá”. A Bethlen-kormány konszolidációs (1921–1931) politikájának jegyében, a kultúra „gyógyító erejében” bízva született meg az átfogó kultúrprogram (Klebelsberg, 1927, p. 604), amely a magyar társadalom konzervatív modernizációját tűzte ki célul (Mészáros, Németh, & Pukánszky, 2001, p. 369) A köznevelés volt hivatott biztosítani a Kárpát-medencében a keresztény nemzeti gondolatot, a magyarság kultúrfölényét, a revíziót elősegítve a középrétegek erősödését, jelentősen támogatva a közalkalmazottak gyermekeinek tanulási lehetőségeit. Az ésszel szemben az akarat, a jellem fejlesztését, az erkölcsös, engedelmes állampolgár kiművelését hangsúlyozva, az egész nemzet osztályok feletti, nacionalista nevelését tűzte ki célul

(Laczkó, 1976, p. 865). Klebelsberg Kunó kultúrfőlényprogramja a konszolidáció fontos eszköze volt; *Neonacionalizmus* című művében hangsúlyozta: „A felforgató társadalmi törekvéseknek legbiztosabb szellemi gátja a műveltség és az átélt történelmi tudatosság. A fejlett és lehetőleg egységes nemzeti műveltség a legjobb védelem a magyar közlélek szerteüzlesztése, s a nemzetközi szellemi áramlatok centrifugális erői ellen.” (Klebelsberg, 1927, p. 605).

A neonacionalizmus lett a történelmi Nagy-Magyarország integritásáért folytatott küzdelem legfőbb mozgatórugója. Klebelsberg a legfőbb ellenségét a szocializmusban látta. A nacionalizmus legfőbb ismérvei az antikommunizmus és az irredentizmus, a területi integráció helyreállításának gondolata (Jóboru, 1972, p. 48).

A Bethlen-konzolidáció nem vállalt eszmei közösséget sem a forradalommal, sem az ellenforradalommal, elhatárolódott a szélsőséges eszméktől, mind a kommunizmustól, mind a turanizmustól és a fajvédelemtől. Míg a progresszív baloldal a magyar polgárosodást megakadályozó dzsentri közömbösségét tette felelőssé a modernizáció elmaradásáért, addig Bethlen bízott a kultúra erejében. A turanizmust, amely a magyarságot cserbenhagyó Nyugattal szemben Kelet felé, a turáni őshökhöz fordította, egyszerűen fantasztikumnak minősítette, és óva intett tőle. A fajvédelem kérdésében Klebelsberg óvatosságot javasolt. Szerinte a lélekszámban megcsappant nemzet érdekében magyarnak kell tekinteni, aki az országban élőkkel érzelemben, lelkeségben és nyelvben teljesen és fenntartás nélkül összeolvad. A Teleki Pál által 1921-ben törvénybe iktatott, a zsidóság továbbtanulását korlátozó numerus clausus okozta lármás antiszemitizmust a „csendes” antiszemitizmus váltotta fel. 1927-ben országgyűlési módosítás törölte a törvény azon részét, amely szerint az országban élő különböző fajok és nemzetiségek gyermekei az ország népességében betöltött arányuknak megfelelően juthatnak be az egyetemre (Jóboru, 1972, p. 50).

A nemzet művelődésügyének szolgálatában elsődleges volt a népoktatás kiszélesítése. 1926-ban kezdődött Klebelsberg parlamenti csatározásainak eredményeként a népiskola-építési program, amely az iskola nélküli területeken 3500 tantermet és 1750 tanítói lakást irányzott elő a tanyavilágban. Páratlan sikerként 1930-ra mintegy ötezer épület készült el. Az analfabetizmus 15 százalékra csökkent. 1928-ban beterveztették, hogy 1940-től kötelezővé válik a nyolcosztályos általános iskola, amelynek megvalósítása a háború miatt elmaradt (Laczkó, 1976, pp. 811–911; Romsics, 1999, pp. 173–175).

Az 1924-es középiskolai törvény⁵⁸ a humán gimnázium és reáliskola mellett létrehozta a reálgimnáziumokat, amelyek nagyobb teret adtak a természettudományos tantárgyaknak és a modern nyelveknek. A humán gimnázium változatlanul erős latin, görög és történelmi tanulmányokra építve közvetítette a klasszikus műveltséganyagot. Ám Hóman Bálint 1934-ben gyökeres változást léptetett életbe azzal, hogy a középiskola három típusát összevonta, létrehozva

58 1924-es XI. törvénycikk a középiskoláról. In Magyar Törvénytár, 1924. évi törvénycikk. Budapest, 1925.

az egységes középiskolát. A latin és német mint kötelező idegen nyelv mellett a harmadikat a fenntartó határozhatta meg (francia, görög, angol, olasz). Hóman koncepciójának az volt a lényege, hogy a középiskolai oktatás gerincét képező nemzetismereti tárgyak megerősödjenek: a magyar nyelv és irodalom, a történelem, a földrajz és a gazdasági, társadalmi ismeretek, a testnevelés óraszámuk megkétszereződött. Az 1938-as tantervi változtatások a nacionalizmus erősítésének jegyében tovább növelték a nemzetismereti tantárgyak szerepét, a tornaórák és a cserkészlet pedig a burkolt katonai képzés funkcióját vette át (Bertényi & Gyapay, 1998, p. 538). A középiskolai oktatás színvonala magas maradt, sőt nőtt a középiskolák (1920-ban 129, 1930-ban 156, 1938-ban 173) és a tanulók száma is (1920-ban 57 769, 1930-ban 59 244, 1938-ban 69 993) (Romsics, 1999, p. 177). A nemzetfenntartó úri középosztály megerősítését segítette a zsidóság továbbtanulását korlátozó numerus clausus törvény (1920),⁵⁹ amelynek eredményeként az izraelita felekezethez tartozók aránya korábbi 30-34 százalékról a harmincas évekre 12 százalékra csökkent (a húszas években 8 százalék!). A közalkalmazottak és köztisztviselők gyermekei az erkölcsi magaviselet és nemzethűség szempontjából megbízható utánpótlásként jelentős tandíjkezdvevényben részesültek. Klebelsberg Kunó elsősorban a keresztény középosztály önreprodukcóját kívánta erősíteni, míg Hóman Bálint a népi tehetségek támogatására törekedett. Ennek jegyében módosította a tandíjrendeletet, 1937-ben bevezette a Horthy Miklós-ösztöndíjat a szegény sorsú, szorgalmas, nemzethű egyetemisták segítésére (Laczkó, 1976, pp. 811–911; Romsics, 1999, pp. 184).

A magyar oktatásügy a revíziós politika szolgálatán túl is cselekvésre kényszerült, fel kellett számolnia az analfabetizmust, kielégítenie a szakképzés új igényeit, és megreformálnia a középiskolát. A pedagógia képviselői nem maradtak távol az oktatási kérdésekről szóló vitától, meg sem teheték ezt, hiszen a Horthy-korszak kultúrnemzeti nacionalizmusa éppen az oktatásban látta a lehetséges eszközt, amely a magyarság történelmi küldetését a Kárpát-medencében érvényre juttathatja.

A korszak pedagógiai gondolkodásában egyrészt erősen jelen volt a hivatalos reformtörekvés, az állami gondoskodás (a „nevelő diktatúra”), másrészt nyugat-európai hatásra tért hódítottak a reformpedagógiai iskolák, és az életreform-mozgalom is számos követőre talált. A jövő nemzedékének sorsa, a magyarság jövője iránt érzett felelősség arra ösztönözte a politikusokat és a kvázipedagógusokat, hogy a nép felemelkedésének lehetőségeit számba véve, a pedagógia útjára lépve új nevelési reformokat dolgozzanak ki, reflektáljanak a megoldatlan szociális problémákra, vagy az oktatáspolitikai kritikájával gyakoroljanak hatást a döntéshozókra (Bihari, 2013; Mai, 2007, pp. 471–514).

Az oktatáspolitikai tehát a nemzeti elit létrehozását és megerősítését, az úri középosztály műveltséghez juttatását kívánta elérni, úgy, hogy számarányában növekedjen, de ne híguljon fel.

59 1920. évi XXV. törvénycikk. <http://net.jogtar.hu/index.php?a=3&param=7440> (2025. 09. 10.)

A magyar társadalmat elemezte a kortársak közül a konzervatív szociálpolitikus Weis István *A mai magyar társadalom* (1927) című írásában, a brit történész, Carlile Aylmer Macartney Magyarországról írt kötetében (1936), a konzervatív történész Szekfű Gyula *A három nemzedék és ami utána következik* című könyvében (1938), továbbá Erdei Ferenc *A magyar társadalom a két világháború között* című tanulmányában (1976/1980). A tudósok eltérő identitásuk ellenére már a harmincas években élesen rávilágítottak a magyar társadalom főbb problémáira (Romsics, 2004/2008, pp. 80–81). A szerzők számos különbség ellenére azonosan vélekedtek arról, hogy Magyarországon meghatározóak a vagyoni és jövedelmi különbségekből adódó ellentétek, a társadalom fentről lefelé erősen hierarchikus, a zsidók és nem zsidók közötti polarizálódás nagy, ami a gazdasági-társadalmi és kulturális különbségeket is jelzi. Horizontálisan az „urak” és a „kendek” közötti ellentét a legjelentősebb, a legsúlyosabb a szegényparasztság helyzete. Macartney és Szekfű felhívta a figyelmet a katolicizmus és kálvinizmus szülte ellentétekre, Szekfű a generációs (a nemzedékek közötti) különbségekre is (Romsics, 2005, pp. 66–81; 2008, pp. 80–81).

A két világháború közötti Magyarországon folyamatosan napirenden maradt a középosztály problematikája, a vezető erő kérdése, a modernizációs alternatívák. Az organikus fejlődés hívei szerint a polgárosodás idegen a magyar pszichétől, annak eszméje a liberalizmus, a zsidóság ideológiája. A progresszív oldal a magyar polgárosodást megakadályozó dzsentri közömbösséget teszi felelőssé a modernizáció elmaradásáért.

A harmincas évek elején felszínre kerültek a megoldatlan problémák, a gazdasági válság hatására újabb önvizsgálatra kényszerült a szellemi élet. A korábbi úttévesztés korrekciós kísérletei, a Klebelsberg-féle konzervatív modernizáció sem hozta meg a várt eredményeket. A keresztény középosztály nem modernizálódott, egyre inkább deklasszálódott, míg a történelem színpadán új erők jelentkeztek: a parasztság és a munkásosztály erősen hallatta elégedetlenségét és éreztette erejét. A Hóman Bálint által jelzett új kultúrmisszió a nemzetnevelésre helyezte a hangsúlyt, ebben látva az utat a germán és a szláv veszély elhárítására (Laczkó, 1976, pp. 811–911).

A nemzetállamot erősítő oktatási reformok hatalomtechnikai szempontból hatékonyak voltak. Az iskolán keresztül erősítették a nemzettudatot, a kulturális fölény esélyének biztosításával reményt keltettek és szolgálták a revíziós gondolatot. A pedagógia (is) segített a magyarság (a magyar állam és társadalom) újradefiniálásában, a megváltozott viszonyok között az identitás fenntartásában. A vészterhes események azonban ráirányították a figyelmet a reformok elégtelenségére, kudarcaira. A felelősség kérdése mellett felmerült a jövő vizionálásának lehetősége. A nyugat-európai társadalmakhoz hasonlóan a hazai szellemi életben is erősödött a kapitalizmus bírálata, a polgári társadalom értékválságából következő elbizonytalanodás és a diktatúrától való félelem.

5.3. A magyar szellemi élet fontosabb irányzatai és szereplői

Horthy-korszak közgondolkodásában a kulcsszó a reform volt. Az elveszett bizonyosság, a növekvő fenyegetettség kedvezett azoknak az új szellemi kiutat kereső kezdeményezéseknek, reformirányzatoknak, alternatív megoldásoknak, amelyek a meglévő bajokat feledtetni tudták vagy azok ellenében megoldást kínáltak. Az úttévesztés dilemmáját feldolgozó értelmiség differenciáltan reflektált a társadalmi feszültségekre.

Az új tudományos nemzedék formálásában többek között jelentős szerepet kapott az Eötvös Collegium szellemi műhelye, amelyet francia mintára 1895-ben báró Eötvös Loránd alapított, és kiemelkedő szerepet kapott a tehetséggondozásban, jelentős eredményeket mutatott fel a tanár- és a tudósképzés területén (Laczkó, 1920, Garai, 2016). A szellemi csoportosulások, mint a Vasárnapi Kör, a Társadalomtudományi Társulás, a polgári szalonok és kávéházak is otthont adtak a különböző nézetek képviselőinek. A budapesti kávéházak a legkülönbözőbb tanok követőinek népszerű találkozóhelyei voltak. A művészvilág köreiben divatossá váló gnosztikus filozófiák, a teozófia mellett számos követőt vonzottak a keleti vallások tanításai, de jelentős visszhangra leltek az anarchista, tolsztojánus tanok is. Maguk a kortársak is úgy ítélték meg, hogy jelentős a fogékonyság az identitáskeresésre az újjavallásos irányzatok iránt (Németh, 2006, pp. 58–88).

A magyar szellemi élet sokszínűségét és polémiáit a századfordulótól formálódó különböző értelmiségi csoportok és hozzájuk kapcsolódó sajtóorgánumok képviselték. A Vasárnapi Kör a magyar szellemi progresszió fészke volt, egy sajátos, szekta jellegű baráti társaság, amely rendszeres vasárnapi találkozásai nyomán filozófus-művészkörre állandósult. Feltehetően 1915-ben alakult, és 1919-ig működött Balázs Béla (1884–1949) naphegyi otthonában. A *Szellem* című lap körüli gondolkodók kezdeményezése alakult ki erőteljesebb kapcsolatuk a német filozófiai élettel, a *Logosz* folyóirattal, amely erőteljesen inspirálta a társaságot. Vezető szerepet kapott a szellemi irányításában Lukács György (1885–1971), aki ebben az időben Heidelbergben közvetlen kapcsolatban állt a német idealizmus kiemelkedő képviselőivel: Max Weberrel, a Stefan George-körrel és Georg Simmel szemináriumával (Karádi & Vezér, 1980, pp. 7–8).

Az alapítók között volt Balázs Béla, Lukács György, Ritoók Emma, Antal Frigyes és Fogarasi Béla. Fiúknak, „knábáknak”⁶⁰ nevezték magukat, és később olyan jeles személyiségek csatlakoztak hozzájuk, mint Hauser Arnold, Mannheim Károly, Fülep Lajos, Varga Jenő, Káldor György, Radványi László, Tolnay Károly és Lesznai Anna. A kör beszélgetései a tagok naplóiból rekonstruálhatók (például Lesznai Anna és Balázs Béla feljegyzéseiből). A naplóbejegyzések néha ellentmondanak ugyan egymásnak, de abban megegyeznek, hogy a viták a német idealizmus szellemiségében folytak. Főként etikai, esztétikai kérdések kerültek terítékre, központi kérdés volt az anyag és

60 *Der Knabe*: fiú.

a forma egymáshoz való viszonya, a *Werk*, az igazi műalkotás. Leginkább Kierkegaard és Dosztojevszkij hatott a résztvevőkre.

A kör tagjai magázták egymást, hetente egyszer, maximum kétszer találkoztak, elvárás volt a „gyónás”, a kötelező őszinteség. *„Még a kövek is üdvözülni fognak”* – mondta Lukács György, Lesznai naplóbejegyzése szerint. Lesznai Anna (1885–1966) író, grafikus, iparművész, művésztanár, a magyar szecesszió kiemelkedő alakja, a magyar reformpedagógia jeles képviselője. A számára meghatározó kört baloldali beállítottságúként határozta meg (1965-ös naplóbejegyzésében), inkább az apolitikusságukat emelte ki, saját politikai meggyőződése szerint pedig a harmadik-utasság híve volt: *„az összejöveteleknek szertartásos, kvázi vallásos hangvételük volt, a résztvevők kötelesek voltak mindenről a teljes igazságot mondani”* (Karádi & Vezér, 1980, p. 55).

A vasárnaposok filozófiájukat metafizikára törekvő idealizmusként határozta meg, a tagok többségének erős filozófiai hajlandósága és műveltsége volt. Kezdetben nagy hatást gyakorolt a közösségre az ifjú Lukács, aki a szisztematikus gondolkodás, a világ egésze metafizikai értelmezésének a nehézségére hívta fel a figyelmet. Ezzel egy időben heidelbergi habilitációját adminisztrációs okokra hivatkozva elutasították, valójában elméleti különbségek miatt nem tartották kívánatosnak, és 1918 decemberében visszavonatták habilitációs kérelmét (Bendl, 1994).⁶¹

A Vasárnapi Kör rendezvényét a német Eberhard Gothein kultúrtörténész (1853–1923) sajátos, varázslatos, szellemdús összejövetelként emlegette. Kiemelte a hölgyek szerepét, *„[...] a nők is, festőnők, írónők minden affektáltság nélkül és minden merev női dogmatika nélkül”* kapcsolódtak be a beszélgetésbe (Bendl, 1994, p. 45).

A Vasárnapi Kör mellett ösztönzőleg hatott a Galilei Kör progresszivismusa, a gödöllői művésztelep és a folyamatos német, főként neokantiánus impulzusok (Georg Simmel, Max Weber, Wilhelm Windelband, Heinrich Rickert). A recepció hatásokat vizsgálva tényként kell megemlíteni, hogy a Vasárnapi Kör négy tagja: Balázs Béla, Lukács György, Mannheim Károly és Ritoók Emma Simmel tanítványai voltak Berlinben. Sőt Balázs Béla a Simmel lakásán tartott szemináriumokon a filozófus „híres halálesztikáját” is hallgathatta. A tagok inkább vallásos közösségnek, mintsem politikai klubnak tartották a kört, ahol a szociológiai témák is napirenden voltak, ám Dosztojevszkijt, Nietzsche-t gyakrabban emlegették, mint Marxot (Bendl, 1994). A vasárnaposok többsége művészemberként különös figyelmet fordított a kulturális objektivációkban megjelenő formának, az erkölcsi és az esztétikai értékeknek, szükségesnek tartották a választás fontosságát, elutasítva a relativizmust és a liberalizmust. Határozott értékrendet, objektív törvényeket, határozott kontúrokat akartak, és továbblépve hittek a metafizikai transzcendenciában, az abszolút értékekben. A fennálló közönséges lét, a kapitalizmus prózájának bírálatát a kultúra értékei felől

61 Radványi László 1923-ban Heidelbergben, Karl Jaspersnél írta doktori disszertációját, Mannheim Károly pedig 1926-ban ugyancsak itt habilitált. Németország és Magyarország szellemi életében, így a filozófiai (egyetemi) elitben jelen van az antiszemitizmus, amely Lukács és a vasárnaposok megítélését jelentősen befolyásolta (Bendl, 1994, p. 45).

közelítették meg, és a kultúra segítségével tettek kísérletet a civilizáció lehetséges megmentésére (Karádi & Vezér, 1980, p. 36; Mannheim, 1928, pp. 309–330).

A *Nyugat* liberális, értékrelativista szemléletével nem értettek ugyan egyet, ám saját sajtóorgánum hiányában legfontosabb publikációs lehetőségüknek ez a folyóirat maradt. Ady fellépése a Vasárnapi Kör szinte minden tagja számára meghatározó volt. Balázs Béla szerint Ady segíti a „mindenség gyökeréhez” való eljutást (Karádi & Vezér, 1980, p. 19).

A magyar filozófiai élet vezető orgánumban, az *Athenaeumban* szintén több vasárnapos publikált, vezetőjét Alexander Bernátot (1850–1927) elfogadták, bár nem tekintették igazi vitapartnernek. Az *Athenaeum* szerkesztői leginkább a nyelvi tisztaságot kérték számon az új bölcsész nemzedéken, követelték az idegen kifejezések (például a *Werk*) magyar fordítását. A Magyar Filozófiai Társaság legtöbb tagját pedig konzervativizmusuk miatt említésre sem méltatták, akik egyébként többek habilitációs kísérletét meggátolták (Lukács György és Zalai Béla).

A *Huszadik Század* egyébként progresszív gondolkodóival főként pozitívizmussal szembe, annak ellenére a kör tagjainak számos írását jelentette meg. A vasárnaposok nem nézték jó szemmel az egyoldalú szociológiai beállítottságukat, mélyebb, filozófiai összefüggéseket kérték számon rajtuk. Közös platformot képezett köztük a fennálló rendszer elutasítása és háborúellenességük. A Társadalomtudományi Társaság tagjai, különösen Jászi Oszkár és Szabó Ervin jóval elfogadóbbak voltak a Vasárnapi Kör tagjaival, több elméleti kérdésben hasonló álláspontot képviseltek. Ebben a szellemi vitában Fülep Lajos a kialakulófélben lévő európai emberre jellemző, új kultúrát sürgetett. Ez az új típus elhatárolódik a materializmustól, a transzcendencia fontosságát hangsúlyozza, a relativista impresszionizmussal, az anarchizmussal szemben a normatív etika képviselőjében lép fel (Karádi, 2007, p. 56; Nyíri, 1980, pp. 149–165).

A vasárnaposok szellemi lázadásának fontos állomása volt az „ellenegyetem” megszervezése, Szellemi Tudományok Szabad Iskolája néven, programját Fülep Lajos (1885–1970) dolgozta ki. A Papnövelde utcában, az egyetem épületével szemben meghirdetett előadásokra 1917-ben az első szemeszterre több mint hetven hallgató iratkozott be. A metafizikai, ismeretelméleti, etikai és művészettörténeti előadások sikeresek és népszerűek voltak a hallgatók körében, akik közül többen nemcsak az előadók (Tolnay, Fogarasi, Hauser, Balázs, Fülep, Mannheim, Ritoók, Antal, Lukács) kávéházi törzsasztalához, hanem a vasárnaposok közé is bekerültek. A gondolati sokszínűségben rendezőelvként ott volt a „forma”. Szinte valamennyien – a német idealizmuson nevelkedve – az elvesztett forma megelégsében vélték a káosz, a krízis megszüntetését. Ne feledjük, hogy ebben az időben Európa harcterein dúlt a világháború, forradalmak kísérték a világtörténelmet. 1918-ban megszületett a könyvváltozat is, *Előadások a szellemi tudományok köréből* címmel. Az előadások kiemelt témája volt a kanti kötelességetika és Dosztojevszkij-féle szeretetetika közötti különbségek elemzése. Elegendő-e a kanti elvárás jegyében a közérdeket az egyéni érdek fölé helyezni? Vagy az úgynevezett „második” (orosz) etika értelmében – a szenvedővel, a bűnösökkel is azonosuló szolidaritás jegyében – érvényesül a testvériség, a szeretet etikája: az önfeláldozás, az áldozatvállalás,

a másokkal szembeni részvét, jóság és megértés? Ez a világnézeti álláspont egyben szembefordulást jelentett a jehovikus világgal, a lélekvalóság kizárólagosságának hite, amely egyben az igazi valóság. A lélek világának kiterjesztése a misztikus tájékozódás (a spirituális megismerés) lehetősége a világban, az egész univerzumban, amely tájékozódásban a lélektől lélekig vezető út megragadása adja a metafizikai alapot a vasárnaposok művészeinek. A lélek megváltásának útja – vélték sokáig a kör tagjai – pusztán művészeti eszközökkel lehetséges, hiszen ők maguk kerültek a politikai állásfoglalást és szerepvállalást. Még akkor is, ha az ellenegyetem megszervezése önmagában is hordott egyfajta politikai mozzanatot, a fennálló rendszer és kor tudáskanonjának elutasításával (Perecz, 2010, pp. 94–98; Karády & Vezér, 1980, p. 186).

1918 márciusában a *Konzervatív és progresszív idealizmus* címmel tartott Fogarasi Béla (1891–1959) előadást, hogy előkészítse a kör egyesülését Társadalomtudományi Társasággal. A belső diskurzus fenntartása mellett fokozatosan szélesült az értelmiségi párbeszéd. A Vasárnapi Kör vitáiban helyet kapott a marxizmus is, főként Lukács tolmácsolásában, elsősorban a simmeli értelmezésben. Több tag hitt a kultúra védelmében, felemelésében és az elidegenedés megszüntetésében, és bár éveken át fáradoztak, hogy a németekhez hasonlóan szellemi úton, a filozófia segítségével éljék meg a modernizációt, a történelmi események kényszerítő ereje elől nem térhettek ki, a cselekvés útjára kellett lépniük. Még akkor is, ha többen a közösség javát szolgáló „tettet” a transzcendens értékek megvalósításaként fogták fel, illetve az ezt gátló empirikus akadályok eltávolításaként értelmezték. Lesznai Anna az Ady Endre halálát (1919. január 27.) követő napokban érzekelte, hogy „[...] a vasárnap hangulata megmászult. [...] Egyre nehezebb volt kizárni körükből azt, amit a hétköznapi emberek világában történt.” (Lesznai, 1966, pp. 464–465).

A politikai kihívásának jegyében történő szereplés – így az 1919-es tanácsköztársaságban való részvétel – a művészberek metafizikai álláspontja szerint az emberiség megváltását szolgálta, az eszmények e világi megvalósítását jelentette, és ebben a formában az osztály- és hatalmi viszonyokon túlléphetnek az etikai normák. A kényelmes értelmiségi vitákat folytató spirituális közösséget a történelem valóságos döntéshelyzet elé állította, amely a korábban sokszor megvitattott kierkegaard-i „vagy-vagy” dilemmát eredményezte. A vasárnaposok előtt leginkább két lehetőség állt: vagy feladják individuális etikájukat, a szeretettel való megváltás eszméjét és a cselekvést választják, vagy maradnak pusztán metafizikai sikon, ezzel támogatva a fennálló viszonyok konzerválását. A világnézetiileg egyébként heterogén csoport, amelynek nagyobb részét mindvégig apolitikus magatartás jellemezte, 1919-ben a cselekvést választotta, emiatt legtöbbjük emigrációba kényszerült. A kultúra ügyének szolgálata olyan magaslatos erkölcsi küldetést jelentett számukra, amelynek legtöbben nem álltak ellen, és ha rövid időre is, lehetőség kínálkozott a „megélt gondolatra” (Karády & Vezér, 1980, pp. 34–40).

Magyar szellemi életben alapvetően négy irányzat alakult ki, amelyek meghatározták a harmincas évek diskurzusait. A konzervatív irodalom koronázatlan királya Herczeg Ferenc, aki a gazdagon illusztrált *Új Időkkel* – amelynek 1894–1949 között szerkesztője volt – húszas és harmincas

évekre kiválóan illeszkedett az úri középosztály ízlésvilágához. Termékeny írói munkájáért a kurzus többszörösen megjutalmazta, háromszor is Nobel-díjra jelölték *Az élet kapuja* című művéért.

Klebelsberg Kunó támogatásával indult 1923-ban a *Napkelet* Tormay Cécile szerkesztésében, amelynek fő feladata volt a *Nyugat* liberalizmusának az ellensúlyozása. A *Nyugat* mint a polgári irodalom fóruma továbbra is színvonalas maradt, de fokozatosan alkalmazkodott az új körülményekhez és igazodott az új helyzethez. Ignotus után Babits, Móricz és Gellért Oszkár vezette; Babits haláláig, 1941-ig működött, azután utódjaként, 1944-ig jelent meg a *Magyar Csillag*, amelyet Illyés Gyula és Schöpflin Aladár szerkesztett.

A harmincas évekre jelentkezett egy új reformnemzedék, az irodalom és az irodalmi folyóiratok többsége változatlanul aktív részvevője volt a reformpárbeszédnek. A reformkonzervatívok csoportjának egyik fontos gyűjtőhelye az 1927-ben Klebelsberg által alapított és Szekfű Gyula által vezetett *Magyar Szemle* lett. A századfordulón induló tudósnemzedék nagy része a szellemtörténet zászlóvivőjeként különböző egyetemi katedrákon osztozott. A fiatalabb tudósok pedig a *Minerva* című lap körül gyülekeztek, elutasították az ókonzervativizmust, a hungarocentrizmust, a szintetizálásra képtelen pozitívizmust (Romsics, 2017, pp. 141–145). A szórakoztató irodalomban jelentős szerepet kapott Heltai Jenő, a legsikeresebb színpadi szerző pedig Molnár Ferenc volt.

Az 1919 és 1945 közötti Magyarországon a társadalomtudományok fejlődését, a társadalomkutatás irányát meghatározta az irodalmi szociográfia és a népiség. A századfordulóra a parasztság kapcsán szinte minden nagy témát felvettek az agrárius, agrárpárti, szociálpolitikai monográfiák, köztük az egykézés, a népességhanyatlás. Jelentős polarizálódás alakult ki a társadalmi kérdések megítélésében. Az egyik meghatározó személy gróf Teleki Pál volt, ő készítette el a trianoni béketárgyalásra a földrajzi és néprajzi dokumentumokat. A nevéhez fűződik a szellemföldrajz elnevezés, amely a vizsgált táj lelkével foglalkozik, nem racionális tájleírás, hanem magában foglalja a táj bejárását, teljes ismeretét, így elindítója volt az értelmiségi és ifjúsági ország- és falujáró mozgalmaknak.

Teleki a politikai turanizmus gondolatának egyik ismert képviselője, amely az első világháborút megelőzően a magyar birodalmi gondolat alapkövévé vált. A turanizmus a magyarság ázsiai gyökereit és a magyar nyelv belső-ázsiai nyelvekkel való közeli rokonságát hangsúlyozta. Teleki a Kaszpi-tenger és a Pamír hegység közötti ázsiai régiókat is a magyar gazdasági és kulturális behatolás céljaként jelölte ki: „*Keletre magyar! Nemzeti, tudományos és gazdasági téren keletre! [...] A magyar nemzet nagy és fényes jövő előtt áll, és bizonyos, hogy a germánság és szlávság fénykora után a turánság virágzása következik. Reánk, magyarokra, ez óriási ébredező hatalomnak nyugati képviselőire vár az a nagy és nehéz, de dicső feladat, hogy hatszázmillió turánságnak szellemi és gazdasági vezérei legyünk.*” (Ablonczy, 2016, p. 57).

Teleki szintetikus földrajzfogalma megalkotásakor tájegységben gondolkodott, a tudományos megközelítéseket szintetizálta, amely elmélet gazdája Dékány István (1886–1965) filozófus-szociológus volt. A táj- és népkutató mozgalmak jellemzője maradt a továbbiakban is az agrárius

szociográfia iránti erős vonzalom, amely egy értelmiségi hivatástudathoz kapcsolódott. Az iránymutató Szabó Dezső (1879–1945) volt. Jellemzően nőtt a mozgalmi hajlam, az agráriumhoz tartozó érzelmi többlet felerősödött. A harmincas években élte virágkorát a falujáró mozgalom, amely egy idealizált, romantikus parasztképet és őserőképzetet erősített (Dékány, 1923, pp. 5–21).

A Horthy-korszak társadalmi és ideológiai szempontból új jelensége volt a falukutató vagy népi írók mozgalma. A sokféle csoportosulás közül a parasztság társadalmi helyzetének feltérésében meghatározó például Szabó Dezső tanítványa, Féja Géza (1900–1978), a falukutatók mozgalmának egyik ösztönzője, a népi írókat tömörítő *Válasz* című folyóirat teoretikusa. 1929 és 1933 között Bajcsy-Zsilinszky Endre belső köréhez tartozott, 1931-től a Nemzeti Radikális Párt egyik szervezője volt. Az 1937-ben megjelent *Viharsarok* című munkájáért nemzetgyalázás miatt perbe fogták és elítélték (Papp, 2012, pp. 68–72).

Erdei Ferenc (1910–1971) makói hagymakertész család gyermekeként szegedi tanulmányai alatt kerül szoros kapcsolatba népi mozgalommal, szociográfiai tanulmányait – *Futóhomok* (1937), *Parasztok* (1938), *Magyar falu* (1940) – a valós ábrázolások tették emlékezetessé. Írt a Móricz szerkesztette *Kelet Népe*-be, vitázott a Győrffy Kollégiumban, segítette népfőiskolájának munkáját és folytatta tudományos kutatásait. 1939-ben a Nemzeti Parasztpárt alapítója, későbbi politikai szerepvállalásai ellentmondásosak (Kulcsár, 1988, pp. 324–338).

Szabó Zoltán (1912–1984) a *Tardi helyzetben* (1936) idilli parasztrajzot adott, és hangsúlyozta, hogy az értékhordező parasztközösségek az egyént mélyen integrálták. 1933-ban Sík Sándor támogatásával megalapította a *Fiatal Magyarság Szociográfiai Munkaközösségét* és annak folyóiratát *Fiatal Magyarság* címmel. A szervezetnek cserkészátörözések keretében végzett falukutatókat Tihanyban, a Sárközben és Köteleken. 1936-ban a társadalomkutatás céljának meghatározásakor kiemelte, hogy a népi gondolat átível a napi politikai küzdelmek öndefiníciós igényén, sem jobbra, sem balra nem helyezi a hangsúlyt. A *Magyar Nemzet* munkatársaként 1939 nyarán Szellemi Honvédelem elnevezéssel mozgalmat hirdetett a nemzetiszocialista és nyilas befolyás ellen (Varga, 2018). A Nemzeti Parasztpárt vezetőségének tagja volt, emellett számos folyóirat szerkesztője és a MADISZ titkára. 1947-ben a béketárgyalások idején Párizsban az *Új Magyarország* tudósítója, majd a követség kulturális titkára lett. 1949-ben az emigráció mellett döntött, de mindvégig a magyar ügy szolgálatában maradt (Papp, 2012, pp. 68–72).

Kovács Imre (1913–1980) reáliskolai tanulmányai alatt a Christo Diákszövetség internátusába költözött, öregcserkész-csapatot alapított, amellyel falukutató táborkba utaztak Kemsé-re. Dolgozott Győrffy István néprajzprofesszorral (1884–1939) és gróf Teleki Pállal is, részt vett a Táj- és Népkutató Intézet munkájában és falukutatóiban. Az ormánsági egykejelenségről az *Elsüllyedt falu a Dunántúlon* című szociográfiai munkában számolt be. A *Néma forradalom*-ban (1937) az egészségtelen magyar földbirtokszervezetről és a paraszti elégedetlenségről írt. Művei miatt beperelték, nem kaphatott diplomát közgazdászként, így az újságírást választotta.

1947-ben végleg elhagyta az országot, egységes magyar emigráns parasztszervezet létrehozásával kísérletezett, eredménytelenül (Hovanyec, 1984, pp. 202–215).

Sárközi György (1899–1945) költő kezdetben az *Athenaeum* lektora, majd fontos szerepet játszott 1935–38 között a *Válasz* szerkesztőjeként. Nevéhez fűződött 1936-ban a *Magyarország felfedezése* című könyvsorozat, 1937-ben a Márciusi Front vezetője volt, majd a *Kelet Népe*-ben publikált. 1945-ben a balfi munkatáborban halt meg (Bányai, 1966).

Illyés Gyula (1902–1983) jelentős szerepet játszott a harmincas évek közepétől a népi írók mozgalmában. 1934 és 1938 között a *Válasz* szerkesztője, itt láttak napvilágot jelentős művei, mint a *Puszták népe* című szociográfia, illetve az *Ozorai példa* című költemény. A Márciusi Front kiáltványában az ország demokratikus átalakítását követelte. Illyés 1937-től a *Nyugat* társszerkesztőjeként Sárközi György (1899–1945) szociográfiai mozgalma mellé állt. Miután barátsága elmélyült Németh Lászlóval, 1942 nyarán gyalogszerrel bejárták Illyés gyermekkorának tolnai helyszíneit. Babits halála után 1944-ig a *Nyugat* örökébe lépő *Magyar Csillag* szerkesztője volt (Papp, 2012, 68–72).

A balmazújvárosi születésű Veres Péter (1897–1970) harcos parasztemberből lett író. Szegényparaszti sorból származott és maradt is mindvégig ennek a társadalmi rétegnek képviselője. Az *Alföld parasztságát* (1942), annak differenciálódását mutatta be a népiesek táborába tartozó író. Szoros kapcsolatot tartott fenn a Turul Mozgalommal, nem állt tőle távol a faji gondolat, de az agrárszocialisták körében és a földmunkás mozgalomban, sőt a Szociáldemokrata Párt szervezetében is aktív szerepet vállalt, amiért többször lefoglák (Hegedűs, 1976, Romsics, 1999).

A tanítói végzettségű Darvas József (1912–1974) nem csak Adyért és Móriczért lelkesedett, nagy hatással volt rá Szabó Dezső is. Élményanyagát szülővárosából, Orosházáról hozta magával, jellegzetes szociográfiai írása, *A legnagyobb magyar falu* 1937-ben jelent meg. Élesen bírálta a fennálló rendszert, és a Nemzeti Parasztpárt balszárnyát erősítette Erdei Ferencsel (Papp, 2012, pp. 68–72).

Az irodalom szintén új (negyedik) irányzata volt a politikai baloldal képviselőiben az avantgardizmusnak, amelyet Kassák Lajos (1887–1967) neve fémjelzett. Több folyóiratot alapított, így 1915-ben az első magyar avantgárd lapot, *A Tettet*, amelyet háborúellenessége okán nemsokára betiltottak. 1916-ban alapította meg a *Ma* című lapot, amelyet a bécsi emigráció évei alatt is szerkesztett 1926-ig. A két folyóiratnak jelentős szerepe volt az expresszionizmus, illetve a dadaizmus befogadásában (Romsics, 1999).

A magyar szellemi élet a kávéházakban virágzott, a társadalmi és intellektuális élet e központjai nyitva álltak a különböző társadalmi osztályok előtt. Az Országház kávézóban találkozott a későbbi *Nyugat* szerkesztősége (Ady Endre, Osvát Ernő, Ignóty Hugó, Fenyő Miksa), de több Ady-vers is itt született. Az Abbázia a művészek otthona volt. Zala György, Strobl Alajos, Márk Tivadar, Pólya Tibor, Magyar Mannheimer Gusztáv, Csók István, Lechner Ödön járt ide, majd átköltöztek a Japánba. A New York vált a legnépszerűbb irodalmi és színházi kávéházzá, de az irodalmárok gyülekezőhelye volt a Baross kávézó és a Fiume kávéház is. A Centrálból indult el a *Nyugat*,

és 1920-tól ide tért vissza a New Yorkból, és itt volt *A Hét* szerkesztőségének törzsasztala is. 1940 és 1944 között itt működött a Bolyai Akadémia baráti kör Püski Sándorral és Féja Gézával (Balla, 1927). A korszak szellemi életének diskurzusai a sajtóban zajlottak. Ideológiai irányultságukat tekintve a folyóiratok alapvetően két nagy eszmei táborba sorolták magukat: az egyik pólust képviselték a haladó, európai, liberális, polgári értékeket követő lapok, a fentiek közül ezt a *Nyugat* és utódja, a *Magyar Csillag* testesítette meg. A másik fő csapást a konzervatív keresztény, nemzeti értékek védelmezői jelentették, akik többségében a túlzó európai, kozmopolita befolyás ellenében kívántak fellépni. Ennek az irányzatnak képviselője volt a korszakban a *Napkelet*, amely a kurzus hivatalos ideológiáját volt hivatott reprezentálni. Sajátos irányzatként formálódtak ki a népies-urbánus vita eredményeként a parasztság, a falu jövőjét képviselő, radikális átalakulásokat sürgető értelmiségi csoportosulások. Többek között idetartozott a *Kelet Népe*, a *Tanu* és a *Válasz*. A főként irodalmi irányzatok között a politikai, forradalmi baloldal képviselőjében az avantgardizmus képviselője Kassák Lajos *Ma* és *Munka* című lapjával (Romsics, 1999, pp. 205–209). Sajátos szívet képezett a *Sziget I–III.* folyóirat (1935, 1936, 1939), amely a *Nyugat* ellenében műhely jellegű folyóiratként a tudomány és a művészet egzisztenciális viszonyának átvizsgálását tűzte célul, mégpedig interdiszciplináris megközelítésben. Az új platóni dialógus nem vált tartóssá, amiben az anyagi okok mellett az is közrejátszott, hogy a szerzők tudományról és művészetről vallott állásfoglalásai jelentősen különböztek (Bircsák, 2008, p. 1–11).

Számos szerző nem egyszerűen esztétikai feladatnak tekintette munkáját, hanem a legtöbben politikai nézeteiknek is hangot adtak. Az irodalom így speciális feladatot is ellátott a két világháború között: a magyarság sorsát, jövőjét érintő feladatok, programok kidolgozását is felvállalta. A különböző sajtóorgánumok képviselői viszonylag szabad mozgásteret kaptak. A képviselők gyakran körbejárták a folyóiratokat, és rendszeresen reflektáltak egymás gondolataira is.

Közös vonásként kiemelhető az irodalom erős politikai irányultsága, a történelem, a szociográfia iránti intenzív érzékenysége. Valamennyi sajtóorgánum fontos eszközt látott az esztétikai értékekben, a kultúrában, kiemelt figyelmet szenteltek a zenei élet, a film, a képzőművészet aktuális eredményeinek. A *Nyugat* demokratizmusa nagymértékben tompult, a vele szemben álló konzervatív képviselők liberalizmusukat hibáztató álláspontja a későbbi nemzedékeket jelentősen mérsékelte. Sajátos álláspontként jelentek meg az ún. harmadikutas elképzelések, amelynek egyik fő reprezentánsa Németh László volt. Kísérletet tett a minőségszocializmus jegyében, a Kert-Magyarország ideájával és a „tejtéstvériség” gondolatával a közép-európai jövő megragadására. Meggyőződése volt, hogy az ehhez vezető utat a nevelésügy reformja biztosíthatja.

Szinte valamennyi sajtótermék teret adott a pedagógiai írásoknak. A legnagyobb múltú *Protestáns Szemle* folyamatosan széles körű érdeklődést és aktivitást mutatott a pedagógiai kérdések iránt és nagy figyelmet szentelt a nevelésnek, követte a legfrissebb pedagógiai irodalmat.

A lapokban a harmincas és negyvenes években a megjelenő pedagógiai írások közös vonása, hogy az ideológiai hovatartozásuktól függetlenül egyformán kitüntetett figyelmet szenteltek

a nevelési kérdéseknek. Központi helyet kapott a nép és a parasztság helyzete, oktatása, a népnevelés lehetséges formái, illetve a népfőiskolai gondolat. A folyóiratok nemcsak a hazai hivatalos pedagógiára (főként a könyvismertetőkből) reflektáltak, hanem a reformpedagógiára is. Speciális szerepet töltött be az egyszemélyes *Tanu*, amelyben Némethnek a pedagógiai reform határain túllépő tervei egy életmódreformot, sőt tágabb értelemben egy társadalmi reformkoncepciót vázoltak.

A magyar szellemi élet képviselői egyfajta belső kritikát gyakoroltak, amellyel nyilván nyomást kívántak gyakorolni a hivatalos oktatáspolitikára, másrészt a fokozódó faszálódás miatt a nevelésben a szellemi honvédelem, illetve az önvédelem eszközét találták meg. A reformerek többsége ún. kvázipedagógus, értelmiségiként hivatottnak érezte magát arra, hogy felelősséget vállaljon a magyarság jövőjéért. A kialakult belső diskurzusban helyet kapott az önreflexió, a kritika, a valóság és az utópia talaján történő szellemi építkezés is (Vincze, 2010, pp. 297–310; Vincze 2018, pp. 250–274).

Az írások reformtörekvéseiben tetten érhető a tehetséggondozás igénye és formái, a népi kultúra, a népzene, a néptánc szerepe, a szegényparasztság kulturális felemelésének lehetőségei, a népfőiskola szerepe, az oktatás diszciplináris megújításának lehetőségei. A cikkek a háború elleni önvédelmi reflexiók sajátos termékei, amelyek a pedagógiában egyfajta védelmet és segédeszközt véltek találni, nemzetmentő erőként tekintettek rá. Az írások és a szerzőknek a lapok közötti körforgása egyben sajátos lenyomata a korabeli magyar értelmiség magatartásának.

5.4. Kiútkeresés: Mi a magyar?

A magyar írók jelentős része különösen a harmincas évektől nagy intenzitással és érdeklődéssel fordult a szociális kérdések és a vidék Magyarországnak problémái felé. A fiatal írók (főként Szabó Dezső hívei) kedvelt gyülekezőhelye volt az 1925-ben létrejött Bartha Miklós Társaság, amely elsőként adta ki a jelszót: „*Irány a falu!*” Földreformot sürgettek, ostromozták a magyar parasztság elmaradottságát. Felhívták a figyelmet arra, hogy a parasztságnak több mint fele szegénységben él, politikai képviselet nélkül. A tagok nagy része csatlakozott a falukutató mozgalomhoz, amely népies (vagy népi) írók mozgalmaként vált ismertté. Ők vetették fel a népi kollégiumok gondolatát is. A népi mozgalom történetében több csoportosulás jelentkezett, legalább három fő irányból érkeztek a képviselői. A *Nyugatot* képviselte Erdélyi József (már 1922-ben az *Ibolyalevél* írásával a téma úttörője) és Illyés Gyula, Kodolányi János és Féja Géza a Bartha Miklós Társaság és az *Előőrs* folyóirat felől érkezett, és hozzájuk csatlakozott Németh László egyszemélyes programja. Döntő szerepe volt az 1933-ban, a *Nyugatban* megjelent *Pusztulás* című műnek, Illyés Gyula baranyai úti jegyzetének. Illyés helyzetjelentést adott a magyar faluról, a népesség számának a csökkenéséről és annak okáról, az egykézésről. Az irodalomban két csoport jött létre: az egyik a népies írókból (falukutatók), a másik az urbánusokból. Ettől kezdve sorra jelentek meg a falusi életet bemutató cikkek, riportok, tanulmányok (Papp, 2010, pp. 68–72).

A kiütkeresés sajátossága, hogy a sokszínű és különböző ideológiai indíttatású magyar értelmiség a népies-urbánus irodalmi vitában fejtette ki társadalmi aktivitását. A népiesek szembe fordultak a városi kultúrával, a Nyugattal és a nyugati fejlődéssel. A népies írók műveikben főként a szegény sorsú néprétegek, elsősorban a parasztság életének bemutatására törekedtek. Rávilágítottak arra, hogy a harmincas évek közepén az egyenlőtlen birtokeloszlás miatt a tíz katasztrális holdnál kisebb birtokok teszik ki az összes birtok 85 százalékát, ám ebből a birtokból egy átlagos család nem tudta fenntartani magát. A parasztság nagy része alulfizetett bémunkát kényszerült vállalni (idénymunkás, napszámos, cseléd), nyugdíj-, baleset- és betegbiztosítás nélkül. Nem volt érdekvédelmi szervezetük, többségük kisalvakban, a tanyavilágban élt, elzárva a műveltségtől, egészségügyi szolgáltatásoktól. A népiesek az egyszerű emberek mindennapjaiból merítettek, amellyel népszerűek voltak, rokonszenvet keltettek elesettségük, védtelenségük miatt. Másrészt a magyar műveltség őrzőjét látták a parasztságban – népmesék, népdal, néptánc –, az originalitás forrásának közvetítőjét. Némiképp a kismemesi művelődési örökséggel (Berzsenyi, Katona, Vörösmarty) is kapcsolatot láttak bennük. Céljuk az volt, hogy a szociális problémákat beemeljék a köztudatba és azok megoldását sürgessék. Képviselőik nagy része paraszti sorból származott, és gyakran önképzés útján emelkedett ki. Jellemző műfajuk a szociográfia, amely lehetővé tette, hogy az aktuális szociális kérdésekre tereljék a közélet figyelmét (Laczkó, 1976, pp. 811–911; Görömbei, 2005; Papp, 2010, pp. 68–72).

A népi írók útkijelölésében (részletesebben) meghatározó szerepet kapott Németh László. 1931. november 28-án az Ady Társaság irodalmi estjére Debrecenbe utazó öt fiatal író (Németh László, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Erdélyi József és Illyés Gyula) lett a mozgalom első nemzedéke. A mozgalom centruma Németh Lászlónak köszönhető a fontosabb terminológiai meghatározásokat, mint például „a minőség forradalma” és „a harmadik út”. Németh korábbi publikációiban, a *Napkeletben*, a *Protestáns Szemlében* és a *Nyugatban* már a húszas években megismertette magát a közvéleménnyel. A fiatal írók (Németh és társai) túlléptek irodalmi hatókörükön, és egymás után jelentették meg szociális, gazdasági és oktatási reformelképzeléseiket. Németh László „kinötte” a *Nyugatot*, igaz, csak 1932-ben, de önálló folyóiratot indított, a *Tanut*. A népi írók sajátos vonása, főként a Németh által vezetett centrumnak, hogy a hagyományos bal- és jobboldali megosztottságot megkísérelték átívelni, illetve felülírni. Céljuk a magyar nemzeteszmé újrafogalmazása volt (H. Horváth, 2007, pp. 245–262; Szegedy-Maszák, 2007; Papp, 2012, pp. 62–63).

Az igazi kérdés az volt, hogy milyen szociális és szellemi összetételű középosztály vezesse a társadalmi reformokat, illetve honnan kell feltölteni a régi, „neobarokk” középosztályt (Szóke, 1994a, p. 35). A barthások főként a falu szociális helyzetére és a földreformra koncentráltak, Németh László azonban átfogóbb reformprogramot álmódott. A népiesek nem a polgárságtól, hanem a parasztságtól és a népi kultúrától várták a felemelkedést (Szegedy-Maszák, 2011).

A *Debreceni kátéban* (1933) összefoglalta, hogy a magyarság kis népek között él és egy esélye van: „Minél súlyosabbak leszünk magunk, annál közelebb csúszik hozzánk felénk e szövetség

súlypontja [...] *Határainkat befolyásunkban kell kitágítanunk: ez az igazi revízió.*” (Idézi Juhász, 1989, pp. 834–835).

Illyés a *Pusztulás* (1933) című művével felrázta az értelmiséget. A népi írók tábora kísérletet tett a Gömbös-kormányral történő személyes találkozással egy közös nemzeti reform platformjának kialakítására. Zilahy Lajos és Németh László vállalta a közvetítést az írók és a kormányzat között. Zilahy már 1935 tavaszán két cikkével beharangozta az Új Szellemi Frontot. Az irodalmat az ellenforradalmi hatalom oldalára akarták állítani, cserébe a beígért reformokért. Azonban a nemzeti újjászületés sem együtt, sem külön-külön nem sikerült. Juhász Gyula úgy látta, hogy Németh László szellemi fejlődésének fontos állomása volt a harmincas évek, amikor is a magyarság helyét, szerepét tágabb dimenzióban, az európaiság szemszögéből is értelmezni kezdte. Nem látva és érezve a közvetlen háborús veszélyt, a faji szemlélet, a minőségszocializmus és a harmadik útnak a kelet-európaisággal történő összeegyeztethetősége koncepcióján dolgozott (Juhász, 1989, pp. 829–852).

A vita metszéspontjában ott találjuk a történész Szekfű Gyulát (1883–1955), aki konzervatív alapról bírálta a magyar polgári fejlődést, a Horthy-korszak ellentmondásait, és magukat a reformereket is. A *Három nemzedékhez írt Ötödik könyvében* (1934) öt antinómiát jelölt meg. Ezek a földkérdés, a felekezeti kérdés, a zsidóság és a kapitalizmus, a nemzedéki probléma és a leszakadt magyarság kérdése. Szerinte az előző négy nemzedéknek nem sikerült megoldania a magyar dzsentri középosztály kérdését. A legfiatalabb nemzedék szellemi torzulásáért Adyt és Szabó Dezsőt tette felelőssé, akik szerinte összetörték a nemzetfogalmat. A történész Szekfű, a *Magyar Szemle* vezéralakja nem tekinthető ugyan reformernek, történelmi elemzései, kritikái mégis a lehetséges reformok és a diskurzus kiindulópontjául szolgáltak (Szekfű, 1934/1989; Szőke 1994ab, 2002, Németh, 1989, pp. 546–547).

Németh nem értett egyet vele, a „kismagyar-nagymagyar” fogalompárt, amellyel Szekfű leírta a magyar történelmet, inkább aktuálpolitikai célokat szolgáló elnevezésnek tekintette. Szekfűt Habsburg-pártinak tartotta, ám szerinte a németiség és a katolicizmus birodalmi egysége megbomlott. Németh a kiegyezésben az idegen szellemű vezetés eluralkodását látta. Miként Szabó Dezső is, határozottan negatívan ítélte meg a Habsburgok uralmát. Szekfű szerint a kiegyezés helyes reálpolitikai cselekedet volt, amelyet a külföldről importált liberalizmus eszméitől megfertőzött magyar politikai elit nem tudott kellőképpen kiaknázni. Németh László a maga „mélymagyar-hígmagyar-jöttmagyar” fogalmait állította szembe Szekfű nagymagyar és kismagyar elnevezéseivel. Szekfű később a fokozódó német veszély miatt meghasonlott, azonban a *Mi a magyar?* vitában gyakorolt önkorrekcióját sokan csak „karneváli mutatványnak” tartották (Monostori, 1994, pp. 90–114).

Németh szerint a bolsevizmus és a fasizmus közé szorult Kelet-Európa számára a 20. századi szocializmus lehet az irányadó. A minőségszocializmus értelmezésében a magyarság leghaladóbb hagyományaiiban a jövő jogosítványát vélte megtalálni. A magyar reformnak a többi nép számára

is példának kell lennie, a telepítés (Kert-Magyarország) és a közép-európai gondolat szoros összefüggést mutat. A kor legfajsfülyosabb kérdésében, a zsidókérdésben is határozottan állást foglalt. Elvetette a faji antiszemitizmust, amit kizárólag erkölcsi kategóriaként értelmezett.

A zsidótörvények az asszimilációs vita újragondolására és -értelmezésére készítették a szellemi életet képviselőit. Németh a *Kisebbségben* című művében a zsidóságról sok tekintetben Szabó Dezsőhöz hasonlóan nyilatkozott, bár kritizálta is őt. Kiemelte érdekéent, hogy a német veszélyt nagyobbnek véli a zsidóságnál (mivel mögötte nem áll százmillió nép felfegyverzett hadsereggel), ezzel kiszakította a magyar radikalizmust a zsidókérdés büvköréből. Németh tovább árnyalta válaszáat a mélymagyar, hígmagyar megkülönböztetéssel, kapcsolódva Szekfű elemző bírálatához, de elhatárolódott az erősödő fajvédőktől, ugyanakkor jelentős támadási felületet hagyott a faji kérdés miatt. A körvonalazódó harmadikutasság megszólalt a nemzeti radikálisok szemléletében, és Bajcsy-Zsilinszky Endre, aki sem a Kisgazda, sem a Nemzeti Radikális Pártnak nem volt tagja, radikális szociális reformokra épülő széles körű földreformot, paraszti érdekképviseletet követelt. A koncepció alapján Szabó Dezső szellemi befolyása alatt állt, kiegészült az olasz fasizmus korporatív rendszerével. A parasztmozgalom egy romantikus (misztikus) paraszti-kispolgári rendre épülő állam kiépítését célozta meg (Monostori, 1994, pp. 90–112).

A Szekfű által generált Mi a magyar? vitát (*Magyar Szemle*, 1940) elhibázottnak tartotta: „néhány író akar magyarságtudományt csinálni, úgy, hogy a maga területéről hozzáadja a magyarság lényegét”. Az irodalmi vitában a jövőről szóló másik alternatívát az urbánusok képviselték. A vitát alapvetően az indukálta, hogy a társadalmi modernizációról különböző álláspontokat vallottak. Világnézetileg ez a csoport sem volt egységes: híveik főként a szociáldemokraták és a polgári pártok soraiból kerültek ki. Az urbánusok a hagyományos polgári értékek, a városi kultúra védelmében léptek fel, elleneztek az extrém nacionalizmust és az antiszemitizmust, alapvetően a klasszikus liberalizmus, a polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia elveit vallották (Monostori, 1994, pp. 90–112).

A programadó szerzők reflexiói – politikai és világnézeti hovatartozásuktól függetlenül, mindkét oldalról – számos hasonlóságot mutatnak abban, hogy kiemelt figyelmet szenteltek a pedagógiának, a pedagógiai reformoknak, szociális reformjavaslataik egyben életreform-alternatívát kínáltak, több tekintetben megegyezően a német nyelvterületen különösen népszerű irányzatokkal (földreform, telepítés, szövetkezet, népfőiskola). A szellemi élet képviselői közül többen szkeptikusan szemlélték a haladást, a kritikai gondolkodók a társadalom átalakítását, az élet minőségének megnevesítését, az individuum emancipációját, a lét minőségi feltételeinek emelését tűzték ki célul. A kibontakozó magyar reformvita (kváziszociális és életreform-kezdemenyezők) képviselői abban hittek, hogy a társadalom, az ő értelmezésükben a nemzet, a nép, a közösség és a faj a jövő győztese lehet. Valóságos reformokat elérni ugyan nem sikerült, de kritikájukkal hozzájárultak a társadalmi vitákhoz, amelyekben maguknak tudhattak egyfajta morális fölényt.

6. NÉMETH LÁSZLÓ A KOR „KATALIZÁTORA”

A két világháború közötti magyar szellemi élet meghatározó alakjává vált Németh László (1901–1975), aki tudatosan választotta szerepét. A kor „katalizátora” kívánt lenni úgy, hogy igyekezett kívül maradni a politikán, ám mégis megoldást akart adni a magyar társadalom jövőjére. Tekinthesz az életreform-mozgalom egyik jeles programadójának. Nemcsak irodalmi alkotásaival, hanem pedagógiai és szociális reformjavaslataival, jellegzetes harmadikutas koncepciójával beírta magát a magyar művelődéstörténetbe. A nevelés kozmológusának tekinthető, aki a szellem, a lélek és az anyagi világ egységében gondolkodott, és ebben a hármasságában is egységes antropológiai vállalkozásra tett kísérletet: az ontológiai helyreállítás pedagógiájára (Lázár & Szenci, 2015, p. 5).

Az író életútjának, feladatának és küldetésének bemutatására az előzetes kódolással kialakított tematikus összefüggéseknek megfelelően kerül sor. Németh László új szellemi/társadalmi eszmény kialakítója és követője, aki kiemeli a számára meghatározó mintákat és példaképeket. A hagyomány, a görögségélmény, a nevelés, a népművelés segítségével a magyar faj (nép, nemzet, Magyarország) megmentését tűzi célul. Az írás számára erkölcsi felelősség, amellyel a magyarság- és népismeret (népi, népiség, faj, magyar faj, magyar nép) feltérképezése révén, a Kert-Magyarország-konceptióval kiutat keresett az ország számára, miközben maga is kertészkedő intellektuelként igyekezett tenni az üdvösségért.

6.1. Németh László: „Ember és szerep”⁶²

Németh László az orvos, az író, a pedagógus, a műfordító: sokrétű tevékenysége miatt nehezen beskatulyázható, maradandó életművet hagyott maga után. Nagybányán született 1901-ben, apja testnevelés–földrajz szakos főgimnáziumi tanár, édesanyja tisztviselő családból származott. 1904-ben Szolnokra, majd 1905-ben Budapestre költöztek. A Medve utcai iskolában járt elemibe, középiskolai tanulmányait a Bulyovszky utcai Kemény Zsigmond (1911–1917) és a Toldy Ferenc Főreáliskolában végezte (1917–1919), 1920-ban pedig a bölcsészkar magyar–francia szakára jelentkezett. 1921-ben átiratkozott az orvosi karra, és általános orvosi diplomát szerzett. Iskolaorvosként és fogorvosként is dolgozott, amit az írói karrier miatt később feladott. A Medvei utcai iskolában

---

62 Németh László 1934-ben, 33 évesen, adta közre önéletrajzát a *Tanuban*, ami meglehetősen botránnyal váltott ki őszinteségével. http://dda.vmmi.org/kal1933_11_10 (2025. 09. 10.)

végzett orvosi munkája az ifjúság testi, lelki és szellemi nevelésében jelentkező hiányosságokra irányította figyelmét. Antropológiai szemlélete erősen áthatotta írásait, a reáltudós szemével mintegy röntgenfelvételszerű látéleletet készített a korabeli társadalomról. Elköteleződött a klasszikus görög kultúra vívmányai iránt. Első görög tanulmányaira a bölcsészkaron, 1919-ben került sor, ám mivel reálgimnáziumba járt és hat hét után az orvosi kart választotta, így ez abbamaradt. 1930 és 1931 között foglalkozott újra a görög nyelvel; ekkor tett kiegészítő érettségit, hogy görögül tanulhasson, olvashasson. Az irodalmi műveket is igyekezett eredeti nyelven olvasni.

A *Nyugatban* tűnt fel: 1925-ben a *Horváthné meghal* című parasztörténettel nyert első díjat. A népiesek egyik vezéralakjaként számos lapban adta közre esszéit, szépirodalmi műveit. Felesége Démusz Ella volt, akitől hat lánya született, ketten korán elhunytak, a négy Németh lány (Magda, Ágnes, Judit és Csilla) kivétel nélkül természettudományos végzettséget szerzett. Németh László a két világháború közötti magyar irodalmi élet teljesítményéhez nemcsak regényeivel, színdarabjaival, esszéivel és műfordításaival járult hozzá, hanem a népi írók mozgalmának egyik organizátora-ként is. A művészember érzékenysége segítette abban, hogy nagy empátiával forduljon a leszakadó parasztság felé, reflektáljon a legfontosabb megoldatlan kérdésekre, a társadalmat feszítő súlyos problémákra. Leginkább az új nemzedék feladatait és lehetőségeit próbálta felvázolni. Számos lapban publikált, köztük a *Nyugatban*, a *Protestáns Szemlében*, az *Erdélyi Helikonban*, a *Napkeletben*, a *Válaszban*, a *Kelet Népeben* és a *Magyar Csillagban*. Felelősnek érezte magát az ország jövőjéért, esszéivel elősegítette kortársait az önművelésben, az önreflexió gyakorlásában, és az ország számára kiutat jelentő reformprogram kidolgozásában. Pedagógiai és szociális reformjai révén a magyar életreform-mozgalom harmadikutas képviselőjét tisztelhetjük benne (Németh, 1934).

A hivatalos politika eltúrte, olykor meghallotta, néha csitította a reformmozgalom indukálta szociális érzékenységet. 1932-ben „egyszemélyes”, saját lapot alapított *Tanu* címmel, amelynek 1937-ig tizenhét kötete jelent meg. 1934 áprilisától rövid ideig Fülep Lajossal és Gulyás Pállal szerkesztette a *Választ*. 1934 és 1935 között elvállalta a Magyar Rádióban az irodalmi osztály vezetését, és igyekezett a kortárs magyar irodalom egészét felölelni, népszerűsíteni műveiket. Rádiós munkájában kiemelt szerepet kapott a népművelés. 1934-ben jelent meg első könyve, az *Ember és szerep*. 1935-ben csatlakozott az Új Szellemi Fronthoz, abban a reményben, hogy lehetséges a politikával együttműködni. (A Gömbös Gyulával történt találkozó nem hozott eredményt, sőt jelentős kritikát váltott ki.) Ugyanebben az évben a *Sziget* című folyóirat és a *Magyarságtudomány* munkatársa lett. Előbbi szellemi közösség tanulmánykötetei Hamvas Béla és Kerényi Károly 1934-es kezdeményezésére születtek, küldetésüket Kerényi fogalmazta meg 1935-ben: „[...] *Mi többet kell, hogy magunk előtt lássunk, mint a szellemi emberek pozitív vagy negatív illeszkedését és a hatást olvasókra vagy tanítványokra: nem a politika, hanem a lényegkibontás tudós, művészi, de természetes útján, a Szellem és a Föld találkozásából az Egész megújodását.*” A *Sziget*-kör a klasszikus görög hagyományból merítkező szellemi szövetséget képezett. Több íróárs csatlakozott hozzá, köztük

Szerb Antal, Németh László, Kövendi Dénes, Dobrovits Aladár, Molnár Antal. Felbomlásában szerepet játszott Kerényi és Hamvas eltávolodása egymástól.

Németh számára jöttek a színházi sikerek; a Nemzeti Színház Kamarájában 1938-ban bemutatott *Villámfénynél* című darabja jelentős visszhangot kapott. Ezt követte történelmi drámái közül a *VII. Gergely* bemutatása (1939), ugyanabban az évben a *Papucshős*, majd 1942-ben a *Cseresnyés*. Ebben az időben főként Móricz Zsigmond mellett tevékenykedett, a *Kelet Népe*, majd a *Híd* és a *Magyar Csillag* munkatársaként. Fontosabb tanulmányait 1940-ben összegyűjtötte, és *A minőség forradalma* címmel adatta ki. A népfőiskolai mozgalom elkötelezett híve volt, villájában maga is szeretett volna egyet alapítani, amit azonban a hatóságok nem engedélyeztek. 1943-ban iskolaorvosként vonult nyugdíjba. A háború előtt és után szívesen töltötte idejét Dorogon, utolsó író-olvasó találkozóját is itt tartotta. 1943 nyarán a második szárszói konferencián előadásában a zsidóság deportálására tett nemkívánatos megjegyzése jelentős ellenállást váltott ki és megosztotta a szellemi életet. Bár a beszéd megjelenésekor, 1944-ben törölte az inkriminált sorokat, személyének és alkotói pályájának megítélését a mai napig meghatározza az eset.

Budapest megszállását követően Békésre költözött. Az 1945–46-os tanévben a hódmezővásárhelyi gimnáziumban magyar irodalmat (külön engedéllyel), egészségtant (orvosi diplomája révén) és a tanárhiány miatt bölcsészettudományi tárgyakat tanított. 1946–47-es tanévben Keresztury Dezső miniszter hozzájárulásával magyar nyelvet és irodalmat, történelmet, élettant és franciát, majd vegytant és gazdaságtant 1948 decemberéig. Lehetősége volt kipróbálni reformpedagógiai elképzeléseit, és ezek az évek komoly figyelmet kaptak saját és a későbbi időszakok pedagógiai reflexióiban. 1945-ben Keresztury Dezső a dolgozók iskolája tantervének a kidolgozásával is megbízta, ami reménnyel töltötte el, hogy pedagógiai elképzeléseit valóra válthatja (Katona, 2002).

1946-tól a népi írókkal együtt folyamatos kritikák érték „nacionalista”, „kispolgári”, „harmadikutas” nézetei miatt, 1958-ban az MSZMP KB-ból is. Németh több éven át műfordításokból élt. Számos nehézség után végül sikerült integrálódnia az új irodalmi életbe. 1957-ben az *Anna Karenyna* fordításáért József Attila-díjjal tüntették ki, ugyanebben az évben Kossuth-díjjal ismerték el munkáját. Művei 1957 után kaptak szabad utat, és attól kezdve folyamatosan játszották őket. Szépiróként, műfordítóként és pedagógusként is sikereket könyvelhetett el, regényeivel és drámáival bekerült a magyar irodalmi kánonba. Páratlanul gazdag életművet hagyott hátra. 1965-ben Bécsben Herder-díjjal tüntették ki. Életének utolsó éveiben szívesen tartózkodott a Tihanyi-félszigeten lévő sajkodi házában. 1968-ban Batsányi-díjjal tüntették ki, 1969-ben a Magvető és a Szépirodalmi Könyvkiadó megindította életműsorozatát. 1975-ben halt meg Budapesten. 1998-tól a Digitális Irodalmi Akadémia posztumusz tagja (Németh & Gál, 2011; Monostori, 2018).

Több iskola viseli a nevét, kiemelkedik közülük a Budapest XIII. kerületi Németh László Gimnázium (1989-ben dr. Hoffmann Rózsa kezdeményezésére vette fel a nevet, és vezette be a nyolcosztályos gimnáziumi képzést). Az iskola pedagógiai koncepcióját egy kísérleti munkacsoport készítette el, amelyet később több gimnázium is követett. Az új anyanyelv- és művelődés-, latin-,

fizika és anyagszerkezet-, biológia-, ének-, rajz-, néprajz-művészettörténet-anyag bekerült a pedagógiai köztudatba. A gimnázium három egyetemmel együttműködve ültette át az újításokat a tanárjelöltek gyakorlati képzésébe. Az iskolatörténeti összegzés kiemeli, hogy „*az iskola iránti szakmai és társadalmi érdeklődés ma sem lankad, és a nevelőtestület elkötelezett az elért eredmények és színvonal megőrzése iránt*” (Lami, 2025).⁶³

Az iskola névadójának bemutatása mellett külön dokumentumot olvashatunk a Németh László-i koncepcióból átvett iskolaformáló pedagógiai elvekről. Kiemeli a szerző, hogy Németh szerint magyar iskolarendszer túlzott mértékben specializálja a tanulókat, azaz szakembereket nevel, akik egy-egy területet jól ismernek ugyan, de „a nyugati civilizáció ragyogását és változatait” nem. Célja inkább, hogy a szakbarbárt az „összefüggésekre és az egészszre” emlékeztesse (Heltai, 2025).⁶⁴

Az iskola, ha nem is teljes mértékben, de a tantárgyi integrációban követi Németh elveit. Az általa tervezett tankönyv, a *Négy könyv* (amely a tanulást/tanítást négy tantárgyba: történet, természetismeret, matematika és alkalmazásai, nyelvek foglalta volna össze) teljes egészében nem készült el, a koncepció azonban ismert, sőt, tanárként eltöltött éveiben kipróbálta. „*A cél: az izoláltság, növekvő távolságok, enciklopédizmus veszélyének leküzdése, az életre való felkészülés hiányának a kiküszöbölése. A módszer lényege: az egyetem legyen »műhely«, az iskola életszerű, s bővüljön a fizikai munkával (kert, műhely, gyakorlat), a nehéz tárgyak a problémakésztséget tornáztassák [...]*” (Vecsey 1991; Grezsa 1990; összegzi Katona 2002).⁶⁵

Az intézmény tanulói nagy óraszámban tanulnak latin nyelvet és műveltséget már az ötödik évfolyamtól, ami a későbbi történeti és nyelvi ismeretek megszerzését készíti elő. A latinra Németh László nyomán a műveltség magjaként tekintenek (nem gazdaságilag), amely az észet átviszi „a legtökéletesebb, legfejlettebb nyelvtan tornáján” és az „állandó összehasonlítás készségével” ajándékozza meg „neveltjeit” (hivatkozik Heltai: *Megmentett gondolatok*, pp. 86–87).⁶⁶

A gimnázium jelenlegi pedagógiai programja kiemeli többek között a műveltségi területek lehetséges összevonását, integrálását, a kötelező latinnyelv-oktatást, az egyedi felépítésű, sajátos tantárgyrészeket (például néptánc, úszás, háztartás-ökonómia-életvitel), a mély tartalmú és hagyományos formájú iskolai ünnepélyeket, Németh László emlékének ápolását (Németh László Gimnázium, Budapest, Pedagógiai program, 2024, p. 5).⁶⁷

63 <https://nlg.edu.hu/> (2025. 09. 10.)

64 <https://nlg.edu.hu/> (2025. 09. 10.)

65 <https://ponticulus.hu/rovatok/hidverok/nemeth-laszlo-univerzuma-03a.html#gsc.tab=0>; <https://nlg.edu.hu/> (2025. 09. 10.)

66 <https://nlg.edu.hu/> (2025. 09. 10.)

67 https://nlg.edu.hu/szervezet/Pedprogram_Nat2020.pdf (2025. 09. 10.)

6.2. A „pusztuló nép írója” – Németh László és a vidék kapcsolata

Németh Lászlót élete a fővároshoz kötötte, városlakóként ugyan a természet közelségét biztosító Budán lakott, lélekben mégis a vidék Magyarországnak híve volt. Értelmiségiként reformprogramjához kereste a személyes élményeket és kötődéseket, ezeket többször kiemelte és rögzítette írásaiban, elemezte, és kiutat keresett a parasztság, tágabb értelemben a nemzet számára. A *Sznobok és parasztok* című cikke nyomán kialakult vitát követően leírja (*A nép Eötvös-kollégiuma*, 1934),⁶⁸ hogy maga is parasztcsaládból származik, unokatestvérei az eke mögött jártak (rokonai kapcsolataira utal). Kiemeli, hogy fiatalkori szépprózája a parasztok világához fűzi, sőt az egyetemi éveit alatt bizalmasa egy iparossorsba került parasztember volt. Németh számára fontos volt a parasztághoz való viszony és a népéért, a nemzetért kiálló író elkötelezettsége küldetésében. Falu- és parasztságélményeit feldolgozta esszéiben, a magyar irodalom nagyjai viszonyrendszerének elemzésében és regényeiben, amelyek társadalomrajza hűen ábrázolja a falu megmerevedett szokásrendjét, az emberi viszonyok erkölcsi válságát, a mindennapok szintjén megjelenő tragédiákat.

Németh hangsúlyozza, hogy a magyar író feladata „a világi hatalom példátlan torlódásában vele szemben is helytálló szellemi teremtési”. Életcélja pedig a saját életéből alakult ki, „ösztoni tiltakozásaiból és feljajongásaiból”. Kezdetben csak „egy új, szabad foltért küzdöttem baloldal és jobboldal közt”. Társakat keresett, akik az ellenforradalmi és liberális nézetek között „új oldalt teremtenek; elébb a szellemben, azután az életben is”. Az új „kertszellem” homályos ösztönből világos eszme lett. A görögökben őst és példát talált ez a szellem; a közép-európai gondolattal szorultságunkból igyekezett hivatást csinálni; a minőségiszocializmussal a marxizmustól és a fasizmustól egyaránt távol álló élet- és társadalmi eszményt rajzolt a magyarság elé (*Író és hatalom*, 1935).⁶⁹

A gyermekkori nyári emlékek, a nagyszülőknél, Mezőszilason eltöltött vakációk mellett különösen mély nyomokat hagyott benne az apósánál 1931-ben töltött hosszabb családi nyaralás, amely 1935-ig többször megismétlődött. Démusz Jánosnak a Dunakanyar közelében fekvő Sátorkőpusztán volt egy 200 holdas birtoka, ahol veje bepillantást nyert a paraszti gazdálkodásba. Az Esztergomtól 5-6 km-re lévő, Doroggal és Kesztyélccel határos telket 1927-ben vásárolta Démusz, a Nyugati pályaudvar vendéglőjének tulajdonosa. A városi étteremmé alakított egységet részben a sátorkőpusztai birtokáról kívánta ellátni. A megvásárolt gazdaság alkalmas volt erre, az öntözésre berendezett 16 holdas kertészettel. Ezenkívül tartozott hozzá 61-62 hold szántóföld, 4-5 hold kert, 1-2 hold rét és 8-9 hold szőlő (Németh számára fontos az 1930-as évek minőségiszocializmusának gondolatában), továbbá legelők és erdő. A birtokon volt halastó (egyholdnyi) és egy kastély három holddal (idézi Monostori⁷⁰ 1994, p. 9). Nem a legjobb minőségű terület, mivel

68 https://reader.dia.hu/document/Nemeth_Laszlo-A_minoseg_forradalma_Kisebbsgeben-10998 (2025. 10. 10.)

69 https://reader.dia.hu/document/Nemeth_Laszlo-A_minoseg_forradalma_Kisebbsgeben-10998 (2025. 10. 10.)

70 Az 1927. november 27-i esztergomi gazdasági főfelügyelő jelentése a birtokról.

nagyobb részét silányabb, de elég jó termőerőben lévő homok tette ki. A birtokhoz tartozott magtár, lakóház, cselédlakások, istállók és villanyvilágítással ellátott épületek. A kertészet nagyobb részét vízvezetékekkel is felszerelték, a berendezés az ingatlant meglehetősen értékessé tette, a birtok jól működő gazdasági egységet képezett, Démusz egy gazdasági szakember felügyelete alatt működött (Monostori, 1994, pp. 9–36).⁷¹

Németh László sorai szerint paradicsomi állapotok uralkodtak: „a sátorközi birtok rezgő kupolájú fáival, melyek közt furcsa meteorológiai csudául, a legcsendesebb kánikulában is zizegett egy kis szél, vabékolással teli lombjából galambok röpdöstek ki-be, s ha reggel kicsaptuk a kertre nyíló ajtót, csattogó tenyerünk elől két páva rebbent föl a lejáró muskátlijairól. Konok, gonosz állatok voltak ezek a pávák, meglékeltek a csirkék fejét, s újra visszagugyorodtak a muskátlikra, melyekről így reggelente méltatlankodva menekültek a harmincsepp szivárványait ringató bokrok közé.” (Németh, 1977, p. 417). 1930-ban inkább menekült ide, abban az évben halt meg kislányuk, 1931-ben pedig már a felszabadult öröm és az újjászületés ideje kezdődött. A Baumgarten-díj miatt támadások érték az író, elsősorban Gellért Oszkár zsidó származású költő verseskötetének kritikája miatt. A földművelés szépsége és a gazdaság vezetésének összetett munkája Némethet rabul ejtette. 1932-es nyár pedig azért fontos, mert ekkor született meg a *Tanu* első számának valamennyi tanulmánya, sőt a minőségiszocializmus is. Erről így vallott az író: „Csaknem az egész nyári szünetet apósom sátorköpusztai birtokán töltöttem. A sárgán átfénylő dió-körtelomb, ha reggelenként a teraszra léptem, a meleg hónap minden madárfüttyét ott pezsegettette a rétegesen reszkető levelek közt, nappal hőséggel s a dorogi bányák füstjével teli világból azonban csak a derű érzését, egy pászma fényt, néhány imbolygó szelecskét s távoli szirénabúgást engedett be a hatalmas kertbe.” (Németh, 1977, pp. 445–446). A Ferdinand Fried *Das Ende des Kapitalismus* [A kapitalizmus vége] című művének gondolata táptalajra talált Németh élményeiben. A sátorközi birtokon dolgozó „barna tokajiak” munkáját nem lehetett összehasonlítani a többiekével: akár egy vállalkozás, szép és erkölcsös volt (*Tanu*, 1932, I. pp. 25–35). A tokajiak a példa, akiknél látszott, hogy régi szőlőművesek (hagyományörzők), a konvenció (a termésár fele) érdekeltté tette őket a minőségi munkában, és közösségként működnek. Másfélék voltak, mint a helybéli cselédség, mert látszott rajtuk, hogy régi szőlőműves vidékekről valók, ahol beleszületik az ember a bor művészetébe. „Mint bátor gyarmatosok szálltak le ebbe az elhanyagolt szőlőbe; munkában és meglapásban egyképp méltóságosak voltak. Reggel maguknak keltek másfél órával korábban, s tíz után mint a maguk napszamosai hűsöltek el a göcsörtös, likaslevelű szilvafák árnyékában.” Ebben benne rejlett az ember és a munka egy nemesebb viszonya. Ez a példa mély nyomott hagyott az íróban, és felerősítette, amit már más gondolkodók is megalapoztak (Németh, 1977, p. 449).

71 Monostori egyéb forrásként említi a következőket: adásvételi szerződés 1927. 10. 01. (Komárom-Esztergomi Levéltár); Osváth Antal (főszerk.) (1938): Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelene. Budapest, 716.

Ez az élmény egyetemessé tágult, és beivódott Németh „látomásaiba”: *„Félkönyökre ereszkedtem, s bámultam a messzi Dorogot s elöttem a homoki tőkék körül a levegő táncolását. Ezek a tokajiak nem is gyanítják, mit köszönhetek nekik. Akkor kapálták a sátorkői homokot először, amikor én a Tanut megindítottam. Láttam kint a kukoricásban a naplopó béreseket s az ő serény munkájuk nyomát, estétől, amikor én fölkeltem. Mit csinál a szocializmus? Béreseket, mondtam. S mit kellene a szocializmusnak csinálnia? Tokajiakat. A birtok a közösségé, de a termés munkával arányos része a munkásé, hogy ne hivatalnok legyen a termelő, hanem vállalkozó, beleszorítva a közösség rendjébe. A minőségyszocializmusnak ez volt a magja. Előbb ember és munka nemesebb viszonyát, aztán az emberség érdekében nemesebb munkát is követeltem magamban. Kertet a gyár helyett, magas életet az igazságos elosztáshoz! Egyet-mást olvastam, sokat gondolkoztam azóta, de a legfontosabb az egészben a tokajiai példája volt.”* (Németh, 1977, pp. 449–450).

A tokajiak mintegy előképévé váltak annak, hogyan lehet érdekelt a paraszt a minőség- földművelésben. Németh életében többször tett kísérletet arra, hogy a nép életéhez minél közelebb kerüljön. Nagy vágya volt, hogy maga is kertművelő legyen. Debrecenben, a Bocskai-kertben akart kolóniát alapítani, ahol meg is vásárolt egy szőlőskertet.

„A feleségem lenn volt Debrecenben, s a Bocskai-kerti gyönyörű szőlőben 10 000-ért megvett egy háromszobás, 2000 öles birtokocskát. Ez lesz az én Cseresznyésem. Bocskaiban most aránylag olcsók a kertek; valószínű, hogy többen is vesznek körülöttem egy (800 öles), két nyilas szőlőcskéket. Háromezerért már kapni valamit; öt-hatért esetleg házacska is rajta. Úgy képzelem, hogy 5-6 ilyen birtok már megbír egy rendes vincellért. A telep magvát talán a nyárra vásárolok meg; ez már közös jószág lesz, s közösen vendégeljük rajta az ország ifjúságát. Ki megunja, a maga birtokával bármikor kiléphet a kis szerzetesrendből. Nem begubózás ez, mint sokan hiszik, hanem új módja egy lelki szervezkedésnek [...]”

Németh feltette magának a kérdést: *„Mit keresek a Bocskaiban? Minek a jelképe ma a földre kertészként visszatérő intellektuel?”* A kert tanult embert, intellektuelt kíván. Németh kivonulásával szőlőmunkás, vincellér szeretett volna lenni, és a jövő fiataljainak akart példát mutatni – adta meg a választ (Németh, 1940, p. 2414). Debrecen szőlőskertjébe, a Bocskaiba barátja, Gulyás Pál csalta el a fővárosból. Levelezésükből jól nyomon követhető a Bocskai-kerti vállalkozás, amely tragikus véget ért. A költözködés csak 1943 húsvét hétfőjén, április végén kezdődött el, de még abban az évben be is fejeződött a kaland. Az 1944-es német megszállás után Németh tanácsosabbnak vélte, ha visszahúzódik a nyilvánosság elől. Végül Gulyás Pál május 13-án bekövetkezett halálával Németh László Bocskai-kerti álma véglegesen szertefoszlott (Monostori, 1994, pp. 9–36). Érdekes egyébként a helyszín is. Az 1899-ben alapított Bocskai-kert erdőségeivel, jó levegőjével vonzotta a debrecenieket. A főként szőlővel és gyümölcszel betelepített területen Poroszlay László bankigazgató hozta létre a hegyközséget, amelyet hamarosan benépesítettek a tehetősebb polgárok nyaralóikkal, akik pihenés céljából költöztek ki nyaranta a városból. Természetesen a jó termőföld a kertészkedni vágyóknak is kiváló lehetőséget biztosított. Több híres író, művészember is

megfordult a kertben, köztük Németh László, 1942 és 1946 között. Gulyás Pál debreceni költő és Móricz Zsigmond is gyakran időzött itt. Dienes János festőművész szintén itt keresett csendes visszavonulást alkotásaihoz (Lőrincz, 1996).

Németh a háború alatt és után rövid ideig lakott vidéken. Az 1945 és 1948 közötti időszak meghatározó volt számára nemcsak a „túlélés” szempontjából, hanem a hódmezővásárhelyi gimnáziumban kapott tanítási lehetőség miatt. A rendkívül szerény életkörülmények ellenére pedagógiájának kipróbálására kapott páratlan lehetőséget. A vidéki kollégák, a szegénység, a formálódó politika sok új tapasztalattal gazdagította. Idősebb korában különösen élvezte a Balaton partján, a sajkodi nyaralójában eltöltött időt (Tóbiás, 2001).

6.3. Nemzeti önvizsgálat – Szabó Dezső parasztmítosza és hatása

Az alternatívák között a nyugati modellhez való asszimilációs törekvések, illetve a filozófiai, esztétikai útkeresés mellett erősödtek a polgárosodás egy másik változatát, az organikus fejlődési modellt képviselő álláspontok. Eszerint a térség országai önkaratukból döntsének saját fejlődésükről, bízva a gazdasági, társadalmi struktúra fejlődésének tervezhetőségében. Többen úgy vélték, hogy a polgárosodás eddigi formája idegen a magyar pszichétől, éppúgy eszméje a liberalizmus is, amely a zsidóság ideológiája. Már közvetlenül a trianoni békekötés után felmerült annak tisztázása, hogy ki a felelős a történelemért, ki vezetheti tovább a magyarságot, és hogyan orvosolható a veszteség. A kor egyik központi kérdése volt a magyar középosztály szerepének meghatározása, amelynek bázisa, a nemesi-dzsentrális réteg a századelőtől folyamatosan növekedett. Miközben a városi-polgári réteg, főként az asszimiláló zsidóság, az elcsatolt területekről átáramló közhivatalnokok és a paraszti, kispolgári rétegek felemás polgárosodása révén jelentősen átalakult. Tisztázni kellett, ki a nemzet vezető ereje, ki képes a nemzet érdekeit képviselni. A csonka Magyarország útkeresését meghatározta a revízió gondolata, amely olyan túlélési stratégiák kidolgozását tette szükségessé, hogy visszaálljon az ország elveszített történelmi nagysága és szerepe (Szőke, 1994b, 2002).

Szabó Dezső legnagyobb hatású műve, az *Az elsodort falu* 1918-ban készült el és 1919-ben jelent meg. Az Erdélyben és Budapesten játszódó mű célja a „magyarfaló” viszonyok bemutatása. A regény hatása a Trianon utáni útkeresés közepette talált igazán visszhangra, a szerző az 1920-as évek ünnepelt írója lett. Művében megszólalt az első világháború utáni csalódottság, a kiábrándultság, a kapitalizmus kritikája.

Szabó kisnemesi tisztviselő család gyermekeként Kolozsvárott született, és a Református Kollégiumban érettségizett. A budapesti egyetemen folytatta tanulmányait magyar–francia szakon. Kiemelkedő tehetsége révén bekerült az Eötvös Collegiumba, ahol baráti viszonyban volt Kodály Zoltánnal, Horváth Jánossal és Szekfű Gyulával. Főként a nyelvészet érdekelte, finnugor nyelvész szeretett volna lenni, később nyelvtankönyveket is szerkesztett. Diplomájának megszerzése után

rövid ideig tanított, majd Párizsban kapott ösztöndíjat. Hazatérése után több középiskolában tanított, többek között Székesfehérvárott, Nagyváradon, Székelyudvarhelyen, Sümegyen, Ungváron és Lőcsén.

Életének állomásait, munkahelyeit botrányok övezték. A *Nyugat*, majd a *Huszdik Század* körébe tartozott, később Bajcsy-Zsilinszky Endrével szerkesztette az *Előőr*s című lapot, amelybe fajvédő cikkeket ír. Az antiszemitizmuson és a németellenességen túl a katolicizmussal szemben is harcosan lépett fel. Szenvedélyes útkeresésében a harmincas években egyre inkább háttérbe került, ellentmondásos ideológiai nézetei miatt számos ellenséget szerzett, végül mégsem a szélsőjobboldalnál kötött ki, elítélte a német megszállást és a nyilasuralom terrorját, szorgalmazta a szomszédos népekkel való összefogást. 1945-ben magányosan és betegen halt meg a lakása alatti óvóhelyen (Hegedüs, 1976).

Mind a népiesek, mind a fajvédő mozgalom Szabó Dezsőben találta meg szellemi atyját. Jelen-tős hatással volt Németh Lászlóra, mintegy megalapozta Németh koncepcióját, aki azonban később hangos antiszemitizmusa miatt eltávolodott tőle. Szabó érdeme, hogy szinte elsőként hívta fel a parasztságra a figyelmet. A falut tekintette a magyar faj bölcsőjének, az erkölcs és a jó otthonának a romlott várossal szemben (Berend, 1983, p. 178).

Fülep Lajos 1919-ben a *Nyugat* 16–17. számában mutatta be Szabó regényét. Recenzióját a következőkkel nyitotta: „*Szabó Dezső az igazságot szereti. Amit annak tart, megmondja, ha bőrébe kerül is. Mindig amellé áll, akivel igazságtalanság történik s emiatt már sok üldöztetés-ben volt része. [...] Szabó Dezső szerelme az igazsághoz nem a tudós intellektuálisan szenvedélyes, platói szerelme, ő minden érzésével és indulatával, haragjával, mérgével és dühével, testének-lelkének minden búsulásával és fájdalomával szereti az igazságot egész az igazságtalanságig. [...] És úgy is mondja ki az igazságot, mint a gyermekek: tekintet nélkül a fájdalomra, amit okozhat, olyan derűsen és természetesen árasztja szét, mint nézését nagy, ártatlan gyermek szeméből, vagy tekintet nélkül a fájdalomra, amit magának szerez, olyan megátalkodottan-elkeseredett dacosan, ahogy a gyermek száll szembe azzal, aki veri.*”

Szabó „apokaliptikus vízióként” ábrázolta a falu világot: „*A kibőfögött kolbász és hagyma, az egy-máshoz dörzsölt testek izzadt sajtízszaga, a pálinkabűz, a csizmák és a felheccelt vád vad bűze a lámpa apró, fekete korommal telt petróleumos lehelete izzó pokoltengerré tették a szoba levegőjét, melybe vad fűriák és üvöltő hímek dobálták be, vad ugrásokban eltorzult fejüket.*” (Szabó, 1919, I. p. 72).

Szabó „milieu-raja”, romantikus paraszttitológiája, mint szociális lázadás, elsőként állította középpontba a paraszti életet. Szerinte a faj bölcsője a romlott várossal szemben csak a falu lehet, a magyar faji tulajdonságok rezervátuma (Berend, 1983, p. 179).

Szabó Dezső szerint a parasztság faj- és nemzetfenntartó erő; az értelmiségnek egyesülnie kell a magyar paraszttal. Az író a székelységhez fordult, amely kettős identitású, nemes (kiváltságos, el-különült rend) és paraszt, olyan típus, amely képes integrálni a magyarságot. Szabó paraszttitoló-giája mögött erős szociális kötődés, valóságos társadalomkritika és antiszemitizmus húzódott meg.

Főhőse, Bőjthe János története kijelölt egy lehetséges utat. A városi élettől megcsömörlött, művelt és szülei által „jobb sorsra”, hivatalnoki pályára szánt fiatalember szembeszállt az elvárásokkal, visszatért falujába, földművesként kívánt élni, és egy egyszerű parasztlánnyal kötött házasságot. „A parasztra építem be magam, mint egy bevehetetlen várba. Mert a paraszton van a magyarság, az egyetlen menedék, az egyetlen jövő. Az arisztokrácia és a középosztály akár jobb létre szenderülhetne. Akkor kezdhethénn alulról.” (Szabó, 1919, II. p. 255). A főhős erkölcsi kötelességének érezte, hogy segítse embertársait, törődjön földijeivel, harcoljon a hazájáért és szeretteiért a fronton, majd visszatérve, megpillantva gyermekét visszazökkenjen a falusi életbe. Szabó éles szavakkal bírálta a háborúért felelősöket és expresszív képekkel ábrázolta a háború pusztításait: „[...] a haza ott fekszik [...] Európa lövészárkaiban” (Szabó, 1919, II. p. 218).

Szabó szerint csak a faj tisztaságának fenntartásával lehet megóvni földijeit a romlástól. „A magyar okos, komoly, munkabíró [...] emberiesebb fajtája nincs Európának [...] És mégis milyen hírünk van! Mert van egy nemzetközi rothadt arisztokráciánk, van egy mindenünnen iderúgott idegen, stréber középosztályunk” – mutatott rá a politikai és társadalmi hiányosságokra (Szabó, 1919, I. p. 229). „A szocializmust, humanitarizmust, kozmopolitizmust és más izmust idegen feltörő fajok tették faltörő kosukká Magyarországon, minden még meglévő magyar egységet is széttördelő kalapáccsokká [...]” (Szabó, 1919, II. p. 210).

Kritikájában felhívta a figyelmet arra, hogy nagyváros megrontja az erkölcsöt, megbontja az organikus fejlődést. A szomorú hangvételű regény visszatérő motívuma a halál, amely nemcsak a konkrét szereplők, családok, generációk, hanem a nemzet halálát is jelezte. Az „ártatlan” gyermek sem kapott esélyt a jövőre, kivétel képezett ez alól Bőjthe János, a főhős újszülött gyermeke: „Milyen jó, hogy van gyermek, és milyen jó, hogy van bárány!” (Szabó, 1919, II. p. 231).

A többi gyermekszereplő kivétel nélkül komor színekkel megrajzolt, jövő nélküli. A felbukkanó gyermekalakok sápadtak, betegek, éheznek, szürke a tekintetük, az iskolások csintalankodnak és nem tanulnak. Falun betegségben halnak meg, a városban villamos üti el a falusi gyereket. A szenvedő, lecsúszó, talajvesztett, felhígult magyar kevés lehetőséget kap a vezeklésre, az életben maradásra. Szabó Dezső szerint a tiszta erkölcs, a hit, az ima, a zsoltár éneklése, az írás, a költészet, a szorgos munka, az önfeláldozás az önzetlen segítség és a törődés a földivel. Az individualizmus csődjéről írt tanulmányában heroikus pesszimizmusnak adott hangot, bár utalt a régi világgal szembeni lázadás, szembefordulás lehetőségére is. Gondolatai sok azonosságot mutatnak az életreform-mozgalom Magyarországon is egyre inkább kibontakozó árnyalt útkereséseivel. Botrányai-val, harcok útkeresésével a harmincas években egyre inkább magára maradt. Antiszemitizmusa, németellenessége és a katolicizmus elleni fellépése szembefordította a korszak kultúrpolitikusaival, akiket rendszeresen bírálta (Hegedüs, 1991; Vincze, 2010, pp. 291–310; 2012, pp. 181–192).

Szabó Dezső érdeme, hogy sikeresen irányította a figyelmet a korabeli agrárnépesség, a lakosság több mint felét kitevő parasztság gazdasági, szociális, művelődési, egészségügyi problémáira. Tematizálta a kérdést: a parasztságot faj- és nemzetfenntartó erőtartalomnak tekintette, hosszú

távon megoldásnak vélte a földosztást, a népi kollégiumokat mint a népi kultúra intézményes felkarolását. Jelentősen hatott rá egykori Eötvös Collegiumi szobatársa, Kodály Zoltán és a kéziratait rendszeresen vásárló, így Szabót anyagilag gyámolító Bartók Béla munkássága (Papp, 2025).

6.4. A *Tanu*-korszak

Németh a klasszikus értékek feltétlen tisztelőjeként az értékválság (társadalmi és gazdasági válság) leküzdését a műveltségben látta. A magyarság sorsában az úttévesztés leküzdésének alternatívája, a harmadik út gondolata a romantikus utópiák irányába vitte. Elkötelezett humanistaként lépett fel a régi értékek védelmében, a görögség élményében, bennük látta a nemzet megmentését, a vidék Magyarországnak felemelésében pedig a lehetséges kiutat. Eszköz kellett az útmutatáshoz! Így született meg a *Tanu*, amelynek kapcsán főként azok a gondolatok kerülnek kiemelésre, amelyeket Németh át akart vinni a köztudatba.⁷²

Egyszemélyes lapjának ötletét José Ortega y Gassetől (1883–1955) vette, aki az *El Espectador*-ban (Figyelő, Szemlélő) fejtette ki gondolatait. Németh nem „csak” figyelemfelkeltő akart lenni, hanem sokkal inkább *Tanu*. A folyóirat célját a következőkben határozta meg: „[...] *nem dióhéj-műveltség tudatlanok számára; a szellemi élet klorofilja inkább, melyen az ismeret problémává s a probléma magatartássá válik [...]. Nem Figyelő, hanem Tanu. Nemcsak a szem Tanuja annak, ami van, hanem bizonyosságtévő amellel, ami örök. Azon túl, hogy írás: erkölcs!*” (Németh, 1932, [1], I–VI: 1; Csejtei, 1996, p. 79).

Ortegától több filozófiai kategóriát vett át és értelmezett a magyar valóságra, így kitüntetett szerepet kapott a minőségi kisebbség fogalma, amelyet Németh „újnemességként” definiált. Spengler és Ortega gondolatai segítették a korabeli értelmiség küldetésével való szembenézésben. A filozófusok felszólították az intelligenciát, hogy definiálja újra az európaiságot, Németh célja pedig az volt, hogy belebeszéljen a közéletbe, felrázza azt. Kétségtelenül a jövőt formálni kívánó Németh számára Ortega jelentette a szorosabb kötődést (Csejtei, 1996, pp. 80–82).

Már a húszas évek végén úgy gondolta Németh László, hogy az ország egy új reformkor felé halad. A Szatmárnémediben megjelenő *Új élet* című folyóiratban a klebelsbergi kultúrpolitika méltatása kapcsán úgy vélte, hogy a szellemében emelkedett paraszti osztály egy új polgárságot termelhet ki magából, amely szabadon mobil lehet a középosztály felé (Németh, 1927, p. 114).

Németh László 1932-ben főként Babitscsal kialakult konfliktusa miatt szakított a *Nyugattal*, és elindította a *Tanut*, amelyben vázolta a harmadikutas Magyarország megteremtésének

72 A legtöbb szerzőről mint inspirálóról már esett szó az előző fejezetben.

alternatíváját. A több táborban történő válaszadást erősen meghatározta a faji gondolat, az 1932-től hatalomra jutó Gömbös-kormány erősítette a faji alapú megoldási kísérleteket.

A *Tanu* mellett szólt a többiekkel kialakult ellenséges légkör is, a lapot Németh finanszírozta, kiadásáról pedig a felesége gondoskodott. Az egyszemélyes folyóirat a tiszta írói magatartásra kívánt például szolgálni, amely egyben folyamatos esélyt adott az állandó önkorrekcióra. Németh a küldetés hitével jelentette ki: „[...] a magyar ifjúságnak, ha becsülettel akar helytállni, bizonyos fokig hasonlítania kell hozzám: ha egyébben nem: szellemi magatartásban, a magatartás etikájában”. Folyóiratával enciklopédikus teljességre törekedett, de nem ismereteket akart közölni, hanem az olvasókkal együtt nevelődni. „Minden irányában éles benyomásokkal, kezdődő előítéletekkel, de egészben szabadon állok a végső kifejezés, a nagy szerepvállalás előtt, s ehhez akarom Tanuul és résztvevőül meghívni mindazokat, akik nem adták el a lelküket semmilyen szellemi szindikátusnak, a magatartásukat nem határozták meg örökre a viselkedés vállalt sztereotípiáival.” (Monostori idézi 1994, pp. 22).⁷³ Németh saját magát az új nemzedék részesének tekintette.

Grezsa Ferenc szerint a Tanu-korszak a következőképpen osztható fel: 1. A szellem embe-re (1929, 1931–1932): a folyóirat előkészítése. 2. Az eszmék laboratóriuma (1932–1933): a minőség-gondolat lefordítása az etikára (*Új nemesség*), a közgazdaságtanra (*A minőség forradalma*) és az esztétikára (Keats *Hyperionja*). Metapolitikai elképzelések: minőségszocializmus és tejttestvériség. 3. A „reform és mozgalom” időszaka (1934–1935), majd visszatérés a szépirodalomba, szaktudományba (1936–1937/38) (Monostori, 1994, pp. 46–48; Grezsa, 1990; Görömbei, 1990).

Németh ebben az időszakban formálta ki számos alapvető kategóriáját, amelyekből néhány metaforát Babbitstól vett át, mint például a „szellem embere”, az „európai gandhizmus”, az „új nemesség” fogalma. Ekkor fejtette ki a görögség eszméjét, miszerint a görögök a félbarbárság állapotában zsenialitásukkal maradandót alkottak. Emellett hangsúlyozta a hídépítőszerepet, a tejttestvériséget és a földkérdést, általában az antinómiák megoldását, mégpedig az úgynevezett harmadikutas módon (Monostori, 1994, pp. 46–48). A folyóirat témagazdag 1932 nyara a cikkek írásával telt. Németh nagy élményei többek között Proust, a görögök és Ferdinand Fried.⁷⁴

Németh kiemelt figyelmet szentelt Ferdinand Fried (eredeti neve F. Friedrich Zimmermann 1898–1967) *A kapitalizmus vége* című munkájának (1931). Fried nemzetgazdasági tanulmányai révén jelentős karriert befutott német publicista, újságíró, egyben nagy „túlélő” is volt. A nemzeti-szocialisták iránti elkötelezettsége ellenére 1945 után is sikeresen integrálódott a német gazdasági újságírásba. Könyve nagy népszerűsége tett szert a gazdasági világválság által különösen sújtott Németországban.

73 Németh László levele Gulyás Pálhoz, 1932. június 26. (PIM, *Egy barátság levelekben*, 1990.)

74 Németh: *A kapitalizmus vége. Tanu*, 1932. (1.) 1., 25–35.

„A kapitalizmus legnagyobb bűne Fried szemében, ami a mienkben is, hogy a társadalmat tömeggé süllyesztette [...] A független középosztály, valamikor a németiség gerince, csaknem teljesen megsemmisült. A szabad pályák (orvos, ügyvéd stb.) függővé váltak, a kisvállalkozót elnyelte a kartel [...] Fried szocializmusa, melyet a minőség forradalma fűt, noha a tömegekért küzd, a tömegekben lappangó egyéni változatokat, az »emberi minőség«-et akarja termelésben és életben felszabadítani [...] A nép műveltsége nő, munkája azonban egyre alacsonyabb rangúvá válik.” (Németh, 1934, pp. 34–35).

A liberalizmusellenes Fried 1929 óta folyamatosan propagálta, hogy az ipari forradalom beteljesítette küldetését, ideje lejárt. A válság megoldása az autarkia (önellátás) megvalósítása, amely a weimari köztársaság felszámolását is jelentette. Az autarkia kényszerből és szükségszerűségből fakad, ez lehet a népek kulturális és gazdasági önmeghatározásának új eszköze, egy olyan válasz, amely lehetőségét ad a nemzeti sajátosságok hangsúlyozására. A külkereskedelemről írott munkájában (1934) a zárt kereskedő állam fichtei modelljét vázolta. A szabadkereskedelemmel szemben Fried szerint faji vagy területi alapon létrehozott új gazdasági közösségek szükségesek. Gondolatait pozitívan fogadták szélsőjobboldali körökben, a nemzetiszocialisták lettek legjobb interpretálói (Monostori, 2011, pp. 52–53; Kovács, 2003, pp. 78–112).

A problémát Németh szerint az jelentette, hogy a szocializmus átvette a kapitalizmus értékrendjét. Az 1933-as *A huszadik század vezéreljárásai* című tanulmányában kifejtette: „[...] a szocializmus egy nagy közösségről álmodik, amely az egyént sejté fokozza le, viszont oly arányosan osztja el tagjai közt a javakat, mint egy szervezet sejtjei között a táplálékot. A kapitalizmus sok harcoló egyedét összeolvasztja és egy harmonikus közösség-óriásban támasztja föl. Csakhogy ez az óriás miután elpusztította a kapitalistákat, épp úgy gondolkodik, mint egy kapitalista.” (Németh, 1933/1992, p. 171).

Elsősorban a hazai marxista álláspontok alapján ítélte meg a szocializmust, és nincs forrásunk arról, hogy a marxizmust eredetiben tanulmányozta volna. Fried vonzó volt számára, reményt nyújtott neki. Úgy látta, hogy Közép-Európában megtörténhet az anyag és a minőség forradalma közötti kiegyezés. Fried szocializmusának legnagyobb pozitívuma, hogy a minőség forradalma fűti át, noha a tömegekért küzd, a tömegekben lappangó egyéni változatokat, az emberi minőséget akarja a termelésben és az életben felszabadítani (Németh, 1932, pp. 25–35). A Fried által sugallt gondolat megerősítette Németh tapasztalati élményeit, a már többször példaként említett Sátorkőn dolgozó „barna tokajiak” (Németh: *Kapások*, 1935, pp. 807–808) teljesítménye kapcsán. Az ő „munkájuk olyan volt, mint egy vállalkozás, szép és erkölcsös” (idézi Monostori, 1994, p. 33).

A korabeli kritikusok úgy látták, hogy az akkori viszonyok között nem realizálható a Németh László-i minőségsszocializmus. Németh valójában kirekesztette a marxizmus alaptételeit, ezért többen fasisztának, Mussolini követőjének, burzsoának bélyegezték. Elvitatták legfőbb ideáját, a szocializmust, ő azonban mindig is szocialistának vallotta magát. Fried mellett Ortegát hívta segítségül öngazolásként. Hangsúlyozta, hogy Ortegánál az elit nem azonos az uralkodó osztállyal,

és a tömeg a vele szemben álló elnyomottakkal. A tömeg az átlagember, az az ember, aki nem más, mint a többiek, egy általános típus ismétlődése, az elit viszont az autentikus értelmiség, a feladatot feltaláló, a túlmunkát végző alkotó (Csejtej alapján 1980, p. 59; Monostori, 1994, p. 26).

José Ortega y Gasset *A tömegek lázadása* (1930) című munkáját Németh több tanulmányban méltatta; a rendszeralkotás igényéről lemondó „történész Ortega” szerinte megértette kora imperativusát (Németh, 1932, pp. 55–57). Ortega rámutatott arra, hogy az értelmiség kiszolgáltatottan sodródik, a tömegek lázadása pedig a műveletlenség, a bárdolatlanság, a primitívség uralomra jutását hozza magával. Megállapította, hogy „az erkölcs nélkül maradt Európában” a tömegember vette át az uralmat, amely „semmilyen erkölcsnek nem akarja alávetni magát”. A fogyasztói társadalom a tömeg átlagemberi létformája, a tömegember a világ foglya, akit a közvélemény diktatúrája irányít. A tudományok területén ez az eltömegesedés a közepszerűséget és a kicsérélhetőséget jelenti. A nyelvi univerzumban a vulgáris beszéd uralkodik. Az eltömegesedés az új barbarizációt hozza magával, amely az értelmiségre egyre inkább jellemzővé válik. A tömegek „hiperdemokráciája” jövőkép nélküli (Ortega, 1930). Az alkotó értékeket nem ismerő társadalmaknak Ortega egy új, a nemzetállamokon túltekintő, az értékes elitre építő közös Európát szorgalmazott. Németh a konzervatív alapról bíráló Ortega gondolataiból sokat merített, és mint irodalmárnak volt kellő filozófiai hajlandósága, különösen a küldetésstudat, a minőség igényének igenlése, a profán valóságosság, főként a fiatalok nemzettudatának alakítása területén. Ortega segítséget nyújtott az új érték megtalálásában, a feladat kijelölésben, motiválta a *Tanu* megindítására Németh Lászlót, aki a magyar körülményekre alkalmazta az ortegai filozófiát. A haladást legitimáló erőt az alkotó, teremtő „újnemesség” kialakításában látta (Csejtej, 1996, pp. 74–83).

A másik nagy hatású szerző Oswald Spengler (1880–1936), aki Ortégához hasonlóan korrajzot adott. A *Nyugat alkonyában* a civilizációt életellenesnek nyilvánította, a keletkezés, virágzás, elhalás körforgásával az európai kultúrkör végét jósolta meg. Organikus történelemszemléletében nyolc kultúrkört határozott meg, a kultúrát a történelem meghatározó szerves részének tekintette (Spengler, 1918, 1922). Szerinte a hagyományos kronológiától eltérő egyidejűségek, párhuzamosságok is megfigyelhetők, így szakított a szokásos történelmi korok felosztásával (Csejtej & Juhász, 1994, p. 38). Művében kifejtette, hogy a világvárosi, szellemi nomád ember elveszítette életképességét, már nem tudja elhagyni a várost, cipeli mindenhova magával, elvesztette a magánvaló létet. Németh kiemeli Spengler nyomán: „A nyugati civilizáció, míg mammut-méretekre váltja régi minőségét, elkápráztatva önmagától egyre inkább csak régi presztízsből él. Alatta a világgörnyedő, körülötte a színes fajok forradalma s ő sorra földadja erődtényeit.” (Tanu, 1934, 7. p. 16).

Az ősi paraszt kihalt, nem képes tovább élni. Spengler szerint „[...] az út a paraszti eszességtől, a ravaszágtól, a természetes észről, az ösztöntől, amelyek [mint minden értelmes állatnál] a megérzett taktuson alapulnak a városi szellemén át a világvárosi intelligenciáig (a szó már éles hangzása folytán is kitűnően visszaadja a kozmikus alap elerőtlenedését) úgy is jellemezhető, mint a sorszerűlet állandó gyengülése és a kauzalitás szükségletek gátlástalan gyarapodása. Az intelligencia

a tudattalan élettapasztalat pótlása a gondolkodás területén végzett mesterséges gyakorlással; valami hústalan, valami ösztövé. A különböző rasszok intelligens arcai erősen hasonlítanak egymáshoz. Maga a rassz az, ami bennük visszazorul.” (Spengler, 1922, pp. 13–151).

A kultúra (az organikus művek) és a civilizáció szembeállításával Spengler rámutatott arra, hogy az ész a felelős az emberi élet kiüresedéséért, a technikai civilizáció tönkreteszi a kultúrát, a világváros a véget jelenti, a nyugati (fausti) kultúra kimerült. Németh küldetéstudata a történelem végét jósló Spenglerrel szemben kapaszkodót talált az Ortega által definiált „kisebbségben”, amely még nyitott a jövőre (Csejtej, 1996, pp. 82–83).

Ortega és Spengler filozófiájának közös kiindulópontja Nietzsche hatása, a válságélmény, a dekadencia volt. Felvetéseikben közös, hogy népük történeti fejlődésének sajátos megrekedésére hívták fel a figyelmet. Bár két eltérő kultúrkörrel van szó, mind a spanyol (mediterrán, déli modell), mind a germán (északi típusú fejlődés) hanyatlása a megújulás hiányát, a racionalizmus válságát, a bizonytalan vagy talán nem létező jövőképet sugallta. Az első világháború borzalmai a filozófiai irracionálisitását a hétköznapi valóságává tették.

Az irodalmi, művelődéstörténeti megközelítés mellett figyelmet kaptak az új tudományfilozófiai álláspontok, a pozitívizmus által remélt egzakt tudományossággal szemben vagy mellett a szellemtörténet. Németh László a *Tanuban Dilthey, egy német tudós* címmel mutatta be a filozófust 1934-ben (9, pp. 246–257). Wilhelm Dilthey (1833–1911) szembefordult a naturalizmussal, megkülönböztette a természet- és a szellemtudományokat: előbbiek a külső tapasztalásból indulnak ki, míg utóbbiak a belső tapasztalattal, az öntudattal foglalkoznak. Szerinte az élet intuitív módon érthető meg, a történelem pedig nem más, mint irracionális emberformáló folyam. Dilthey „az általános érvényű tudományos pedagógia” kidolgozásán fáradozott, amelynek feladata a személyiség formálása, a *Bildung* (az önvezérelt önművelés révén megszerzett műveltség, képzettség) megteremtése. Azon állítása, hogy a nevelés kultúrateremtő, a társadalom újjászületését eredményezi, és képes a nemzeti szellem megalkotására, nagyon is megerősítette Németh és kortársai reményeit. Németh szerint Dilthey-től a magyaroknak el kellene tanulniuk: „*azt a történelmi önalkotást, melyben egyéni üdvösség, nemzeti küldetés és embertörténet egyet jelent és egyet akar*” (1934, p. 257). Dilthey érdemét Németh a következőkben látta. 1. Az újkori filozófiában megkülönböztette hivatalos, szakszerű (a „tisztá ész” ügyét) és az életfilozófiát (*Lebensphilosophie*-t). 2. Nem elégedett meg egyének ábrázolásával, hanem az egyéniségleírás lélektani módszerét igyekezett megállapítani. 3. A legnagyobb érdeme: az egész életre irányuló figyelmével a történetírókat rászoktatta, hogy az élet teljes szövetét nézzék. „*Mindaz, ami szellemtörténet néven folyik a világban (a helyes szó tulajdonképp »élettörténet« lenne).*” (Németh, 1934, pp. 246–257).

A nép felé fordulás mint általános korjelenség nem nélkülözte a völkisch gondolat romantikus, a népet archaizáló és misztifikáló ábrázolási formáit sem, de jelen voltak a darwinizmus bírálatoként fellépők is. Németh ismerte Ludwig Klages (1872–1956) népkarakterológiai tanait, aki egyenesen ostobaságnak tekintette a darwinista tanokat (Radkau, 1998, pp. 58–59).

A rassz, a faj, a faj tisztaságának igénye sokféle tanításban jelent meg. Népszerűségnek örvendtek Herbert Spencer (1820–1903) szociáldarwinista írásai, aki Marx kortársaként az állami beavatkozás nélküli iparosodást képviselte. Szerinte ha az állam nem avatkozik be az evolúcióba, akkor a fejlődés spontán módon kiselejtezi az alkalmatlan társadalmi intézményeket és egyéneket, ezért ellenzett mindenféle szociálpolitikát. A szegények megérdemlik, hogy szegények maradjanak. Antimilitaristaként bízott abban, hogy az evolúció egy békés, háborúkat nem folytató, hódító ambíciókat nem tápláló ipari társadalomhoz vezet. Az individuum sokoldalú kibontakoztatását az új erkölcs megteremtésével tartotta lehetségesnek, a *survival of the fittest* révén. Pozitív értékek tekintette azokat az ismereteket és készségeket, amelyekkel az egyén saját létét tartja fenn, amelyek közvetve szolgálják a fajfenntartást, a fajfenntartásra, a családalapításra, a fiatal nemzedék nevelésére irányulnak, a társadalmi rend fenntartására vonatkoznak, és az érzelmi élet körébe tartoznak. A természeti és társadalmi változásokat egyaránt a fejlődés eredményének tekintette, amely a mozgás törvénye alapján integrációban és dezintegrációban öltött testet. A fő kérdés: hogyan élünk? Szerinte a legfontosabb feladat az alkalmazkodás megtanulása. A spenceri kérdés mélyen érintette a magyar gondolkodókat, a zsákutcs magyar fejlődés is megoldást sürgetett. Ez a gondolat Németh László pedagógiai programjában is megjelent (Andorka, 2006).

Meglehetősen nagy visszhangra találtak Franz Oppenheimer (1864–1943) orvos, szociológus, nemzetgazdász által bevezetett fogalmak is. „*Se szocialista, se marxista nem vagyok*” – tette világhosszá Németh álláspontját (1934/1989, 81). „*Se így, se úgy. A harmadik út*” – jelölte ki az irányt (1933). Oppenheimer elméletének lényege az volt, hogy a szocializmus bizonyos feltételek mellett (a demokrácia biztosításával) párosulva liberális elemekkel lehetséges. Elutasította az anarchizmust és a forradalmi szocializmust. Az általa vázolt (ideális) állam képes olyan gyökeres átalakulásra, hogy megszűnnek az osztályok és az osztályérdekek. Oppenheimer a szociális piacgazdaság előfutárának tekinthető, az életreform-mozgalom szempontjából fontos előélete is. 1902-től a berlini Schlachtenfeld városrészben az Új Közösség kommunában élt, amely William Morris anarchista-kommunista tanait tekintette irányadónak, és a hívek alapvetően öskommunistikus elveket követték. Oppenheimer többek között a német Kertvárosi Társaság és a Német Szociológiai Társaság alapítói közé tartozott, meghatározó alakja volt a német életreform-mozgalomnak, és nagy hatást gyakorolt annak fejlődésére (Oppenheimer, 1929, pp. 69–116).

A *Tanu* első számai főként irodalmi recenziókat tartalmaztak, de a program folyamatosan szélesedett. Németh teret kívánt adni a műfajok megvitatásának, az aktuális kritikáknak, az enciklopédia gondolatának. Szükségesnek találta művelődés gyökereinek a feltárását, ebben a görög és a középkori keresztény kultúra szerepének a hangsúlyozását, az alapok vizsgálatát, és ennek tükrében a 19. és a 20. századi újabb hagyományokkal történő leszámolást. Célja az volt, hogy kiemelje az életképes hagyományokat a helyi megfogalmazásokból, megalkossa egy új nemesség erkölcsi,

esztétikai és vitális magatartásának „az új etikettjét”, és a szocializmus tömegtörekvéseiben helyet szorítson a kvalitásnak. Minőségszocializmusnak nevezte az új Közép-Európára szabott állam- és élettervét, amelyet hasonló (német) törekvések figyelembevételével vizionált. A német *Tat* havilap (1908–1938) köréhez tartozó gondolkodók elmélete jelentősen befolyásolta minőségszocializmus-fogalmát (Monostori, 1994, p. 34).⁷⁵

Németh két, jól körvonalazott koncepciót is vázolt: az egyik a minőségszocializmus, a másik pedig a Közép-Európa-koncepció, amely a magyarság és az európaiság harmóniájának a megtalálását volt hivatott alátámasztani. Ugyanakkor Némethet többen is vádolták, hogy a *Tanuval* szigetet képezett, elzárkózott, holott célja éppen az volt, hogy „társas orgánummá” tegye lapját. Tudományos gyűjteményt tervezett, ehhez fiatal munkatársakat keresett, sőt kulturális együttműködésre vágyott a szomszédos országok szerzőivel is (Monostori, 1994, p. 27).

Németh László szerint a *Tanu* pályájának a legnagyobb ugrása volt: négy és fél év alatt tizenhét kötet jelent meg. Az első számok az önismeretet szolgálták, ám Hitler uralomra jutása után már olyan címeket találunk a folyóiratban, mint *Reform*, *Pusztulás*, *Új politika*, *Káté*, *A Magyar Rádió feladatai*. A *Debreceni Káté*ban, a címhez hűen, kérdés-felelet formában fogalmazza meg, mit kell tennünk. Végül következtetése, hogy minél műveltebbek leszünk, annál közelebb lesz hozzánk Európa súlypontja (Németh Á. & Gál, 2011). Összefoglalta, hogy „[...] a magyarság kis népek között él, barna, fekete és piros népek veszik körül, három tenger készül szétmosni egy szigetet [...] új centripetális erőnek kell támadni a szétszórt erők ellen”. A magyarságnak egy esélye van: „Minél súlyosabbak leszünk magunk, annál közelebb csúszik felénk e szövetség súlypontja [...] Határainkat befolyásunkban kell kitágítanunk: ez az igazi revízió.” (Idézi Juhász 1989, pp. 834–35).

A harmincas évek elején Németh úgy látta, hogy a magyarságnak nincs vezetésre alkalmas rétege, és az elitet kereste (azt a húsz embert), aki képes lenne a magyarság megmentésére. Ortega volt kiindulópont Németh értelmiségielit-koncepciójához. A válságévek rávilágítottak az addigi reformok sikertelenségére, a hön áhított magyar középosztály és a szellemi vezető réteg hiányára.

A magyar viszonyok előrehaladását gátolták a túlnyomóan többségbe került és tovább élő feudális maradványok, a magyar mágnás osztály hatalom- és vagyonátmentő magatartása. A dualizmus korának modernizációs törekvésiben a feudális eredetű földvagyon megtartása biztonságosabb bázist nyújtott a társadalmi státusz megőrzéséhez, mint az ipari vagyoni vagyon. A polgárosodás perifériájára kerülő rétegek a nemesi eredetű mágnás réteghez való asszimilálódással kívánták megőrizni társadalmi befolyásukat. Így született meg az „úri” középosztály sajátos konglomerátuma. A századforduló a polgárosodás kihívására adott válasz kritikát váltott ki. Az organikus fejlődés hívei szerint a polgárosodás idegen a magyar pszichétől, annak eszméje a liberalizmus, amely a zsidóság ideológiája. A progresszív oldal pedig a magyar polgárosodást akadályozó dzsentr

75 Monostori idézi Németh Gulyás Pálnak 1932. augusztus 20-án írott levelét.

közömbösségét tette felelőssé a modernizáció elmaradásáért. A magyar fejlődés egyik gyakori kérdése volt, hogyan lehet összeegyeztetni a modernizációt a tradicionalizmussal. A trianoni katasztrófa érzésében még határozottabb a felelős keresése, és a vezetőé, aki továbbviheti a magyarságot. A mélyülő krízis megerősítette a tényt, hogy a középosztály nem képes a vezetésre, és reformokra van szükség (Kövér & Gyáni, 1998; Laczkó 1976, pp. 811–911; Szőke 1994a, pp. 34–36).

Az 1933–1934-es években Németh viták keresztjében állt; 1933-ban megjelent a *Tanu* harmadik száma, a tartalmát Babits élesen bírálta, a *Korunk* pedig az „irodalom fasisztájának” nevezte. Az 1934-ben a *Debreceni kátét* követte a *Válasz* megalapítása (Fülep Lajos, Gulyás Pál és Németh vezetésével), a *Tanu* hetedik száma, majd újabb sajtóvita a *Sznobok és parasztk* kapcsán. Ekkor vette át Németh a rádió irodalmi osztályának vezetését is. 1935 életének „fekete éve” volt. Iskolaorvos, rádiós és szerkesztő. *Lesz-e reform?* – ez volt a fő kérdés. A Gömbössel történt találkozót nagyon éles kritika érte. A *Tanu* jelentős ellenvéleményeket gerjesztett: Némethet nemcsak fasisztának, hanem doktrinernek, utópistának, sőt tompított forradalmi szocialistának is nevezték (Monostori, 1994, pp. 27–28).

A harmadikutas modell lehetősége a kapitalizmus és a kommunizmus ellenében egy sajátos lehetőséget mutatott meg a vidék, a föld, a földreform és a parasztság felfedezésével. A két világháború közötti magyar szellemi életet jelentősen befolyásolta Szabó Dezső kapitalizmusbírálat. Lehetséges kiútként megfogalmazott parasztmítoszában a magyarság egyetlen tartalékának a romlatlan székely parasztot tekintette. A harmincas években jelen volt a faji alapon kibontakozó nemzeti radikalizmus misztikus parasztvédő alternatívája. A gazdasági világválság felerősítette a szociális érzékenységet és a felelősségtudatot, Hitler hatalomra jutása után pedig a növekvő féltelmet. Világosan kiderült, hogy a csendes asszimiláció véget ért. A népi írók tevékenysége, a belső viták, a Gömbös Gyulával való kapcsolatkeresés kudarca megmozgatta a szellemi életet, de közben folyamatosan érték a támadások Németh Lászlót.

Juhász Gyula szerint Németh a magyarság helyét, szerepét tágabb dimenziókban, az európai-ság szemszögéből kezdte értelmezni, kezdetben azonban nem látta a háborús veszélyt. Három problémán dolgozott, és úgy vélte, hogy a faji szemlélet, a minőségiszocializmus és a harmadik út összeegyeztethető a kelet-európaisággal. *Kisebbségben* (1939) című írásával újabb lavinát indított el. A mű komor jóslatai a magyar irodalom hibás fejlődésére mutattak rá: az igazi tehetség nem talált magára, a legnagyobbak lemaradtak, műveikből torzót csinált a magány és az értetlenség, így azok érvényesültek, akik a könnyebb utat választották. Németh a „mély-magyar és híg-magyar” elmélet nevében az új nemzetkarakterológiáért és az irodalom nemzeti jellegének új értelmezéséért emelt szót. A magyar irodalom hagyományaira irányította a figyelmet, de egyoldalúan csoportosította érveit: főként a veszélytudat határozta meg a következő években az esszéket. A magyarság kispén voltából fejtette ki mondanivalóját: a jövőből csak a fenyegetettséget emelte ki. A szorongatottság érzéséből szerinte az új irodalom, a telepre költözés és a minőség elve lehet a megmentés. Erkölcsi alapállását (a példamutatás fontosságát) esztétikai köntösbe öltöztette.

Az irodalmat az asszimiláció felől közelítette meg. A nacionalista nemzetkarakterológia jegyében megírta a demokrácia és a szocializmus ügyét boncolgató cikkeit, amelyekben a háborús veszély okozta kiszolgáltatottság nyomására a jövő államát népi államként képzelte el, a koncepciójába pedig beépült a nép és nemzet értelmezésében a faji gondolat.

A számos kritika érzékenyen érintette, otthagya a rádiót és a *Válasz* szerkesztőségét is. Bár voltak, akik méltatták, hogy nem állt be a magyar parancsuralmi rendszer dicsérői közé, mégis meg kellett érnie, hogy ugyanazon folyóiratban fasisztának és „tompítottan forradalmi” szocialistának nevezzék. Rajta ragadt az utópista minősítés, amit egyébként büszkén vállalt (Monostori, 1994, p. 30). Németh az ember és a munka egy nemesebb viszonyának megteremtését igényelte, amit a Kert-Magyarország és a minőségiszocializmus koncepciójában összegzett.

6.5. A görögségélmény

A társadalomkritikákat és a hozzájuk kapcsolódó reformtörekvéseket, így az életreform- és a vele szorosan összefüggő reformpedagógiai mozgalmakat a legtöbb kutatás társadalomszociológiai, antropológiai, filozófiai szempontból közelítette meg, de megjelentek történeti, művészet-történeti és pedagógiai értelmezések is. A heterogén mozgalomnak különböző irányzatai között az átjárás azonban még részben feltáratlan (Kirchgraber, 2003).

A kiütkeresők többsége visszanyúlik a Nietzsche által megfogalmazott kultúrkritikáig, aki rádöbent a európai értelmiséget (így Németh Lászlót is, bár Nietzsche kevésbé érinti meg) a szekularizáció következményére, miszerint a keresztény értékrend elveszítette jelentőségét, és új értékek megalkotására van szükség (Kiss, 2006, pp. 48–57; Németh, 2005, pp. 3–4; Nyíri, 1980, pp. 11–34). A természet, a természetesség középpontba állításával a reformgondolkodók többsége jelentősen épített Rousseau civilizációkritikájára. A Németh Lászlóra ható irányzatok széles skálán mozogtak, a személyek is igen különbözőek voltak, de a korszak más útkeresőihez sokban hasonlítanak. Főként azok az irányzatok és személyek kerülnek bemutatásra (a teljesség igénye nélkül), akik hatása végigvonul a Németh László-i életmű koncepcionális kiteljesedésén.

Németh számára a kibontakozó ismeretelméleti válságban meghatározó volt a görögség *élménye*. Miért fordult a harmincas években a görög értékideálokhoz? A szaktudományok differenciálódása és intézményesülése egyre inkább elvette az egységes világnépek kialakulásának lehetőségét. A szaktudományos részterületekben, a részletekben történő elmélyülés kétségessé tette az enciklopédikus műveltséget, annak szükségszerűségét. Németh László is érzékelte a problémát, közre is adta véleményét 1931-ben az *Új enciklopédia* című írásában. Szerinte a klasszika-filológia leginkább azáltal került válságba, hogy nem tudta többé bizonyítani az ókori műveltség fontosságát. E tudományterület magyar művelői egyébként is jelentős lemaradásban voltak a nyugati ókori kutatókhoz képest. Az 1920-as években egy új nemzedék, köztük Marót Károly, Alföldi András és Kerényi

Károly új típusú kutatásokat kezdeményeztek, Németh Lászlóra inkább a régiek hatottak: Vári Dezső és Melich János (Ritoók, 2001, pp. 82–100).

Németh szerint egy politikai tudóstársaságra is szükség van; rövid vázlatában aláhúzta, hogy a politikának nem szabad elszakadnia a kor művészeti és tudományos mozgalmától, bele kell néznie az állam tudományos retorikájába. Közép-Európa népeinek együttműködése szükséges. A leendő tudóstársaság első osztályának az általános eszméken kell dolgoznia, a második osztálynak Közép-Európa nézeteit kell feltérképeznie, a harmadik feladata Magyarország megismerése, a negyedik pedig a szervezés. A „tájhaza szellemnek” kell érvényesülnie, az új enciklopédizmusnak, és fel kell támasztani az eleven nagy hagyományokat (*Tanu*, 1934. pp. 79–80).

Németh számára nemcsak önmagáért volt fontos a görögség, hanem azért, mert saját maga öngazolását találta meg bennük. „[...] Amikor a nyugati irodalmakban nem találtam meg, amit vártam tőlük, ez a néhány emlék volt, hogy harmincéves fővel ennek a nehéz nyelvnek autodidaktája [...] a görög irodalomban önmagam fedeztem fel [...] egy bennem lévő lelki helyzet talált bennük pontos és mégis örökérvényű megfogalmazásra” – írta az *Ember és szerep* című művében. Érezte, hogy a modern kor vívmányainak ellentmond a régi embereszmény, ám azt vallotta, hogy a görögség emberformáló példa, azaz egzisztenciális kérdés (Ritoók, 2001, pp. 82–100).

A görögségben nemcsak irodalomtörténeti, hanem művelődéstörténeti szempontból is megtalálta a hagyományt. „[...] Soha nem volt olyan jó alkalom rá, hogy a görögöket valódi mivoltukban s ne speciális igényeinken át ismerjük meg, mint most, amikor meztelen lelkünkkel és kalandkészségünkkel egy kicsit mi magunk is görögök lettünk... A görög életnek ez a teljessége teszi a görögöt a világ legteljesebb nyelvénél... A görög műveltség sosem »európaibb«, mint most a történelmi hanyatlás korában.”

Úgy vélte, hogy a hagyomány nem annyira a műveltséghez, mint inkább a hajlamokhoz szól. A görögségben nem a halott kultúrát (a temetőt) látta, hanem példát, amit vállalkozó kedvével, merészségével mutatott. Fontos észrevétele, hogy a görögök inkább a jövőt, mintsem a goethei klasszicizmust jelentették, természetközelségüket tartotta igazán fontosnak, azt, ami barbárságukból, az ősből még a tudatalattijukban tovább élt. Leo Frobeniust (1873–1938) olvasva kiemelte, hogy a 19. század Európája fölébe került az emberiségnek, a jelen feladata pedig visszatérni önmagához (Bönisch, 2009).

További indokokat hozott fel a görögség mellett Kerényi Károlyhoz írt levelében (1936): „A magyarság, mint kelet-európai, vérében keleti, szellemében pedig erősen protestáns nép, inkább kívül esik, mint belül ezen a latin gyepon, de van benne mégis egy nagy déli sajátosság: [...] nem amorf, mint az orosz, nem ködös, mint a német... Hiányzik alóla a civilizáció szigetelése, de éppen ezért szabadabban érintkezik benne a mély és a magas, az ösztönélet gyökere, s a kifejezés virágai között nagyobb a távolság, de rövidebb nála az út – ugyanaz a »közvetlen út« ez, melyet én a görögök nagyságának, vagy ha úgy tetszik, zsenialitásának érzek”.

A Sziget-körben alkotótársaival különbözőképpen értelmezték a görögségélményt. A Kerényi Károly (1897–1973) kezdeményezésére létrejött közösség célja az volt, hogy megmutassa Európa klasszikus értékeit, és az ókortudomány humanizáló hatásával nemesítsék a gondolkodását, a figyelmet a nemzetek fölött lévő régiókba emelve. A tagok egy, a klasszikus görög hagyományból építkező szellemi szövetséget szándékoztak létrehozni, amely a preraffaeliták és a George-kör magyar változata kívánt lenni. A kör lényegében Kerényi szűkebb baráti társaságából és tanítványaiból verbuválódott, akik nemcsak pénteki előadásain, hanem az úgynevezett Stemma-üléseken és a vasárnapi kirándulásokon is találkoztak. A másik meghatározó alak Hamvas Béla (1897–1968) volt, aki a görög életeszmény 20. századi újraélesztését emelte ki, a „szépúj pogány-görög heroikus magatartás” megalapozása által. Hamvas az antik hagyományokra építésben látta a lehetséges kiutat, Németh pedig egyfajta harmadik út reményét, míg Kerényi a görög kultúrában a világra nyitottságot vizionálta, a befogadó és a nem elzárkózó jelleget. Németh szerint a „vadakban”, a barbárban ismerünk önmagunkra; fejlődésképét a következőkben határozta meg: az emberiség ősbibb észjárása a barbárság (görögség), az epikus korral kezdődik a kiválás, azaz a félbarbárság. Szókratésszel (Hegel nyomán) pedig az okoskodás, a hellénizmus, az európaiság (Ritoók, 2001, pp. 82–100). Ezt a gondolatot többször tovább finomította. Kiemelte, hogy Európa kettéosztott: a nyugati régiót latin kereszténység határozza meg, míg a keletiben (Németország keleti részén is) tovább élnek az ősi, extrahellén ízlés- és gondolatformák. Utalt arra, hogy a félbarbár kultúrfajtának két lehetősége van: vagy felzárkóznak, alkalmazkodnak a nyugati kultúrához, vagy elutasítják a nyugat gyámságát, és hisznek a saját kultúrájukban (mint például Dosztojevszkij is) (Ritoók, 2001, pp. 82–100; Monostori, 1994, pp. 47–53).

A *Sanremói napló*ban összevetette a görögséget a kereszténységgel. Arra a következtetésre jutott, hogy a vallásosság kérdésében a déli, a görög vallásosság a kinti határokat ismerte, az északi, a protestáns pedig inkább a belsőket. Nekünk, magyaroknak természetünk mélyéből a kettő ötvözete felelne meg, a „görög-protestáns”. Németh a belső irányítottságot tartotta fontosnak, továbbá azt is kinyilvánította az *Ihlet és kalokagathia* (1939) című írásában, hogy a művész legfőbb „higiénéje”, ha méltó életet él. Az erkölcs (az esztétikum) keresése, a mítoszteremtés a vallás része, egy olyan érzésből fakad, amely mindig az ősképet keresi. Tehát a görögségben nem az emlékművet, a tananyagot, a megújítandó tudományt látta, hanem a hagyományt, a népi élet felszínre törésének lehetőségét, a lelki élet, az ösztönvilág mélységeit, melyek segítségével megértheti önmagát, a magyarságot, nemzetkarakterológiai előfeltevéseit. A görögséggel folytatott párbeszéd egyfajta katalizátorszerepet töltött be. Mivel a görögségnél még nincs szó megosztottságról, legalábbis az általa félbarbárnak tekintett időszakig, a Kr. e. 5. századig, azaz Szophoklész koráig. Ez a félbarbár állapot szolgált a harmadik út megalapozásához, hogy a nép ekkor még nyitott az ősbibb kultúrák, egy szélesebb ember-világ felé (Németh, *Sziget*, 1939, pp. 29–30).

7. AZ ÚTKERESŐ NÉMETH LÁSZLÓ HARMADIKUTAS KERT-MAGYARORSZÁG- KONCEPCIÓJA

A kertmotívum integráns részét képezte az életreform-mozgalomnak és a vele szoros kapcsolatban álló reformpedagógiai törekvéseknek, közös motívumok sora jelezte az „új élet” perspektíváját. A gyermeknek, a fiatalnak mint megmentőnek tisztelete, az új földi paradicsomi állapot (az éden, a kert, a falu, a földközösség segítségével) lehetősége, az originális, a természetes állapot elérése (Skiera, 2006). A meglévő viszonyok kritikájával az életreform-mozgalom képviselői között, sőt az úgynevezett kvázi életreformerek és a hivatalos reformokat sürgetők között népszerű volt egy lehetséges harmadikutas megoldás víziója.

Szükséges viszont tisztán látni, hogy az életreform-mozgalom által meghirdetett harmadik út némiképp eltér a politikai értelemben vett harmadikutasságtól. Mindkettő a kapitalizmus bírálatából indult ki, ám az életreform-mozgalom az individuuum önreformján keresztül képzelte el a közösség megváltását, míg a politikai értelemben vett harmadikutasság tudatos döntésen (választáson) alapuló köztes megoldást, egyfajta válságkezelést jelentett. Sok esetben nem különültek el markánsan az értelmezési különbségek. A mozgalmak több hivatalos vagy tervezett politikai reformprogram meghatározó részévé váltak.

A harmadik út megfogalmazásával Németh kísérletet tett mind a jobboldaltól, mind a baloldaltól való eltávolodásra, elszigetelődésre. Úgy vélte, a bolsevizmus és a fasizmus közé szorult Kelet-Európának a 20. században a szocializmus lehet irányadó, amelyet kiegészített a minőség gondolatával. A magyar minőségszocializmus a többi nép számára is példa kell hogy legyen, mert a Kert-Magyarország és a közép-európai gondolat szerinte szoros összefüggést mutat.

Németh Lászlónál a harmadikutas megoldást (1) a minőségszocializmus (2), a Kert-Magyarország (3) és a közép-európaiság (4) (elemeinek) összeegyeztetése adja, amelynek vezető ereje az új nemesség (5) (új vezető réteg) kialakításával történik, amelyhez társul egy pedagógiai reform (6). A következőkben a koncepció alkotóelemeinek áttekintésére kerül sor.

7.1. Harmadikutasság: „se kapitalizmus, se kommunizmus”

Az Új politika kapcsán Németh elemzi a kialakult helyzetet: „*Európának nincs olyan politikai iránya, mely mellé a kor értékeiért és lehetőségeiért szorongó ember odaállna. A 19. század demokráciája elveszítette talaját. [...] a demokrácia új kíméletlen ellenfelekkel került szembe, melyek*

választásra kényszerítik: vagy elpusztul, vagy az ő fegyvereiket alkalmazza –, azaz nem lesz többé demokrácia.” (Németh, 1932, [1], p. 309). Úgy látta, a szocializmusban megvan a törekvés arra, hogy a tőkés rend nyugtalan áramló világát felváltsa, a tömegeket egy szilárdabb rend védelmébe kényszerítse és a társadalmi jelenségek rendszeres, tudományos magyarázatát adja. Ugyanakkor épp a tudományos magyarázat, azaz a szocialista dogma miatt nem került igazi kapcsolatba a kor friss eszméivel. Az író szerint ebből pedig az következett, hogy egy meghaladott tudományosság fölényeskedésével nézte a világot (Németh, 1932, [1], p. 309). Úgy vélte, mindezt el lehet kerülni, ha a következő szempontok szerint politizál a nemzet:

1. A termelést nem lehet magára hagyni, mivel a termelőeszközök a munkás ellen fordulnak, a termelés aláássa a fogyasztást, szaporítja a terményt, és munkanélküliséggel sújtja a fogyasztót. *„Tervgazdálkodásra van szükség, amely keretek közé szorítja a kapitalista fejlődést, felszabadítja az emberiség figyelmét, a gazdasági életről [...] s helyet enged a lényegesebb emberi teendőknek.”* (Németh, 1932, [1], p. 310).
2. Mi lesz a magántulajdonnal? *„[...] a hangsúly nem azon lesz, hogy szentség vagy rablás, hanem el lehet képzelni a tervgazdaságot úgy, mint vállalkozások hűbériségét, ahol a magántulajdon helyébe a munkahitbizomány lép. A birtokos felelős a közösségnek, a közös terv szolgáltatásokat szab ki rá, de megőrzi a nagy kollektív kereten belül egyéni függetlenségét; kifelé a rendszer része, de benn a maga udvarán a maga ura.”* (Németh, 1932, [1], p. 310).
3. *„A hadseregnek tisztjei vannak; a termelő hadsereg tisztjei a bürokraták. [...] Mihelyt lazul a szigorú állami központosítás [...] megszűnik egy csomó élődi hivatalnok...”* (Németh, 1932, [1], p. 310).
4. *„A terv egészséges kiegészítője a kis csoportok, tájházak, községek, céhek viszonylagos önállósága.”* Ezek a csoportok úgy fűződnek egymáshoz, hogy a legkisebb súrlódás se legyen közöttük.
5. Hol éljen hát meg a tömeg? *Vannak iparágak, amelyekhez mindig az ember keze munkája szükséges. Például „[...] a földművelés legnemesebb faja: a kertészet sem mondhat le soha az ember alkotó leleményéről. Egy egészségesebb tervgazdálkodás azzal, hogy a gépies gyári munkát, a földművelés alacsonyabb formáit kevés emberrel végezteti, a minőségipar és minőségföldművelést számára szabadítja fel az emberi erők legjavát, s megadja a munkának azt a nemesebb jelleget, amely már-már ars; munka, de művészet is.”* (Németh, 1932, [1], p. 311).
6. Így a világban kialakul a gép és az emberi lelemény egészséges értékviszonyán keresztül a minőség. A minőség skáláját követné az érték. *„Az életmód átalakulna: a kertek felelnék a földművest, a minőségmunka az iparost. Az emberi életben több helye volna az idillnek, s nagyobb lehetősége a művészetnek. A lélek, amelyet az utolsó száz év építkező zavara elkábított, ráérne végre önmagával foglalkozni.”* (Németh, 1932, [1], p. 312).

A fasizmus az egyetlen olyan politikai irány, amely a 19. század előítéleteivel szakított, a kor erőivel viszont nem került kapcsolatba. Sőt egyelőre „a barbárságnak betörő kapuja”. Ezért *„új politikára van szükség, amely éppen olyan magas rendű irányítója lehet a kornak, mint a XIX. századé volt a demokrácia”* (Németh, 1932, [1], p. 309).

Az 1935-ös év nagy kérdéseként kezelte, hogy lesz-e reform. A vészterhes jelenségek sürgették a változásokat: „recseg a kapitalizmus”, „üszkösödik a kisebbségi magyarság”, „pusztulnak a baranyai falvak”, „világválság, hitelháború dúl” (Németh 1935, pp. 194–196). Kérdés, hogy lehetséges-e egy felülről jövő reform, olyan, ahol nem a hatalom képviselői (akik nem „urak”) állnak a nép mellé? A reformerek olyan eszméket képviselnek, hogy a nagybirtokokra telepíteni kell, a bankokhoz, iparvállalatokhoz reformigazgatók szükségesek, az értelmiségnek állást kell adni. Vajon befér-e ebbe a tervgazdálkodás vagy a kollektívizmus? Az igazi reformok azonban elmaradtak (Németh, 1935, pp. 202–206).

Németh László koncepciójának újszerűsége abban áll, hogy főként Szabó Dezső nyomán a térség sajátos fejlődésére épített, a mezőgazdaságra, az agrártársadalomra alapozott modellt, szociális reformprogramot dolgozott ki. Az általa elképzelt társadalom megjeleníti a hazai, a nyugati és a keleti társadalomfejlődéstől egyaránt különböző társadalmat kifejező jegyeket. A harmadik út koncepciójának vezetője a középosztály, a „társadalom tengelye”. Mindenekelőtt Ortega „konzervatív forradalom”-elméletéhez állt közel, aki a munkásmozgalomban és a marxista forradalomban veszélyt látott. Németh „a tömegek lázadása” helyett olyan reformban gondolkodott, amely megőrzi az európai kultúrkör erőit, és képes a társadalomfejlődés hibáinak kijavítására is (Bognár, 2021, pp. 131–146).

A körvonalazódó harmadikutasság a nemzeti radikálisok szemléletében szintén megszólalt: Bajcsy-Zsilinszky Endre radikális, szociális reformokra épülő széles körű földreformot, paraszti érdekképviseletet követelt. A koncepció hívei Szabó Dezső szellemi befolyása alatt álltak, kiegészülve az olasz fasizmus korporatív rendszerével. A Szabó által körvonalazott program (1936) beépült a radikálisok követeléseibe: a radikális földreform (földosztás, hitel, telepítés, szövetkezeti rendszer) állt az első helyen. Fontos elem Szabó programjában a közoktatás átszervezése (ingyenes tanítás, ösztöndíjak, a tananyag és módszerek átalakítása a magyar lelkület igényei szerint, magyar nyelv és irodalom súlyának növelése). Új népképviseleti rendszer (politikai pártok nélkül) kialakítása és a külpolitikában konföderáció (közös szolidaritás, hadseregreform a magyar öntudat, kultúra szolgálatában) (Gombos, 1990, pp. 8–12).

Szabó Dezső harmadik útja a romantikus, misztikus paraszti-kispolgári rendre épülő állam kiépítésének illúziója volt. Népszerűsége csökkent, és a harmincas évek végére háttérbe szorult, ám hatása mindvégig érződött. Gombos Zoltán úgy vélte, hogy Szabó Dezső minden fontos reformgondolatot felvetett, amelyeket Németh László továbbvitt és kiegészített a minőség gondolatával (Gombos, 1990, p. 6). Némethnek meghatározó szerep jutott a népies-urbánus vitában, sőt annak szellemi hagyatéka átörökítésében is.

Az erősödő háborús fenyegetettség hatására, a germán és a szláv veszély miatt az értelmiség egy része a nemzetnevelésben látta a nemzetvédelem egyik eszközét. A nemzet fogalmát újraértelmezték. Fő kérdés volt, honnan kell feltölteni, megújítani a középosztályt, hogy új értékteremtő legyen. Németh nem értett egyet sem Szekfű Gyulával, sem a kortársak felvetéseivel. Kísérletet tett az önálló nemzeti fejlődés megfogalmazására, minőségszocializmus-értelmezésében a magyarság leghaladóbb hagyományaiban a jövő jogosítványát kívánta megtalálni. A magyar reformnak a többi nép számára is példának kell lennie, a telepítés (Kert-Magyarország) és a közép-európai gondolat szoros összefüggést mutatott egymással. Ám sokan a harmadik utat egyszerűen a konzervativizmus és a modernség közti egyfajta kényszerű, nem reális alternatívát nyújtó megoldásnak találták. Grezsa Ferenc kiemelte, hogy a harmadik út fogalma pontatlan; Németh gyakran a *harmadik oldal* kifejezést használta. A középső út értelmezésén tágabban a nacionalizmus és a kozmopolitizmus (a szélsőségek) helyett a közép-európai haza felfedezését értette (Monostori, 1994, p. 50). Németh harmadikutas koncepciója a kapitalizmus bírálatainak és meghaladásának kísérlete, amely a magyarság megmentésének érdekében új politikát, átfogó társadalmi reformokat sürget. A „megvalósítandó utópia Magyarország” számára mindig a kialakítandót, a kívánatot jelentette. Nem tekintette légvárnak, irreális elképzelésnek, irracionalista álomnak. Monostori Imre *A népművelő Németh László* című tanulmányában idéz Németh Veress Dánielhez írt híres, 1969-es levéléből: „Azt hiszem [...] a tények ismeretéből feltörő, az életet átfogó s a jobb felé módosító törekvés az, amit eszmének szokás nevezni; amennyiben pedig az elérendő állapot képe túlságosan eluralkodik rajta: utópiának [...]” (Monostori, 1985, pp. 146–147).

7.2. Kert-Magyarország

Németh László Kert-Magyarország-elképzelésében párosult a hagyományelvűség és a megújítás igénye a radikalizmussal. A helyi adottságokat tanulmányozva új irányt jelölt ki, és úgy gondolta, az Európa megújítására tett három addigi kísérlet – az olasz fasizmust a német nemzetiszocializmus és az orosz bolsevizmus – eredménytelennek bizonyult. A Nyugat népei alkalmatlanok az idő által fölkinált történelmi szerep eljátszására. *Az új Európa* nem adott választ arra a kérdésre, hogy melyik nagy nép lehet a válságot követően az újabb növekedés vezető ereje. Az elemzés igazi tárgya: mi lehet Magyarország szerepe a jövő átalakulásában? Németh úgy vélte, hogy Európa eljövendő korszakában a tőkés gyáripárt az intenzív kertgazdálkodás fogja felváltani. „*A Gyár kora után a Kert kora következik.*” Magyarország földrajzi adottságai révén pedig a változás haszonélvezője lehet. Azaz Németh László meghirdette a Kert-Magyarország-programját. A történelem társadalom- és kultúrtörténelmi elemzése során szerinte a legnagyobb baj a magyar történelem és kultúra folyamatosságának, organikus fejlődésének hiánya (Németh, 1935/1989, pp. 271–287).

Hangsúlyozta, hogy a telepítéssel nem új kisbirtokosságot kell létrehozni, hanem egy egészen új osztályt, a függés és függetlenség egyesített előnyeivel. A telepítés szakértői általában hangsúlyozzák, hogy a nagybirtok kevesebb embert tart el, mint a kisbirtok. A nagybirtok felosztása és a cselédség önállósítása nem lenne elég, ha nem párosulna korszerű gazdasági tudással. A terméseredmény a telepes egyéni munkájától függ, vállalkozás lesz a telep, de alkalmazkodik a közös termelőprogramhoz, közszolgáltatokat végez, terményeit a szövetkezeten keresztül értékesíti (Németh, 1935, pp. 220–221).

Németh *Magyarság és Európa* (1935) című tanulmányában „három gondolat” (feladat) kerül a középpontba (pp. 116–134): 1. A **telepítés**, azaz a földosztás, a felosztott nagybirtokokon a szegényekből új birtokos réteget kell létrehozni. 2. A **közép-európai gondolat** jegyében a szovjet, német és olasz nagyhatalmak szorításában a kis népek államszövetségének létrehozását kell kulturálisan előkészíteni. 3. A **humanista gondolat** (az új humanizmus) értelmében az antik tanulmányokat fel kell újítani, és a művelődés alapjává kell tenni. Németh a telepítést szövetkezeti formában képzelte el.

Szerinte a telep olyan lesz, mint egy sziget; az új telepések gazdasági képzésére a katonaság ideje alatt kerülne sor, ami egyben megteremti a csoportkultúra intézményeit: dalárdát, vitaköröket, műkedvelő társaságokat, versenyeket. Az eredmény egy új *Telepes-Magyarország*, amely a beteg országban egy ép *Szigetországot* teremt. A telepítés segíthet a „társadalom haldoklóinak”, vagyis az egészséges földmunkásoknak. Mit remélhetünk a telepítéstől? Csak úgy lehetséges a megújulás, ha az új kisbirtokosokat intézményesen, szervezetében elkülönítjük a régitől. Szükség van a telepítés belátására. A telepesnek az új földön új társadalmat kell szerveznie. Ez a külön szervezet a szövetkezet lesz. A telepen (mint korábban a gyarmatokon) a szövetkezet lesz az igazi birtokos. A telepes bizományba kapja a birtokot, a szövetkezet termelési tervéhez igazodik, legalábbis cse-reterményekben. A bizománnyal a birtokaprózódás megakadályozható. A jobb vállalkozó több megbízást kap, ami nagyobb jövedelmet tesz lehetővé. A telepes kivonul a régi társadalomból, a szövetkezetben a szigetszellem uralkodik. A szövetkezet iskolákat létesít, orvosokat alkalmaz, iparosokat tart el. A kivonulók fiatalok legyenek, kiválasztásukra alkalmas időpont a katonaság ideje, vagy közvetlen utána. Az ifjúságnak kell megtöltenie a termelő szigeteket. Ez a kor a legalkalmasabb a tanulásra is, a gazdasági kiképzésre. Fontos, hogy a leendő telepest előzetes képzés (például telepképző tábor) nélkül nem szabad beengedni a telepekre. A képzés kétféle: a gabona- és takarmánytermesztést ismerő fiatalnak el kell sajátítania a gyümölcs-, a szőlő- és a zöldségtermesztést, a méhészkedést, az állattartást és a földterület háziiparát. A telepítés jelképes és valóságos kivonulás is. Kérdés, hogy a telepítés milyen arányú, honnan lesz hozzá föld, mekkora erőket mozgósít a képzés, és azokat ki finanszírozza. Németh úgy gondolta, a folyamat csak akkor lehet eredményes, ha az egész országot érinti, és képes egy belső alkotmánnyal rendelkezni, új Telepes-Magyarország megteremtésére. „Hogy képzeljük el ezt a Telep-Magyarországot? Minden szövetkezet termelő és fogyasztó. Amit termel, maga értékesíti, részben még a telepen, részben külső piacokon, a városokban. Mint fogyasztó is maga szerzi be a gyárakban vagy más telepektől

szükségletét. De a telepek nem függetlenek. A sok telep nagy országos szövetkezetbe (közbeeső fok: a tájszövetkezet lehet) forr össze. Ez a nagy szövetkezet már kinő a földből; kereskedő különítményei ott ülnek a városokban; mint fogyasztó kartell felügyelete alá szoríthatja a neki termelő ipartelepeket, s mint a külkereskedelem főérdekeltje, irányító szerepe van a külkereskedelmi hivatalban. A nagy szövetkezet iskolákat állít, orvosokat enged be a falukba, iparosokat tart el. Nemcsak az ország első termelője és fogyasztója, hanem mintaállam az államban... mint a Hansa.” (1935, pp. 121–122).

A telepeket vonzza a szigetideál, és a gazdasági kényszer is a szövetkezetbe tereli. A céltudatos kertország nemesebb növényeivel és ipari terményeivel meggyorsítja a gyárból a kertbe történő áthangolást. Németh utalt arra, hogy Gömbös elvetette a telepítés gondolatát, mondván, ez túl sok a társadalom számára. Ám úgy gondolta, a telepítéseszmé hathat az állam nélkül is, például a rádió keresztlül meg lehet nyerni az embereket. Sőt el tudja képzelni az önkéntes telepítést is, „kis szerzetesi csoportokban”. A tehetségesebb fiúkat magukhoz véve kinevelhetnek új szigetlakókat (Németh, 1935/1989, pp. 322–326).

„A Kert éppolyan nagy jelképe a mi századunknak, mint az előzőnek: a gyár. Nemcsak anyagi, szellemi is. A Kertet kereste a múlt század kapitalizmusának az egész ellenzéke; az új európai irodalom java a Kert irodalma; kertvárosokba szövik ma a városi ember, s a Kert erkölcséről és államáról álmodunk mindnyájan, százféle álomban.”

Németh íróársainak is választ adott az ellene felmerült három fő kifogásra. „[...] minőségszocializmust, Kert-Magyarországot, és harmadik oldalt prédikáltam. Amíg tömegszocializmus nincs, hagyjuk a minőséget. Kertet akarok Magyarországból, holott termelni sem tudunk. A világban két oldal van: a harmadiknak a döntő órában föltétlenül belé kell olvadnia a másodikba.” (Németh, 1940, p. 1175).

Az értelmiség önérzetében reflektált a kritikákra és aláhúzta: „Az új forma: a kert s a földet egyenletesebben beborító elektrifikált minőségkultúra. Ez részben tény, részben ideál. S ha Magyarország máris be van oltva Kecskemétekkel, s nekünk egy új országot kell építenünk, mért ne csináljuk (szellemben és gazdaságban) a kert-ideál szerint. Ugyanígy a harmadik oldal.” Látja és érzékelteti, hogy az ideális, „egy harmadik, magyar oldal” képviselheti a mélységeket (Németh, 1940, p. 1175–1176).

Bemutatja a nagyváros okozta negatív jelenségeket, és szembeállítja vele a vidék, a kert alternatíváját: „Még ezen a lusta Budapesten is szemünk láttára másznak át a házak Pestről Budára, az emeletek leszállnak egymás hátáról, az összekötött lakások szétválnak s egyesével csücsülünk ki a Gugger-hegy, Kakukk-hegy, Sas-hegy oldalába. [...] S nemcsak Európában. A felhőkarcolók Amerikában is üres gyomorral, üres mellel, üres fejjel ingadoznak a szétszaladó városok fölött. Az elmélet búcsúzik a magántulajdontól, s a takarékos altisztek és szakmunkások félreteszik kis fizetésüket, hogy két szoba és kilenc barackfa tulajdonosai lehessenek a környéken. Nem volt soha város, mely kevésbé emlékeztetett a falanszterre, mint az új, 20. századi.” (Németh, 1940, p. 1193).

Az új gyarmatosítás a telepítés lesz. „*A kert kicsiny, és sok »kalória terem benne«. Nemcsak sok kalória, de sokféle termés is: alma, karalábé, pulyka, tojás, tej. A munkás mindenét veszi; a bűzatermelő csaknem mindenét. A kertésznek csaknem mindene megvan: végső esetben csak ruhát kell vennie...*” (Németh, 1935/1989, pp. 327–329). Németh szerint az ipari válságból ennek a kertzónának a megszállásával, a telepítéssel lehet kijutni. „*A kert: gyarmatosítás a minőségtermelésben, mint ahogy az ipari népvándorlás gyarmatosítás volt a kőszén fölött*” – írta az Új Európa III-ban (Németh, 1935, pp. 1192–1193).

Németh László kertkonceptiója kapcsán felhívta a figyelmet a magyar építészet (és művészet) hasonló törekvéseire, és osztotta azt a nézetet, hogy a Bartók módján teremtő művészek számára a nemzet elsősorban a parasztság. Az ő művészetükben a közös (Szabó Dezső szavával) az volt, hogy „a nemzetet a parasztságra kell építeni” (Németh, 1940, pp. 1137–1138).

Németh el is képzei a fölépítendő utópia-Magyarországot: „*1. A növény urbanizáció. A parasztság a városok felé özőnlík, falujában is városiasodik. Kivetkezik régi viseletéből, városias igénye s műveltsége támad; iskolán át vagy iskola nélkül egy csomó értelmiségi ember vetődik ki belőle: parasztírók, volt népfőiskolások, aranykalászosok. 2. A városok szétszóródása. A városi munkás és értelmiségi ember kifelé törekszik. A műhelyváros és lakóváros lassan szétválk. A felhőkarcólós üzemi és adminisztratív központok körül táguló gyűrűkben futnak szét a fás, földszintes, fél városi települések. A milliós fővárosokból mind több csúszik át a vidék ötven-százazres városaira, s azoknak a harminc-negyven ezres magvából is mind több a környezetükre. 3. Előrehaladó kertgazdálkodás. A nyílt mezőgazdasági területeken mind nagyobb foltokat foglalnak el: Kecskemét, Jánosháza, Szabolcs. Hegyközségekbe, szövetkezetekbe tömörült kis farmok aprítják a sivár, bűzatermelő nagybirtokot. A mezőgazdaság legértékesebb része az értelmiségi színvonalat elérő, képesített kertészek kezébe kerül. A városok körül is egyre nagyobb és egyre szakszerűbben kezelt kertek sarjadnak föl. A gyári és értelmiségi munkaidő s az asszony munka csökkenésével a családoknak több szabadidejük marad kertjeik számára. A mezőgazdasági termelés egy részét a kertvárosokban szétszórt városi lakosság veszi át. 4. Tökéletesező közlekedés, áramosítás, gépesítés. Egyelőre a bicikli, majd lassan az autó a munkásember számára is száz méterekre olvasztja a kilométereket. A tanyákon ott van a villany, a kerti munka állati felét, ásást, öntözést, permetezést gépek veszik át. 5. A hely géniuszának a tisztelete. A kisebb városokba visszacsúszott élet meglekkesíti a fővárosba halt tájakat. A növényekkel nemes munkában összeforrt értelmiségi emberben szárnyat kap a kertészvallás. Az absztrakt szórakozások, sport, tánc, kártya helyét a csendben növény dolgok ünnepléyessége foglalja el.*” (Németh, Magyar építészet, 1940, p. 1137–1138).

A Kert-Magyarország koncepciója épít a kertészvallásra (a hitre); a kertgazdaságnak szüksége van a kertészkedő intellektuelre, a kertműveléshez műveltség (botanikus kultúra) kell. A kertideál (kertváros) a jólét záloga, amely nem csak a vegetarianizmus szolgálatában áll, a gyógyulást és a gyógyítást biztosíthatja. Németh „kertesítését” Somogyi Imrének (1902–1947), a Kert-Magyarország „biciklis apostolának” sikerült csak rövid időre megvalósítania. Somogyi szobrász, népnevelő,

kertész, mezőgazdasági szakíró a bolgárkertészek technikáját tanulmányozta, és a negyvenes években a minőségi földművelést szorgalmazta, a népnek is otthont adó hazát szeretett volna (Fazekas, 2004, pp. 84–85). Saját találmánya a fagykárak megelőzését szolgáló hasura (nád-szőnyeg) alkalmazása. A szürke marha, a komondor és más fajták eltűnését különösen fájlalta. Három fontos munkája jelent meg: *Kertmagyarország felé* (1942), *Tökkel süített kenyér* (1945) és *Gyümölcsfeldolgozás cukor nélkül* (1945). Felhívta a figyelmet arra, hogy „*a modern orvostudomány a gyümölcs- és zöldségfélék lehető legnagyobb mértékű fogyasztása felé tereli az eddig igen sok húst evő európai emberiséget*”, ami különösen kedvez a magyar zöldség- és gyümölcsstermelőknek, ahol az elegendő napfény kiváló feltételeket biztosít a termeléshez (Somogyi, 1942, p. 33).

A magányos kertészek sorában meg kell említeni Hamvas Bélát (aki a Sziget-körben egy ideig együttműködött Némethel, de viszonyuk eltérő álláspontjaik miatt megromlott). Hamvas B-lisztása után önkéntes elvonulás formájában 1948 és 1951 között a kertészkedést választotta. Földműves-igazolványt váltott ki és a Kőhegyen (a Bubán kolónia helyén, sógora telkén) földet művelt, kertészkedett. A kerti munkát megváltásként élte meg. Végleges nyugdíjazása után (1964) sikerült egy kis gyümölcsöskertet vennie Szentendrén, a Leányfalusi út mellett, ahol kora tavasztól késő őszig művelte kertjét (Darabos, 2002, I., pp. 195–250); III, pp. 9–14, 113).

7.3. Közép-európaiság

Németh László a közép-európaiság mibenlétét megközelíti az irodalom, a nyelvek, az utazási élményei, a történelmi elemzések és a hazai politikai mozgalmak reflexiói felől. Nyugat- és Kelet-Európa között Közép-Európában definiálja Magyarország helyét, és meghatározza a közép-európaiság fogalmát. A Rajnától az orosz határig egy új vállalkozás kibontakozását látta, amely testvérévé teheti az ellenséges népeket, és úgy vélte, hogy körvonalazódott egy közös út, amely az eddig farkasszemet nézőket együvé terelheti. Szerinte Európában a francia irodalom és az orosz marxizmus uralkodik, de nyugat és kelet között ott van Közép-Európa, amely csak „dadog” ezeken a területeken. Az új vállalkozás a közép-európaiság, „*az egyénnek és az államnak egy új egyensúlyának a megteremtése*”. Itt van most a történelem súlypontja, itt kell összeegyeztetni a két forradalmat, „*a minőség lázongását a civilizáció ellen, és az igazság lázadását a kapitalizmus garázdaságai ellen*” (Németh, Tanu, 1932, pp. 128–129).

Romániai utazása után az *Új reformkor felé* című írásában fogalmazta meg: „*Az ötfelé hasadt országtest fölé győztesen csap ki az új eszmény: a magyar faji génius, a határokat nem ismerő vitális*

erő, mely addig tolja ki az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud. Magyarság a magyar állam helyett.” (Németh 1928/2014, p. 264).⁷⁶

Karl Dietrichnek (1922–2016) a kelet-európai irodalom főbb tendenciáinak összehasonlító elemzéséről 1911-ben írott művére reflektált, és kiemelte, hogy az írás nem jó, a szerző nem híres, ám amit ír, az igaz lehet ránk és másokra: 1. a szerző a keleti népek alkati sajátosságai között hangsúlyozta, hogy fejlődésük hézagos, keleten erős a bizánci egyház befolyása, e népek sorsát meghatározta a törökök okozta pusztítás. A nyugati szlávok és a magyarok „történelmét” pedig a Habsburgok alakították. 2. A népek nem vettek részt saját történelmük alakításában, a vallás sem ért le hozzájuk, a felsőbb osztályokat alapvetően a nacionalizmus, a népet pedig a közömbösség határozta meg. Nincs nemzeti műveltség, gyenge a polgárság, a középosztály műveltsége importált, felül pedig nyomás és gátlás van. A nép és a művelt osztály között kultúrnacionalizmus alakult ki. 3. A kultúrdualizmus következtében a népköltészet aránytalanul nagy szerepet kapott ezen országokban. 4. Nyugaton az irodalom valóban irodalom, itt pedig a „szellemi élet mindenese”, azaz jóval több, mint irodalom, a nemzeti ügyek kifejezője. 5. Azonos viszonyok között az írók hasonlítanak, tejestestvérekké válnak – vonta le Németh a következtetést (Németh, *Tanu*, 1932, pp. 127–130).

A közép-európaiság – Németh László szerint – a békét jelenti, az irredentizmus és a revízió helyét foglalja el. Németh megítélése szerint identitásunkat az határozza meg, hogy európaiak vagyunk, közép-európaiak és magyarok. A jövő az lehet, ha a nép megteremti, szellemileg és tudományosan új alapokra helyezi azt a Közép-Európát, amely a „*kulturális és erkölcsi érdekkapcsolatokat erkölcsiké teszi*”. A magyarság szétszórt, Közép-Európa természetes védőnégye, ahol új vívmányként nem a birodalom, hanem az *Új Európa* eszméje lehet az összekötő kapocs. A küldött népeknek kell meggyőznie a többit, hogy közös a sorsuk. „*A magyar kultúrát széthordani a sivatagban, és felvirágoztatni egy kertországban*” – ez a legfontosabb küldetés (Németh, 1935/1989, pp. 327–329).

Az *Életcélban* úgy fogalmazott, hogy a kert nem csak anyagi, szellemi kihívás. „*A Kertet kereste a múlt század kapitalizmusának az egész ellenzéke; az új európai irodalom java a Kert irodalma; kertvárosokba szökik ma a városi ember, s a Kert erkölcséről és államáról álmodunk mindnyájan, százféle álomban.*” (Németh, 1940, p. 671).

Németh László tehát tejestestvéreknek nevezte a közép-európai közös „sorstól szoptatott gyermekeit”, s e tejestestvériség jóakarata vezette őt egész útja alatt. A Telepes-Magyarország kapcsán a Duna-gondolat és a tejestestvériség kínálkozott megoldási lehetőségként, amely minta lehet más népek számára is (Németh, 1935, p. 1193).

76 https://nemzetiagyseg.com/Tortelenmi_alkotmanyossag/Hagyatek/Nemeth_Laszlo_A_Minoseg_Forradalma.pdf (2025. 10. 15.)

7.4. Minőségiszocializmus

Németh tanulmányait összegyűjtötte és 1940-ban *A minőség forradalma* című kötetben publikálta, bár csak cenzúrázott formában adhatta ki. A Kert-Magyarország gondolata egy komplex társadalmi reform utópiájaként bontakozott ki, amely a mezőgazdaság fejlesztésén túl a szellem és a lélek művelését, a szunnyadó erkölcsi értékek felélesztését és átadását is jelentette. A minőségiszocializmus alapja a tervgazdálkodás, a telepítés (telep, Telep-Magyarország), a földkérdés rendezése, a földosztás, a szövetkezet, a minőségi ipar, a mezőgazdaság és a kereskedelem. A mezőgazdasági művészet, a minőségi kertészet a tájhaza szolgálatában áll.

Németh vázolta a munka világának válságát a *Tanuban*, jelezte, hogy bár a 20. században haladást tapasztalunk, azonban a munka értéke mégis süllyedt. *„Előbb az ipar hullott bele a gyár darálójába, aztán sorra a szellemi foglalkozások. [...] a robotot a 19. század terjesztette ki [...] a munkamegosztás a munkást is megosztotta munkája és élete között.”* Ez a folyamat súlyos következményekkel jár: *„A munka magával rántja az igénytelenségre hajlamosokat s magukra hagyja, elszabadítja az igényeseket. A közösség élete látszólag egyre kollektívabb lesz, azaz egyre kevesebbet törődik tagjai egyéni életével, nem számít kezdeményezésükre, s nem hederít kívánságukra. [...] elapad a kollektívalódás alatt a közügyek szenvedélye. [...] Az elosztás forradalma ideig-óráig talán nyugtatja az emberiség igazságérzetét, de ha nem lép tovább, még boldogtalanabbá lesz.”* (Németh, 1932, [1] p. 138).

„A minőségért forrongó ember ellensége a mai társadalom minden életformájának. Gyűlöli a tőkést, aki számol és semmihez sem ért s a vagyont (ezt a koholt, élvezhetetlen valamit) többrebecsüli működőképességei örömenél. Megveti a hivatalnokot, a cserekereskedelem élődijét s bezonyítja, hogy a hivatalnok munkája vagy felesleges, vagy elvégezhetik, akik nem hivatalnokok. De megveti a mai munkást is, aki beáll a mozgóláncba, fix időre fix bért kap s nincs alkalma kiválni. Akinek nem érdeke, hogy remeket csináljon, rabszolga, akár a magányosok, akár az állam piramisát építi. A munkának előtte egy faja tiszteletreméltó: a vállalkozás s olyan államért fog küzdeni, amely megbecsüli a munka egyéni együttthatóját, teret ad a minőségnek, értelmetlenné teszi a vagyont és a vállalkozások nagy mellérendelésében munkatérrel jutalmazza a munkát.” (Németh, 1932, [1] p. 139).

A *Tanuban*, az *Új politikában* Németh összegezte az új tartalmi elemeket: 1. Tervgazdálkodás. 2. A magántulajdon helyébe a munkabizomány lép (a birtokos felelős a közösségnek). 3. A bürokratizmus megfékezése az állami központosítás lazításával. 4. Mellérendelő új politika. 5. A kertészet, a minőségi földművelés és a minőségi ipar (az alkotómunka) felszabadítja az ember nembeliségét. 6. A minőségi élet (a kert) elősegíti a lélek önmagára találását (Németh. 1933, [1], pp. 309–312).

„Egy világban, ahol gép és emberi lelemény munkája közt egészséges értékviszony alakulna ki, újra felvirradna a napja a minőségnek. Az érték a minőség skáláját követné s az emberek rászoknának arra, hogy a nemesebbet, mint értékesebbet tartsák számon. Az életmód átalakulna: a kertek felemelnék a földművest, a minőségmunka az iparost. Az emberi életben több helye volna az idillnek

s nagyobb lehetősége a művészetnek. A lélek, melyet az utolsó száz év építkező zavara elkábított, ráérne végre önmagával foglalkozni.” (Németh, 1933, p. 312).

A telepítésnek párosulnia kell a minőségi földműveléssel. A föld, amely a két és fél millió gyarmatos előtt megnyílik, „gyarmatnak” elég kicsiny, amíg a gyarmatosítók mezőgazdasági tudása a mai színvonalon hiányos. „A települőknek nemcsak a megszállt nagybirtokra kellene tehát kívándorolniuk, hanem a minőségföldművelésbe is.” A 16. század óta a lélekszám megnégyszereződött, a tömegtermelés által utcára lökött tömegeknek fel kell fedezniük a minőségtermelést. A nagybirtok megszállása nem sokat enyhíthet a mezőgazdasági nyomoron, ha a megszállást nem követi a föld „elkertesítése”. Ugyanakkor tisztázni kell, hogy hol tanulhatják meg ezek a mezőgazdaságon kívül rekedt földmunkások a törpebirtokot kihasználó minőségtermelést. S honnan kaphatnak hitelt, a magyar kertországnak a megvalósításához? – tette fel a kérdést Németh „a földkérdés” kapcsán (Németh, 1934, 8, pp. 167–170).

Szerinte a társadalom alapegysége és a gazdasági termelés jellemzője a közösség által korlátozott magántulajdon. A társadalomfejlődés szempontjából ő is kárhoztatta a magyar parasztságot szorongató nagybirtokrendszert, de egységnek látta, amelyet az évszázadok formáltak társadalmi entitássá. Tehát ezt nem akarta megszüntetni (ellentétben a harmadikutas politikát képviselő népi szociográfusok zömével), hanem az organikus jegyek beépítése mellett úgy alakította volna, hogy a nemzeti közösséget kifejező társadalomfejlődés alapja lehessen szövetkezeti formában. A nemzet bázisának tekintett parasztság „individualizált kollektívizmusa” a szövetkezeti forma alapját képezi, amely megfelel a térség sajátos hagyományának. Ez egyben garancia arra, hogy a szövetkezeti rendszer ne válhasson bolsevik típusú közösséggé, és megőrizhető legyen a (korlátozott) magántulajdonnal rendelkező gazdák nagyobb autonómiája. A térség hagyománya kifejeződik abban is, hogy ez a szövetkezeti rendszer felülről szervezett. Németh koncepciója osztozott a korszakban, hitt a társadalom radikális átalakításának sikerében, ami megjelent a két világháború közötti időszak népszerű ideológiáiban (a bolsevizmusban, a fasizmusban, a nemzetiszocializmusban, az anarchizmusban), és abban, hogy ezen ideológiák képviselőit egy köztes helyzetű társadalmi csoportot, az értelmiséget lehet/kell helyzetbe hozni (Bognár, 2021, pp. 131–146).

Németh a gyakorlati megoldást a húsz év körüli fiatalok háromféle képzésében látja: katonai (testi), gyakorlati (munka) és szellemi (iskola). A szorosan vett katonai képzés megtanít a fegyverforgatásra, fegyelemre, pontosságra és tisztaságra. A munkás zászlóaljokban földekre, műhelyekre és közmunkákra kerülő fiatalok elsajátítják a munkavégzés és a termelés fortélyait. Versenyekkel fejleszthetik a társas életet, a munkahadserg (munkaiskola) és az önképzőkör sajátos keveréke lehet a megoldás (Németh, 1935, pp. 133–135). Németh felhívta a figyelmet a legfontosabb ellentmondásokra (a reform ellenségeire) is. Többek között a nemzeti megosztottságra, a zsidókérdésre, az elszakított magyarság helyzetére, a nemzedéki és a felekezeti kérdésekre (Németh, 1935, p. 54).

Életcél című írásában így fogalmazott: „[...] keresztsháborúk területe: a Kelet volt, a reneszánsz Amerikája, a kapitalizmusé: az anyagban szunnyadó kontinens: a gőz, benzin, elektromosság

világa. A mi területünk: az új, az embermilliókat felszívó világ: a Kert, a minőség-földművelés. A föld milliókat küldött fel a városokba, de ma még több milliót hajlandó kertjeibe visszavenni. Fémek, fűszerek és mozdonyok helyett: gyümölcsöt, zöltséget, apró állatot kínál ez az új világrész, annyit, amennyi számára tudásunk s szorgalmunk rajta helyet szorít. A Kert éppolyan nagy jelképe a mi századunknak, mint az előzőnek: a gyár. Nemcsak anyagi, szellemi is. A Kertet kereste a múlt század kapitalizmusának az egész ellenzéke; az új európai irodalom java a Kert irodalma; kertvárosokba szökik ma a városi ember, s a Kert erkölcséről és államáról álmodunk mindnyájan [...]” (Németh, 1935/1940, p. 222).

A *Tájhaza és alkotmány* zárószóiraiban hangsúlyozza, hogy a minőségi munka megváltja a modern ipari társadalmat. Az ipari népvándorlás véget ér. A földművelés és ipari tömegtermelés emberfölöslege a minőségi földművelés felé szivárog majd, és a század gyára a kert lesz. A kert megszünteti az ember elmagányosodását. Az új idők jelszavai pedig a következők: táj kutatás, demográfia, regélés. A tájhazát a telepítés fogja meghatározni, a „*tájhaza egy új honfoglalás nemzetség-szállása*” lesz (Németh, 1935, pp. 37–38).

7.5. Új nemesség

Nietzsche vezette be a fogalmat, *Imigyen szóla Zarathustra* című művében a következőket írta: „*A gyermekföldet, gyermekeitek földjét szeressétek: ez a szeretet légyen új nemességtek, – a fölfedezetlen, a legtávolibb tengereken fekvő földeket! Azt mondom néktek: ezt keressék, keressék szüntelenül vitorláitok!*” (Nietzsche, 1883–1885/1908, III/12.)

Németh László elitkoncepciójára, az új nemesség gondolatának kialakítására leginkább Ortega hatott. Németh elfogadta és osztotta a spanyol filozófus álláspontját, hogy ha Európában egy új nemesség nem tudja szolgálatra szorítani a friss barbár erőt, melyet a tömegek felkelése hoz, akkor az európai kultúrának vége szakad. Sőt ennek a kultúrának nincs örököse sem nyugaton, sem keleten. A hatalom nem anyagi, hanem szellemi erőfeszítés.

Ortega a következő veszélyeket látta: az európai műveltség végveszélye elsöpri az értékes elitet, viszont ha Európa túlteszi magát fojtogató nemzeti kényszerképzetein, egy új nemesség új munkára forrasztja össze, és méltó programot ad a világnak. A kommunizmus képes hipnotizálni Európát, az élet megszűkítését jelenti, de egy alacsonyabb szinten mégis stabilizál. Ha a kommunizmus is életképtelenné bizonyul, akkor jön a barbárság: a tömegek fölélik tartalékaikat, és visszasüllyednek egy múlttalan, jövőtlen világba, idézi fel Németh a *Kritikai napló*-ban (Ortega: *La rebelión de las masas*; Németh, 1932–1933, p. 217).

A Németh által kezdeményezett mezőgazdasági reform megalapozhatja a változásokat is. Ez a radikális beavatkozás csak egy teljesen új típusú államhatalommal valósítható meg, amelynek sikere az őt megtestesítő társadalmi csoporton nyugszik. A kulcs az értelmiség, amely képes

a társadalmi változást levezényelni és az új berendezkedést irányítani. Az „új nemesség, művelődés, életbizalom” szavakkal körülírt Kert-Magyarország egy olyan „minőségi kisebbségen” múlik, amelynek a feladata az eddigi társadalomfejlődés „jövőreható hibáinak” kiigazítása, aminek következményei a „magyar nép testén is kiütnek már” (Németh 1992, p. 881). Nem véletlen, hogy Németh László leginkább a társadalom vezetésére hivatott értelmiség jegyeit leíró programot igyekszik kidolgozni. A *Debreceni kátéban* utal arra, hogy „*át kell építenünk társadalmunk hatalmi struktúráját, hogy a gerinc megint a test középvonalába kerüljön, s olyan vezérlő réteget kell uralomra juttatnunk, melynek tudomása van a testről és helyzetéről*” (Németh, 1992, p. 552). A korszellemnek megfelelően egy olyan középosztályban gondolkodik, amely képes az egész nemzeti társadalmat kifejezni, érdekeit képviselni, túllépni osztálykorlátain és a társadalmi partikularizmusain. Németh László szerint az egész közösséget kifejező totalitásnak a nemzet érdekeit, értékeit megjelenítő társadalmi, politikai szerepvállalásban kell megjelennie, akik ennek az eszmének megfelelnek és erkölcsileg is elköteleződnek a nemzet iránt (Bognár, 2021).

A legnagyobb veszély, ha a tömeg az elit nélkül kezd élni. A társadalmi élet alapjelensége a kiválók utánzása. Az elit megteremti egy kor életstílusát, kitűzi céljait, az átlagember pedig átveszi, nem is annyira külső, mint belső kényszerből: azért, mert maga nem tud a hatalom céljaival szemben önálló célokat kitűzni. „*A jelenség negatív oldala, hogy ez a nagy ifjúság nem tud mit kezdeni magával. Célok híján napról napra teng, nem szégyelli tömeg-voltát, nem akar különbséget lenni magánál. Az elit sugallata helyett a maga természetét követi, nincs múltja és nincs jövője: barbár.*” (Németh, 1932–1933, p. 218).

Mi a megoldás? A „szellem embere”, de ő inkább „új nemességnek” nevezi. *Noblesse oblige*, a nemesség kötelez – de fordítva: az értelmiség köteles felajánlani magát. Az önfeláldozás eredményeként egy olyan „könyv” jön létre, amelynek tartalmát a gondolkodás és az egységes kötés (azaz a magaviselet) adja. Egy új felelősségtudat ébredése, egyetemes érdeklődés, az irodalmon túli tájékozottság vállalása szükséges. Új kereteket kell találni, ahhoz, hogy az ember ne az állam fegyence legyen (Németh, *Tanu*, 1932, p. 66).

„*Európa nem lábolhat ki válságából az egyéni önfeláldozás nélkül. Új nemességre van szükség, amely példájával és eszméivel megmutatja, hogy ez a két forradalom egy, s szíve és értelme fölényét rákényszeríti a világ zavarára. Csak a kishitűség lakatját kell leütni, s kiderül, hogy ez az új nemesség már itt van...*” (Németh, *Tanu*, 1932, pp. 65–67).

A parasztságból és értelmiségből egy új osztály forrhatna itt ki, az „új nemesség”, amely nevelése és erkölce révén a szövetkezeti eszmével szemben sem lenne olyan merev, mint a kisbirtokosság, s megteremthetné a magántulajdonnak azt az új, függőbb alakját, mely a függetlenség és a terv előnyeit egyesíti. Egy ilyen, gazdaságilag műveltebb új osztálynak és a magántulajdonnak egész más gazdasági illeszkedése szükséges a telepítéshez. „*Csak egy új művelt réteg képes átvezetni a tömegeket a minőségtermelésbe*” – hangsúlyozta Németh *A földkérdés kapcsán, A Három nemzedék új kiadásához, A magyar élet antinómiái* című írásaiban (1934, p. 582). „*Ha ez a réteg (lappangó*

újnemesség) magára talál, bele tud öltözködni egy szigorúbb erkölcsbe, s megkezdi a maradék népi erők kiaknázását: a csoda megtörtént, a magyarság fennmaradt” – jelzi optimizmusát a *Debreceni kátéban* (1934, p. 553).

Egy új művelt réteg (az új nemesség) képes az ország jövőjét biztosítani, amelyet a fiatal, szegényparasztok (férfiak) kiművelésével lehet megvalósítani. A szellem embere, a népzézer nevelése és erkölcsé révén képes megvalósítani a minőség forradalmát.

7.6. Művelődés: nevelési reformok

Németh László szellemi hagyatékának fontos részét képezi művelődés- és műveltségfelfogása. Számos pedagógia reformjavaslatot fogalmazott meg, amelyek közül néhányat maga is kipróbált. Tanulás-tanítási koncepciójának kialakításában jelentős szerepet játszott saját és lányai tanulásának megfigyelése, elemzése, a Medve utcai iskolaorvosi tapasztalatai, továbbá a vidéken (Mezőszilason, Sátorkőpusztán) szerzett élményei. Mindenképpen meghatározó életében az 1945 utáni hódmezővásárhelyi óraadói tevékenysége, amely egészé tette a jövő iskolájáról vallott nézeteit. Műveltségkoncepciójának sajátossága, hogy nem tudta a műveltséget két részre, természettudományos és humán műveltségre osztani, számára az enciklopédikus műveltség volt a meghatározó. Mindkét tudományterületről úgy gondolkodott, hogy hozzátartozik a világ megismeréséhez. Véleménye szerint egyre inkább „szakembereket” képez az oktatás, holott az emberiségnek „kiművelt” emberfőkre van szüksége, és nem szakbarbárookra, mert nem lehet lemondani az átfogó világképről. A pedagógiai reformoknak meg kell őrizniük az enciklopédizmus hagyományait, a nép felé fordulással, a népfőiskola (parasztfőiskola) segítségével az (ős)tehetségekre támaszkodva lehet a humanizálást és a humanizmust szolgáló vitális erőt biztosítani.

Az *Új enciklopédia felé* írásban pontosan jelzi az általa veszélyesként azonosított folyamatot: *„A szellem emberét épp az jellemzi, hogy nem olthatja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti felelősség érzetét. Szívesen foglalkozik a részletekkel, de az egész felől száll feléjük, s egy még nagyobb egész felé tör rajtuk át utat. Ahonnan kiindul s a hova visszatér: a teljes kép, melyben a világgal szemben áll. Éveket áldoz egy speciális feladatra, de maga nem lehet specialista. Lehet különös képzettsége, de a képzettségénél fontosabb »általános műveltsége«, ahol az általános nem sokfélét, hanem összefüggőt jelent, s a műveltség nem hátunkra vett terhet, hanem aktív erőfejlesztést. [...] A 19. században ez az egyensúly meghihibban; az enciklopédistát kiszorítja a szakember.”*

Már a harmincas években a *Tanuban* szólt erről a kérdéstről. Pedagógiával foglalkozva arra a meggyőződésre jutott, hogy megfelelő tanmenettel egy általános világkép már a középiskolában kialakítható. *„A művelődés reformja az egyetemek reformjával kezdődik. Ki tagadhatná, hogy az egyetemek ma az előbb említett önkéntelen heliotrópizmus ellen dolgoznak? Kivételesen nélkül*

szakembereket nevelnek; nem úgy, hogy egy szakban otthonossá teszik, hanem úgy, hogy a műveltség általános kérdéseiben idegenné.

Kert-Magyarország-ideájának vázlatában körvonalazta az agrármunkásság képzésének alapvető rendszerét. Már 1934-ben, a földkérdés kapcsán felvetette, hogy a nagybirtok „megszállása”, a földosztás, vagy, ahogyan ő nevezte: a telepítés nem képes enyhíteni a mezőgazdasági nyomoron, ha azt nem követi a föld „elkertesítése”, azaz „kertté, minőségi kertté alakítása”. Ugyanakkor feltette azt a kérdést is, hogy hol tanulhatja meg a földnélküli agrárréteg a törpebirtokokat kihasználó minőségtermelést (Németh, 1934, pp. 581–582).

A művelődés reformjában kiemeli, hogy az iskola adja a képezést, a színház és a mozi a nar kotikumot. Véleménye szerint egy clunyi reformhoz hasonló megújulásra, *Homo moralis*okra van szükség. Az új világrend megalapozója az új nemesség. A művelődés reformjának az egyetemen kell elkezdődnie. A képzés ne merüljön ki heti harminc óra előadásban. A szakot mindenképpen össze kell kötni a szellemmel. A tanulás legyen inaskodás is. Megszívlelendő gondolatok, miszerint: *„Az álmosító egyetemi tantermeket fölváltó műhelyek: a kutatóintézetek. Kétségtelen, hogy a jövő egyeteme ilyen kutatóintézeteknek lesz laza szövetsége... Az egyetemi munkának ez a vizsga a feltétele, de nem ez a lényege. A diploma: nem üres végbizonyítvány, hanem az egyetem által hitelesített élettörténet [...]”* (Németh, 1935, pp. 204–206).

Öt fontos tantárgycsoportra építve képzelte el a középiskolai oktatást. *„A humanista gondolkozás előnyomulása [...] az új középiskolai törvényben is érvényesül: a latin megint visszakapja régi tekintélyét. A halott nyelvek én mellette vagyok, de nem a latinnak, hanem a görögnek [...] a görögöt kell elsőtől tanítani, a latint a harmadiktól, az angolt az utolsó négy évben. A német és a francia fölösleges fényűzés [...] Ezt a beosztást kívánja különben a világtörténelem anyaga is.”* (Németh, 1935, p. 18).

A görög–latin–angol beosztást követi a világtörténelem anyaga is. A görögörák a görög műveltségen, a latin a rómain, középkorin, az angol pedig az újkoron át vezethetné a tanulókat. Már kezdettől jelen van a magyar önismeret: a magyar földről, magyar múlttól, nyelvről. A harmadik nagy tárgy a természetismeret, egy biológiai önfelfedezés körül csoportosítva, a negyedik pedig a korban történő tájékozódást segíti: világföldrajz, népek, politikai, művészeti törekvések, az élő tudomány természete. Az ötödikbe tartozik a matematika és annak alkalmazása a fizikai világképben.

Az öt fő tárgyat körülveszi a gyakorlat: földművelés, ipar, gyorsírás, esetleg más élő nyelvek. Az egyéniség kibontakoztatását szolgálná az önképzőköri szellem, a versenyek. Akár kísérleti jelleggel fel kellene állítani néhány ilyen magániskolát, ahol a leginkább elkötelezett fiatal tanárság próbálná ki a kísérleti tanrendet. Németh mintának tekintette a budapesti szabadegyetemet, amelynek működése jól jelzi, hogy a hagyományos intézmények mellett az alternatív formák is lehetnek életképesek. A továbbiakra nézve fontosnak tartja az egyetem és a szabadegyetem közötti szakadék csökkentését, amelyre jó gyakorlat lenne erre, ha nem a diploma, hanem az életút (a teljesítmény) számítana. Továbbá ha a szabadegyetemen is lehetne végzettséget és arról

szóló dokumentumot szerezni, illetve ha ezt a munkaadó is figyelembe venné. A falvakban lenne a legnagyobb szükség ilyen oktatásra, talán mezőgazdasági mintagyarmatokkal lehetne a szabad oktatást összekötni (Németh, 1935, pp. 17– 24).

„Az én népi Eötvös-kollégiumom például olyan telep, amely a lehetőség szerint maga tartja el magát, egy darab föld nemesebb művelése közben tanult és nem tanult cseréli ki rajta más-más élet-körülményből hozott tudását, emlékeit, érzéseit” – írta Németh. A szellemi sivárságnak két helyét jelölte meg: az iskolát és a szórakozóhelyeket. Úgy vélte, hogy küzdeni kell a szellemi silányság ellen, amelyre oly nagy igény van. Erre használta fel a rádiónál vezetett irodalmi osztályt. Az volt a véleménye, hogy a rádió nemes intézmény, a feladata lépcsőt képezni, amely fölfelé visz, és nem lefelé. A színházak között is legyen legalább egy, amely fölfelé irányítja a versenyt. A nyilvánvaló szemetet (például a sajtóban és a könyvek között) pedig be kell tiltani, még akkor is, ha ez nem szimpatikus mindenkinek. Segíthet ebben a példányszám, vagy akár a hatalom is szolgálatába állhat ennek a minőségemelésnek (Németh, 1935, pp. 17–24). „[...] a művészet, túl a műélvezet zónáin, igenis az ember vallásos érzéséhez szól, zülleszt vagy emel, ébreszt vagy kábít [...] az áhítatot idézi föl.” (Németh, 1935, p. 24).

Fontosnak tartotta a családpolitikát, a gyermekvédelmet és a honvédelmet. Úgy vélte, hogy a gyermeknevelés nemcsak egyéni kedvtelés, hanem polgári szolgálat is. Az államnak támogatnia kell a családokat, a fizetésekben és a családi pótlék arányában is. Azt javasolta, hogy a családi pótlék legalább húsz százaléka legyen a fizetésnek (Németh, 1935, pp. 22–27).

Úgy látta, a nagy tömeg gyors mezőgazdasági kiképzésére a munkahadsereg látszik alkalmasnak. A kötelező katonai szolgálat idejét kell kihasználni a népnevelésre. A katonaság sokkal hatalmasabb nevelőeszköz lehet, mint a népiskola. Vagyis a képzés felében lenne katonai képzés, a másik felében pedig mezőgazdasági. A megoldást tehát a hadseregben vélte felfedezni, amely az ország javának emberanyagát másfél évig kezében tartja. Ezt az időt lehet kihasználni, ez pótolhatná a második oktatást (Németh, 1935, p. 30).

„Az egész magyar földműves anyagot az érett korban egyszer kapjuk kézbe: a katonaságnál. A katonai kiképzés alatt kell az elmaradt földművelőből tanult minőségmunkást nevelnünk. A fél éves katonai kiképzést követő esztendő mezőgazdasági (vagy mondjuk polgári) kiképzés erre elég lenne. A települöket egy-egy évfolyam java katonanyagából választhatnánk ki s a hadseregbeli fegyelmeknek, összetartozásnak a település után sem kellene felbomlania. A század vagy zászlóalj a megszállt földön mint szövetkezet élhetne tovább.” (Németh, 1935, p. 30).

Németh szerint a munkahadseregben volna a helyük a munkanélkülieknek, a hivatalok előtt ácsorgó ifjúságnak. A művelt fiatalok szervezők és vezetők lehetnének. A munkahadsereg nemcsak iskolájává és olcsó munkásává válhatna a településnek, hanem szűrője is lenne, azaz kiválogatná azokat, akiket képességük és jellemük révén alkalmasak a fölművelésre (Németh, 1935, pp. 27–38).

1943-ban utal arra, hogy ő már az 1930-as években előállt a népfőiskola gondolatával anélkül, hogy tudott volna annak külföldi hagyományairól: „S a házi népfőiskola? Még rám hozzák

a hatóságot ezek a gyorsan halló s gyorsan következtető emberek. Amikor én 1933–34 táján régi farmerálmomat s a »nép Eötvös-kollégiumának« a tervét összekapcsoltam [...] Azóta teli van az ország népfőiskolákkal. 1940-ben Móricz Zsigmonddal azt is megtanultuk, hogy magános ember, még ha az ország legnagyobb írója is, nem alapíthat »zugiskolát«. [...] A feleségem, aki hajdan viszatartott (eszémk szomorú s szép késedelme a szívekben!), most priccsekkal és szalmazsákokkal lep meg a pénzéből. Egy-egy vendég, akit meghívok rá, majd elhál rajta. Nincsenek többé nagy nevelői illúzióim. Most jutottam el oda, ahol az ember érzi, hogy »életének csak nézői a maiak«. A fülek, amelyekhez szólok, a lelkesek is, éppen csak meghallanak. [...] Móricz Zsigmondtól én egy jelképes irattáskát örököltem; azzal járogatom, amennyire erőm bírja, a veszélyt szűkülő magyar eklézsiákat. S a házam is nyitva van azok előtt, akik úgy érzik, ide kell zarándokolniuk egy kis tanulásért. Most már a vasút is segít: aki háromkor kijött, hatkor visszamehet.» (Németh, 1943, p. 876).

Az 1943-as szárszói beszéd kapcsán felhívta a figyelmet a parasztság művelődési lehetőségére. *„Ma az egész ország egy népfőiskola, a falusi nép nagy része iskolába iratkozik, ki jóba, ki rosszba: ki a gyárak, ki a cselédsors, ki az ondolálás bolt iskolájába, de iskolába. [...] S elődeik: a városokba már begyökeresedett munkásság, azokat sem béníthatta meg sem a politikai vesztegár, sem a harmincas évek gazdasági nyomorúsága. A városi szakmunkásság közt ma már egyre ritkább, aki polgárit nem végzett; a jobb műhelyekben felnőtt ifjak műveltsége, ha másféle is, eléri érettségizett társaikét. [...] S a társadalmi kiegyenlítődés jelensége mögé (mely oly groteszk ellentétben áll az államvezetők mandarin etikettjével) kertvárosokba szétszóródó nagyvárosok, megyényi területeket ellepő gyümölcsöskertek rajzolják fel az új kultúrtájat, melyen ez a fény felé törő bennszülött nép méltó hazát találhatna. Hivatalukba belécsömörlött értelmiségiek, szabad idejükben ojtogató hivatalszolgák, a gyári munkások, a magasabb földművelésre rákapott gazda ifjak törekednek abba a Kert-Magyarországba, melynek apró városócokkal s villamosított tanyákkal teleszórt tájképét ők talán elképzelni sem tudják, csendes, emberies, »kispolgárinak« gúnyolt hajlamaikban mégis ők készítgetik. Az írónak, a gondolkozónak valóban csak oda kellett állnia e társadalmi folyamatok valamelyike mellé.» (Németh, 1943, p. 425).*

Pedagógiai reformjai közül a legnagyobb hatású kísérletnek a vásárhelyi évek gyakorlatát és az ott szerzett tapasztalatait által továbbfejlesztett koncepciót tartjuk a mai napig a leginkább mérvadónak. A *kísérletező ember* című munkájában (1945) pedagógiai elképzeléseibe a saját tapasztalatait is beleszöve úgy látta, hogy *„egyre többen látják be (olyanok is, akik régen kicsúfolták a salátaapostolokat), hogy Európa búzagyárai alatt Magyarország csak, mint Kert-Magyarország állhat fenn. A kert pedig: szorgalom és tudás, s a tudást valahol el kell sajátítani. A földbirtokreformnak is a kötelező mezőgazdasági oktatás a természetes kiegészítője. A föld most már jórészt azoké, akik megdolgozzák: a »birtok« nem vagyontárgy többé, hanem munkahely, »üzem«.”*⁷⁷ Nyolcosztályos

77 https://reader.dia.hu/document/Nemeth_Laszlo-A_kiserletezo_ember-212 (2025. 10. 10.)

általános iskolát javasol, a tankötelezettség 18 évre emelését, a parasztságnak mezőgazdasági iskolákat, és fontosnak tartja a tantárgyak integrálását (1. matematika-fizika-vegytan, 2. biológia, 3. történelem, 4. nyelv.), „testvériséget” a tananyagban, levegőssé kell tenni az iskolát, szükséges a mezőgazdasági és az ipari munka beillesztése az iskolai időszakba és internátus a vidékieknek. Az egyetemi képzésben is fontosnak tartja a gyakorlatorientáltságot (Németh, 1963, pp. 756–758).

Reformpedagógiai koncepcióját négy fő téma köré csoportosította: körvonalazta az ideális iskolát, azaz a jövő iskoláját, összeállította a lehetséges tananyagot, értelmezte magát a tanítást és a tudást. Szerinte az ideális iskola olyan, mint egy tágas kert, ahol nem osztályokba tagoltan, hanem képességeiknek és érdeklődésüknek megfelelően csoportokban tanulnak a diákok. Két-három hónapig foglalkoznak egy témával, a négy tantárgycsoport szerint. A hódmezővásárhelyi kísérlet alapján a tantárgyi integrációt tartotta követendőnek (Németh, *Az óraadók királysága*, 1963, pp. 285–290). A pedagógiai szakirodalom az évfordulók alkalmával leggyakrabban a hódmezővásárhelyi kísérlet tanulmányozásához és elemzéséhez fordul (Katona, 2002).

A *néma utópiában* Németh kifejtette, hogy a jövő iskolájában inkább tanfolyamjellegűnek képzei el az oktatást, ahol képesség és érdeklődés szerint szerveznék egy csoportba a diákokat, a képzést pedig cserkészpróbaszerű vizsga zárja. Alapelvei között említette, hogy az ember csak azt tanulhatja meg, ami képességeiben hatványozottan jelen van, ám azt gyorsabban, mint az iskolában. „A tehetségeseket megfelelően kell táplálni a tananyaggal.” Szerinte csak egy dolgot lehet egyszerre igazán tanulni. „A tudás: képesség s nem teher.” (Németh, 1963, pp. 306–308).

Életre nevelő iskolaszegmentumok kellene, ahol az iskola kertje a mezőgazdaságot, a műhelyek az ipar ágait képviselik. Az „iskola élet szűkített és sűrített mása” legyen, az órák alakuljanak át „reprezentációs műhellyé”. Laboratórium, könyv-, album- és hanglemeztár segítse a tanulást, kapjon helyet az egészségtan, amit képzett orvosok tartanak. Az iskola közvetítsen enciklopédikus műveltséget, de legyen gyakorlatorientált. Az iskola ne legyen teher, hanem érhetővé tett, gyakorolható élet. Olyanok tanítsanak, akinek van köze az élethez, pedagógiai képzést kapott szakemberek, akár mérnökök, művészek (Németh, 1963, pp. 864–866).

A kert ágyásai és barakkjai (azaz a műhelyek) oktatnák a tanulókat olyan hasznos dolgokra, mint a szőlőtermesztés, a zöldségkertészet, a cipőtalpalás és a bútorasztaloság. A kert ad teret a testi ügyességek kibontakoztatásának éppúgy, mint a művészkedőknek, és itt rajzolnának, hegedülnének a diákok. A kert kulisszája mögött ott van a könyvtár, az önképzőkör, a versenyek.

Németh László iskolája több mint a valóság, az ideális iskola képe átcsap az utópiába, amit maga az író is érez. Szenvedélyes hangvételű reformterve gyorsan magával ragadja az olvasót, már-már valóban kertnek látszik az iskola. Koncepciójában ráismerünk a nagy elődökre: Platón neveléstanára, Rousseau tanaira, aki a gyermek nevelésének helyszínéül a falut jelöli meg, és Tolsztojra, aki a parasztyermekek tanításának reformgyakorlatát maga is kipróbálta (Németh, 1980, 1988, pp. 21–25).

Az iskolatípusok Németh szerint a hatosztályos elemi követően a következők: ipari vagy mezőgazdasági szakképző iskola, értelmiségi (felsőfokú tanulmányokra felkészítő) szakközépiskola, adminisztratív feladatokra felkészítő mezőgazdasági és ipari szakközépiskola. A hatosztályos középiskolában (12–18 éves kor között) a tantárgycsoportok a matematika, természettudományok, biológia, történelem, anyanyelv és idegen nyelv. Mindegyik iskolatípusban ezek képezik a tananyagot, ám differenciált módon. Az értelmiségi szakközépiskolában három év után két „tagozat” jelenik meg: nyelvtudományok és történelem. A tananyag feldolgozásában fontos szempont „a polcon tartott emlékezet” és „a berohanó tanulás” stratégiája, ebben szerepet kap a test és a szellem együttes nevelése, mivel a kert-iskola lehetővé teszi, hogy lábra keljen az oktatás. Olyan képességet kell kialakítani, amelyek birtokában cselekvőképessé válik a fiatal (Németh, 1962. p. 178). Jelentős szerepet kap a műhelymunka, a kert. Jó időben tanácsosnak tartja a reggeli időszakban a gyakorlati órákat (kertben, műhelyben), tíz órától pedig következhet a kiemelt téma. Nyáron főként a földműves munkának, télen a műhelymunkának kell teret adni (Németh, 1945).

A tanítási tevékenységek a biológiai alapok figyelembevételével zajlanak, a legfontosabb az érdeklődés felkeltése, amellyel be kell indítani az életerőt, mégpedig úgy, hogy elé kell tenni a diáknak egyben az új anyagot (nem porciózva, órákra, napokra törölve). A diákok érdeklődését az is fokozza, hogy két-három havonta újabb csoportokba kerülnek, új társakkal együtt tanulnak. A tudás nem más, mint műveltség, olyan áttekintő és ismeretszerző képesség, amelynek birtokosa képes „berohanni” és átlátni az egészet. A kert a rugalmas iskola metaforája (Németh, 1980, pp. 170–174).

Németh kert-iskolájának ideáját számos korabeli elmélet és gyakorlat befolyásolhatta. Módszertanilag a korszak oktatásában érvényre jutott a tanulócsoportok kialakítása és a tanulói munkáltatás. Mindkettő jelen volt a magyar pedagógiai kultúrában, a reformpedagógia és a hivatalos oktatásügy egyaránt alkalmazta. Számos hasonlóságot vélhetünk felfedezni a Waldorf-pedagógiával (epocha, idegen nyelv fontossága, műhelymunka), a Hermann Lietz (által meghonosított vidéki nevelőotthonok (*Landerziehungsheim*) világával, amely további elődökhöz visz vissza. Köztük a szintén orvos, Johann Bernard Basedow, a filantropizmus atyja, az angol John Locke és Thomas Arnold nevelésemélete. A tanulói cselekvést támogató gondolatok John Dewey Gyakorló Iskolája és Helen Parkhurst szellemiségét idézik. A hazai reformiskolák között ott van Domokos Lászlóné Új Iskolája, Nemesné Müller Márta Cselekvés Iskolája. A modern pedagógia és pszichológia képviselőinek hatása könnyen kimutatható Németh László pedagógiai koncepciójának hátterében, köztük Jung és Spranger lélektana, Montessori, Lay, Binet és Piaget tevékenysége, Decroly, illetve Claparède tanai, amelyeket Németh szerencsére érzékenyen és alkotó módon vett át, ösztönzően és hatékonyan terjesztette ezeket (Mészáros, 1981, 1982; Mészáros, Németh, & Pukánszky, 2001; Katona, 2002).

Lánya, Németh Magda interjúban kiemelte, hogy édesapja reformpedagógiai módszerét következetesen senki sem próbálta ki, és fájlalta, hogy művei kikerültek az irodalmi kánonból, nem ismerik, nem olvassák azokat (Hulej, 2018).

7.7. Műveltség és kultúra – hit és vallás

Németh László így fogalmazott a *Pedagógiai írásokban*: „*A műveltség nem ünneplőruha, amelyet hordani kell. A műveltség a helytállás segédeszköze, a kifejezés szerszáma, a vállalkozás fegyverzete*” (1980, p. 31). Úgy vélte, hogy „*a szellem embere az, akiben ott feszeng a szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni. A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud beletörödni az elszórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. [...] A szellem emberét épp az jellemzi, hogy nem olthatja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti felelősség érzetét. Szívesen foglalkozik a részletekkel, de az egész felől száll feljűk, s egy még nagyobb egész felé tör rajtuk utat. Ahonnan kiindul, s ahova visszatér: a teljes kép, amelyben a világgal szemben áll.*” (Németh, 1980. p. 48). A szellem emberénél fontosabb az általános műveltsége, amely értékes (akár értékesebb, mint a szakképzettsége), az ember pedig alkotó erőfeszítéseket tesz. A műveltség nem ismerethalmaz, hanem összefüggésekbe rendezett tudás. Németh valamennyi írásában és reformjavaslatában a műveltség, az oktatás színvonalának emelésén fáradozott. Ebben kiemelt szerepet kapott az, hogy milyen legyen az új iskola (kert-iskola, műhely jellegű), mit és hogyan tanuljanak a fiatalok (integrált tárgyakat, sok gyakorlattal). A *Tanu*-korszakban egy új nemesség kialakítását tűzte célul. Részt vett az Új Szellemi Front (1935) reformkísérletében, de kiábrándult a hatalomból. A népi elkötelezettségű értelmiségiekből „új nemességet” akart szervezni. A háborús időszakban hirdette a szomszédos népekhez, a „tejtestvérekhez” fűződő sorsközösséget. Szerinte a „tejtestvérek eszme” adottság és utópia: a történelem erkölcsi ellenereje.

Kisebbségben című munkájában kialakította a mélymagyar- és hígmagyar-tipológiát. A hígmagyarok az asszimilált idegenek, akik a 19. század elejétől egyre fontosabb szerephez jutnak a magyar politikában és kultúrában, miközben a nemzetalkotó magyarság kisebbségbe szorul. Kultúrakritikai tipológiáját és a zsidóságot minősítő korábbi írásait erősen vitatták, ezek élesen megosztották a „népi” és az „urbánus” tábor, illetve az eszmei szempontból erősen differenciált magyar progressziót, ez mai napig kihat megítélésére (Monostori, 2003). A *minőség forradalmában* (1940–1943) tudatosítja a nemzeti hagyományrendszer jelentőségét. Elvetette a fasizmust, a fajelméletet, a kapitalizmust és a kommunizmust. A humánusot féltette, a kommunizmustól a szabadságjogokat, a kapitalizmustól a szociális igazságosságot, és a kettő között kereste egy „harmadik út” lehetőségét. Az 1943-as szárszói konferencián az értelmiség erkölcsi felelősségét elemezte és nemzeti „reformtervet” vázolt fel. Beszéde hosszú évek komoly vitatémája lett, és életművének későbbi megítélésében mérföldkőnek számított. Mégis szinte minden politikai erőt szembeállított magával, egyrészt

a harmadik oldal kifejezés használatával, ami ebben az esetben nem a harmadik út szinonimája volt, hanem a fasizmussal és a bolsevizmussal szemben egy harmadik megoldás választásának opciója. Bírálói leginkább azt vetik szemére, hogy nem ismerte fel a háború veszélyét és az antisziszta összefogás szükségességét. Még problémásabb a Shylock-metaphora és a „bosszúszomjas zsidóság” feltételezése, ami nem új Németh tanulmányaiban. Feltételezte a zsidóság egy részének esetleges revánsvágát természetes reakcióként a tanácsköztársaság után a zsidóságot ért atrocitások miatt, viszont akkor említette ezt, amikor a zsidóságot saját hazájukban a zsidótörvények többszörösen sújtották és megbélyegezték (Monostori, 2002, pp. 1–17).

Kiemelt figyelmet kap a nevelésbe vetett hit: *„A pedagógusi hit, mely inkább a természet, mint nézet dolga, kettőt tételez fel: hogy az emberek (az eddiginél különbbé) nevelhetők, s hogy (az eddiginél többre) taníthatók.”* (Németh, 1980, p. 66). Számára a tanár a modern szent. Nem annyira foglalkozás, inkább tehetség, született adottság, a tanítás pedig nem ismeret, hanem hivatás, adomány (Németh, 1980, pp. 66–72). Tanár mindenki lehet (nem feltétlenül bölcsész, képzett tanár), laikusok (látens tanárjelöltek), akik életpaszttalattal rendelkeznek (ifjú kertész, orvos, jogász), de jelentős szerepe van a sportembernek, a karmesternek és a költőnek (a művészpédagógusoknak). A bajok megelőzője, a remény és egészség karbantartója, a társadalmi betegségek „orvosa”. A pedagógusra jellemző, hogy a kíváncsiság motiválja, katalizátor, példakép, instruktor, felelősségtudattal puritán életvitelt folytat, a kálvinista hagyományok emberségében hisz. Alapvetően „férfi egyéniség” (férfias erő, tartás, tekintélyt sugárzó, higgadt, nem aggastyán, edzett). Németh számára az elsődleges mintakép az édesapa, Németh József, a testnevelőtanár. A pedagógusnak szellemi szenvedélye van, tehetségmentő, szociálisan érzékeny, szerény, áldozatot hozó, elkötelezett a jó iránt, nemes, nagyvonalúan odaajándékozza tudását (felkészült, olvasott, tanítási órán kívüli programokat szervez, „lelkeket gyűjt”) (Németh, 1980; Vincze, 2024).

Számos írásában elemezte a vallás szerepét, esszéiben és regényeiben egyaránt reflektált a vallás kérdésére. Az örök Evangélium és az Istennek tartozó felelősségérzés mögött az emberi lélek egyik tartópillérét, a vallásos ösztönt tapintja ki. Jól látta, hogy az ember sem hinni nem tud, sem hit nélkül élni. Németh László és a vallás kapcsolatát talán leginkább az jellemzi, hogy Isten létezését csak a lélek rejtekében fogadta el, az Evangéliumba helyezte bizalmát, a keresztény erkölcsiség eszményeit azonban maradéktalanul vallotta és embertársai számára is kötelezőnek érezte. Az Istennel való találkozást az evangéliumi erkölcsiségnek és humánumnak átélése biztosíthatja (Pomogáts, 1992, pp. 434–436). Németh számára az erkölcs, a tudás átadása és a műveltség vallása jelentette a lehetséges megváltást, a jövőt, a harmadik utat.

8. AZ ÉLETREFORMER NÉMETH LÁSZLÓ KÜLDETÉSE ÉS VÁLASZA: „A KERT-MAGYARORSZÁG: AZ ÉN KERTEM”

Az író, orvos és pedagógus Németh László alkotó művészemberként küldetésének tekintette, hogy a közéletet irodalmi műveivel, esszéivel, rádiós szerkesztői munkájával lehetőségeihez mérten lendületbe hozza, reformjavaslataival kortársait és a nemzet haladását szolgálja. Ezt szeretne volna úgy elérni, hogy lehetőleg távol maradjon a politikától. Ez utóbbi szándéka nyilván csak illúzió lehetett, és „kivonulásával”, a *Tanu* megalapításával sem tudta megvalósítani. Szépirodalmi művei, elemző tanulmányai, programadó esszéi nem kerülhették el a kortársak kritikáját és folyamatos reflexióját.

Küldetéstudatának a *Személyes ügyben* a következőképpen adott hangot: „*Az új nemzedék: az én megnőtt családom, a Kert-Magyarország: az én kertem. Az ország iskolái: az én kitágult gyermekszobám*” (Németh, 1947, p. 150). „*A magyarság dolgaiba sem olyan íróként keveredtem én bele, aki egy testet lát, s műtétet végez, vagy diagnózist készít... Én ezzel a sejttel – mint egy biológiai összerendezővel – akartam beoltani a nemzetet. A magyarság, mint Széchenyinek, nekem is valami Európa számára megcsinálendő volt [...]*” – írta az *Életmű szilánkokban* című művében (Németh, 1989, p. 149).

A dolgozat problémaként választ keresett arra, hogy **1. Milyen hasonlóságokat mutat Németh koncepciója az európai életreform-mozgalmakkal, különös tekintettel az agrártársadalmakra jellemző törekvésekből fakadó agrárreform-kezdeményezésekkel.**

Németh László vizsgálódásának homlokterében állt a falu, a parasztság, a mezőgazdaság, a hazai agrártársadalom felemelésével, az ország adottságainak figyelembevételével keresett egy lehetséges jövőt Magyarország számára. A magyar falu a 20. század elején is zárt, a várostól elkülönült léttér volt. A változatlan kulisszák mögött a tartósság és időtlenség élménye érződött. A városítól gyökeresen eltérő viselkedésformák, gondolkodásmódok és értékekorientációk markánsan tetten érhetőek voltak. A falu mint kis (zárt) közösség biztosította az átláthatóság élményét, a szorosabb kötődést, ahol az emberek ismerik egymást, ezért erősebben érvényesül a szociális kontroll, és jóval korlátozottabb a magánszféra. A faluban az iskola és a hadsereg (és részben az egyház) képviselte az államnemzet érdekeit. Ugyanakkor az infrastruktúra fejlődése – villany, telegráf, vasút, kerékpár, autóbusz, mozi – felgyorsította a falusi kultúra erózióját.

Közép-Kelet-Európában lassabban esett szét a falusi közösség, javarészt csak 1945 után. A falu zárt világa és a város közötti kommunikáció (értékcsera) megindult és állandósult a földnélküliek városba áramlásával. A hatás kölcsönös: a vidéki munkaerő rusztifikálta a városi létformát (például a nyelv, viselet, szimbólumok, rituálék, szórakozási formák szintjén), míg a városi létforma

is beszivárgott a falu hétköznapjaiba. Új tartalmak kerültek be mind a két életvalóságba, ami új folyamatokat is generált. Ilyennek tekinthetjük a fiatalok városba vándorlását (vagy kivándorlását), a női szerepek megváltozását (bizonyos munkákat a nők vesznek át), a falusi kézműipar és az önellátás felbomlásának kezdeteit. Az első világháború után a frontról hazatérő katonák olyan új ismeretekre tettek szert, amelyek jelentősen befolyásolták a világról alkotott képüket, de átalakították a viselkedési formákat, az öltözködést, a nemi és generációs szerepeket is. Nem állítható, hogy a változások következtében a faluban normatív vákuum keletkezett, de a szimbolikus és nem szimbolikus cselekvés és jelentések összefüggései módosultak, illetve újrakonstruálódtak. Az egyház fokozatosan elveszítette a közösségi életet szabályozó szerepét, egyre inkább megjelentek a világi szokások (tánc, harisnya- és cipőviselet). Bár Walter Lepenies szerint a kulturális magától érthetőség és a morális értékrend informális irányító funkciója megmaradt, egyfajta refamilizálódás ment végbe. Párhuzamosan két modell élt egymás mellett a faluban, a tradicionális patrónus-kliens és a gazdaságilag elkülönült munkaadó és munkavállaló. A faluban új ellentétek születtek, a különböző paraszti rétegek között (a nagyparasztkok és földmunkások között), illetve a paraszti és a nem paraszti származásúak között (Kovács, 2006, pp. 93–98; Valuch, 2001; Lepenies, 1969; Mai, 2007).

A két világháború között szembetűnő változás a reagrárizálódás, amiben jelentős szerepet játszott az országonként eltérő mértékű földosztás, amely ugyanakkor új ellentéteket is szült: földet birtoklók és földnélküliek között. Nehezítette a helyzetet és növelte a feszültséget a kettős válság, a modernizáció új kihívásaként megjelenő strukturális változások és a nagy gazdasági világválság okozta munkanélküliség. Ebben a szorongatott helyzetben jelent meg a munkaszolgálat és a telepítési projektek, ez utóbbiak eredménytelenek maradtak. A létrejövő diktatúráknak megvolt az eszközük a munkanélküliség elrejtésére. A parasztság érdekképviselete betagozódott a politikába, alapvetően birtoknagyság szerint szerveződő pártokba, egyesületekbe. A parasztideológiák anti-kapitalista, antiurbánus, antiszemita irányzatokkal társulva egyfajta erőtartálékként szolgáltak a radikális, cselekvésorientált csoportok számára. A politika válaszótra került: diktatúra vagy demokrácia. A kettő közötti döntést jelentősen befolyásolta a parasztkérdés, amely hatást gyakorolt a nemzeti fejlődési irányra. Sőt a politikai válaszokkal való elégedetlenség egy újabb alternatívát szült: a harmadikutas megoldások különböző válfajait (Mai, 2007, pp. 471–514; Merlio, 2013, pp. 63–74).

Németh válaszkérésében a konzervatív forradalom és a radikalizmus összeegyeztetésével kívánta a harmadikutas megoldást, a Kert-Magyarország eszméjét megvalósítani. A magyar ruralizálódás (telepítés/földosztás, szövetkezet, minőségi kertkultúra) a nép, a paraszti társadalom felé fordította, a fiatal, szegényparasztság kiművelésében látta annak lehetőségét, hogy a nép, a nemzet számára új vezető erőt (utánpótlást, erőtartálékot) találjon.

A koncepció tekinthető egy koherens életreformprogramnak, amely az individuum belső önreformjának és a társadalom egészének átalakítását is jelentette. Az életreformprogramok általában azt az álláspontot képviselték, hogy az egyéni önreform elvezet a közösség (a társadalom)

életének reformjái. Németh László Kert-Magyarország-konceptiója utópikusnak tekinthető, mert maga Németh is látta, hogy az általa felemelni kívánt szegény agrárreteg öneréből nem képes a minőségi termelésre, a műveltség megszerzésére. A program jellegét tekintve a perifériás életreformokhoz sorolható, mivel célja egy megreformált település, a Kert-Magyarország létrehozása, azaz egy átfogó, új, az élet minden centrális területét érintő szociális szervezet létrehozása. Ugyanakkor az életreform „külső körébe” is átlép azzal, hogy olyan különböző egyedi törekvéseket is megfogalmaz, amelyek az életmód megváltoztatásával releváns kapcsolatot, rokonságot mutatnak, különös tekintettel programjának az ifjúság nevelésére irányuló reformpedagógiájára (vö. Krabbe, 1974).

A reform mélyebb struktúráját tekintve az *ökológiai, respektív szociogenetikus* életreformokkal mutat hasonlóságot, mivel célja az új otthon, új ház (oikos), új közösség létrehozása. A Kert-Magyarország egyfajta sajátos „nemzeti méreteket öltő” ötvözete a kommunáknak, a termelő telepeknek, az önellátó közösségeknek és részben a kertvárosoknak. Németh László programjának kulcsfogalmai, a *kert (gyümölcsökert), a sziget, a telepítés, a kisebbség, a közép-európaiság* sok hasonlóságot mutatnak a korabeli agrárreformot sürgető harmadikutas alternatívákkal, a földműves kommunákkal. Németh az egész országban gondolkodott, reformterve magában foglalt egy komplex nevelési koncepciót, amely alapvetően a parasztság felemelésére épített, és szükségesnek tartotta az új nemesség, egy új vezető réteg létrehozását.

Az egyes emberek boldogulását is remélte, így az *individuális-genetikus* életreform-törekvésekhez hasonlóan a test egészségét, gyógyulását is integrálta programjába. A spirituális elemek egyfajta szándéketikában kerültek értelmezésre. Az értelmiség önként vállalt feladata a részvétel, lehetőséget kap az önfeláldozásra, ami egyben erkölcsi kötelessége is. A nevelés jelentős etikai, rendszerlegitimációs funkciót is ellát (itt egy megreformált, új rendszer reményéről van szó), de az értelmiség önlegitimációjáról is (vö. Krabbe, 2001; Tenort, 2001).

A második kérdés, amelyre választ kerestünk: **2. A harmadik utat képviselő Németh László Kert-Magyarország-programjában milyen közös reformpedagógiai és életreform-motívumok jelennek meg?**

Az értelmiség igazolást, kapaszkodót keresett az európai filozófusok elméleteiben. Németh László szellemi táplálékra lelt a különösen népszerű Spengler és Ortega tanaiban. Ő és társai szívesen fordultak a civilizáció és kapitalizmus bírálataihoz. A magyar kiütkereső értelmiség számos érintkezési pontot talált a 20. század első felére éppen intézményesülő életreform- és reformpedagógiai mozgalom alternatíváival. Központi fogalom volt a reform, amelyet legtöbbször társadalmi és szociális reformként értelmeztek. A legfontosabb problémák megoldása: a földkérdés és a középosztály kérdése összekapcsolódott az ország számára az organikus fejlődés útjának megtalálásával. Ezt az értelmiségi küldetésvállalást jellemezte a többszólalás, amely alapvetően egy sajátos belső megosztottsághoz vezetett, a népies és urbánus írók vitájában kulminált. A vita egyben a magyar életreform-mozgalom, a vele szoros összefüggésben kibontakozó és intézményesülő reformpedagógiai mozgalom szellemi forrása is volt. A reformerek egy része a nyugati típusú

minták (iskolák, tanok, gyógy módok, reformok) híveként kötelezte el magát, míg más részük az originális fejlődést szorgalmazta, az antimodern megoldásokat kereste a jellemzően romantikus elvágyódás formájában, a hősi múltban, az ősökben (vö. Krabbe, 1974).

A népi írók táborának formálásában meghatározó szerepet játszó Németh László ugyan vitában állt írotársaival és számos bírálatot kapott tőlük, de sajátos álláspontot képviselt: a harmadikutas Kert-Magyarország gondolatát. A Kert-Magyarország egy olyan speciális holisztikus megoldást ajánlott, amely magába integrálta a kiskertmozgalom, a kertek szövetsége (szövetkezete), a tudományos ismereteken alapuló kertművelés, a mezőgazdasági termelés és fogyasztás, árucserre nemzeti kereteken belül történő megvalósítását. A jövőről folyó diskurzusban értelmezésre kerültek a legfontosabb társadalmi problémák, és a vita kijelölte a reformokat is. A diskurzus önmagában is hatalom (célja a jövő Magyarországa, helyszíne a közélet, médiuma a sajtó és a rádió) (vö. Foucault, 2001; Kiss, 1994).

Németh László programjában szorosan összekapcsolódtak a szociális reformok a pedagógiai reformkezdemenyezésekkel. A nyugat-európai (főként német nyelvterületen jellemző) mozgalmakhoz hasonlóan potenciált látott a gyermekek nevelésében, erőtartalékot a fiatalságban, a jövő művelt generációjának kialakítása mellett nagyobbat álmódott, egy új nemességet szeretett volna, amely a hagyományos középosztállyal ellentétben nem zárt lefelé, és nem viseli magán a hivatalnok-i rétegtől való függőséget. A nép felfedezését segítette Magyarországon a falu (szociológiai) felfedezése és kutatása. Kiemelt szerepet kapott az irodalom, amely a Mikszáth–Gárdonyi-féle idillikus faluábrázolástól eljut a magyar falu móríci naturalista-pesszimista megjelenítéséig (Vincze, 2024). Fontos kezdeményezések születtek az agrárifjakok továbbtanulásának biztosítására (népfőiskola, parasztfőiskola), tervek és reformok a népoktatás kiszélesítésére. Kevésbé ismert, de megjelenik a népfőiskola és a settlementmozgalom, viszont a fiatalok mozgalmi életének hagyománya gyengébb, Németh koncepciójában a cserkészlet és más ifjúsági szervezetek nem kapnak jelentősebb figyelmet.

Reformpedagógiai újítása sok pontban tartalmaz olyan megoldásokat, módszereket, amelyeket más reformpedagógusok már alkalmaztak, de ő vagy nem tudott róluk (népfőiskola), vagy nem jelölte, honnan származik az ötlet. Figyelembe kell vennünk azonban enciklopédikus műveltségét, másrészt pedig azt, hogy a hazai szellemi élet egyik vezető alakjaként ismernie kellett a kor vezető reformpedagógiai irányzatait, azok külföldi és hazai képviselőit.

Reformprogramjának elemzésekor, amennyiben megvizsgáljuk a reformpedagógia és az életreform-mozgalmak közös motívumait (vö. Skiera, 2006), a következőket állapíthatjuk meg:

- a) Németh László koncepciójában a romlatlan gyermek, a szegény parasztság gyermekei, az ifjúság, az *originalitás* képviselőjeként, vitalitásával, a testi és lelki dimenzióival együtt, az egyéni és közösségi nevelés révén (iskoláztatással, tehetség gondozásával) képes integrálódni a társadalomba. A fiatal a jövő záloga, *messiása*, aki képes az új erkölcsiség képviselésére.

- b) A földreform, a telepítés, amelynek főszereplője a szegényparasztság, az ő soraiból kiemelkedő új vezető réteggel együtt képes egy új földi *paradicsomi állapot* megteremtésére, a Kert-Magyarország megvalósítására. Így lehetséges *a nemzet, a nép megmentése*.
- c) A nevelés, a népi kollégiumok, a pedagógiai és szociális reformok segítségével a szegényparasztság soraiból származó fiatalok felemelése olyan társadalmi küldetés, *misszió* vagy „*üdvítan*”, amely képes a magyar társadalom számára a kiutat megmutatni.

Utolsó kérdésként nézzük meg: **3. Milyen sajátosságai van a magyar (Németh László által kifejtett) harmadikutas életreform-koncepciónak?**

A két világháború közötti szellemi élet központi problémája a magyarság megmentése volt. A kor értelmisége, így Németh László is a magyarság fennmaradását, jövőjét akarta biztosítani reformprogramok kidolgozásával. Ennek több oka is volt, de leginkább az első világháborút követő forradalmak (liberálisok, kommunisták), a trianoni békediktátum, amely szétzúzta a történelmi Magyarország egységét, a megkésett polgári fejlődés és annak sajátos vonásai, de az 1930-as évektől a nemzetiszocializmus, a totális diktatúrák, a háborús fenyegetettség.

A világnézetiileg sokszínű és megosztott, többségében az irodalmi elithez tartozók erkölcsi kötelességüknek érezték a helyes út megtalálását, és a legrosszabbnak ítélt végső alternatívának, a diktatúrának elkerülését. A küldetésstudat mellett ott munkált a felelősségérzet, és némiképp jelen volt a szellemi önvédelem reflexe. Miként Németh megfogalmazta: az irodalom (az irodalmárok) jóval túlmutattak saját hatáskörükön, a „szellemi élet mindeneseiként” a társadalmi reformok szükségességét sürgették és ezek megfogalmazására tettek kísérletet. Részben pedagógiai feladatokat is felvállalva elméleteikbe beépítették azokat az érzelmeket, akarati megnyilvánulásokat, amelyek gyakran csak részben vagy egyáltalán nem tudatosultak. A nevelési (nemzetnevelési) koncepciókban jól nyomon követhető az a fajta mentalitásváltás, amely meghatározza az egyes csoportok, jelen esetben az értelmiség szemléletét (vö. Depaepe, 2007).

Sajátos és mindenképpen egyedi megoldást kínált Németh László minőségszocializmusa. Az európai lelki-szellemi mélyrétegek szintézisére építő missziótudat (a „kis nép, nagy lélek”; „kis nép, nagy sors”) illeszkedett abba az elvárásba, hogy kis nemzetekre óriási feladat vár: a harmadik út megvalósításával új perspektíva kibontása. A reform célja volt a szabadverseny liberalizmus és az állammonopolista etatizmus egyoldalúságainak meghaladása, a „tejtésztvéreket” tápláló „Duna-Európa” összefonódó tradícióinak számontartása és megőrzése. Mindezek segítségével biztosítani a sajátos és az egyetemes értékeket, az önrendelkezési-önigazgatási, a szabad társulási és szövetkezési elv sértetlenségét (Bognár, 2001; Monostori, 2010).

Németh László Kert-Magyarország-koncepciójának volt számos elvarratlan szála. Nem tisztázta, hogyan történik a telepítéshez szükséges birtokok kisajátítása (az „elkertesítés”), miként kerül sor a kárpótlásra, honnan lesz tőke és szaktudás. Mi a garanciája a Kert-Magyarország működésének, és hogyan egyeztethető ez össze a világban zajló gazdasági és társadalmi változásokkal?

Németh tisztában volt ezen kérdések megválaszolásának szükségességével, de úgy vélte, előbb „mozgósítania kell”. A politikával nem sikerült összefognia: a Gömbös Gyulával folytatott tárgyalások kudarcba fulladtak. Sőt az 1945 utáni időszak sem hozott kedvezőbb fordulatot számára, programja torzó maradt. Németh, érzékeny művészemerként, ötvözve az orvos, író és pedagógus látásmódját, egyfajta kettős kívüllállást próbált fenntartani. Egyrészt a hivatalos irodalmi élettől is igyekezett némileg elhatárolódni (mint a *Tanuval* is tette), de a népiesek táborán belül is távolságot tartani. Ennek oka lehetett rendkívüli érzékenysége a kritikákra, másrészt a mozgalom megosztottsága, az írói eltökéltség és a meg nem értés okozta csalódottság. Érdemes kiemelni, hogy fiatal íróként „beszélt bele” a hazai közéletbe, harmincas évei elején lépett fel programadóként. A kialakult belső diskurzus jóval túlmutatott az irodalom határán, történelmi, úgynevezett sorskérdésekben kellett állást foglalnia. Mindamellet rossz politikai érzékre (vagy tapasztalatlanságára) vallott, hogy nem mérte fel reálisan a háborús veszélyt és annak következményeit. Nem megfelelően számolt a társadalom érzékenységével. Jól mutatják ezt illúziói, például a hatalommal való együttműködése, a faji kérdésben tett értelmezései (hígmagyar, mélymagyar) és megnyilatkozásai (szárszói beszéd, 1943), egy olyan történelmi időben, amikor faji törvényeket léptettek életbe a környező országokban és Magyarországon (vö. Németh & Skiera, 2018; Monostori, 2010).

A korabeli reformvita főként irodalmi berkekben folyt. Az irodalmi orgánumokban megjelenő esszék nem (vagy nemcsak) irodalmi kérdéseket tárgyaltak, hanem a legsürgetőbb szociális és társadalmi problémák megoldásának lehetőségeit taglalták. A szerzők többsége a Horthy-korszak elismert személyisége volt, akik belülről bírálták, kritizálták a rendszert, abban bíztak, hogy a hivatalos politika meghallja javaslataikat.

Közös motívum volt a nép felé fordulás. A nemzet egységének védelmét a nemzet fogalmának kiszélesítésével, a nép (értsd: parasztság) felemelésével és társadalomba történő integrálásával vélték megvalósítani. A reformkoncepciók szinte mindegyike kiemelt szerepet tulajdonított a nevelés, a népnevelés gondolatának. A reformokról szóló vélekedések (szövegek) sajátos stratégiai törekvéseket tartalmaztak, térbeli eloszlásuk változott, variálódtak és eltérő, heterogén hangsúlyokkal jelentek meg. Erre kiváló példa, hogy miként járták körbe a folyóiratokat (kávéházakat) a korabeli vita aktív szereplői. Jól kirajzolódnak a vita metszéspontjai: a harmincas évek eleje (a válság) felszínre hozta az elégedetlenséget, majd az évtized vége, a fokozódó háborús veszély, a fasizálódás megsokszorozta a nevelés erejébe vetett hitet, 1938-tól kulmináltak a reformjavaslatok (vö. Foucault, 2001, 2004).

Németh László Kert-Magyarország-utópiáját egy új elit (új nemesség) kimunkálásával tartotta csak lehetségesnek. A legtöbb reformerrel éles polémiában állt, nemcsak a jövő lehetséges útjáról, hanem a magyarság értelmezéséről is. Megosztó volt a faji kérdés (ez egyben rokon vonás a német nyelvterület reformtörekvéseivel), de az is, hogy hol van az értelmiség szerepvállalásának határa. A meghatározó népies-urbánus vita jelentős előzményekre nyúlt vissza, és bár megosztotta az értelmiséget, fontos hozadékaként a legfontosabb társadalmi kérdések és szociális feszültségek

nyilvánosságot kaptak. Miközben a szerzők egymást bírálták, a legtöbben a társadalmi valóság egy-egy szegmensét feltárták és bemutatták. A polarizációt erősítette, hogy sokan politikailag is elköteleződtek, és pártprogramok képviselőivé váltak. Németh László kevés politikai próbálkozása kudarcra ért véget, így harmadikutas szószólóként megmaradt az utópiák világában. Ám Németh és kortársai megmentést ígérő ideái a két világháború közötti időszak fontos szellemi termékének tekinthetők. Akkor és most, a jelenből vizsgálva is, ellentmondásaikkal együtt kiváló lehetőséget kínálnak a nemzeti önreflexió folyamat elemző feltárásához.

A nemzeti önvizsgálat új módszerekkel gazdagodott. Az antropológiai szemlélet elvezetett a törzsi, a primitív, az ősi felfedezéséhez, a parasztság mint a tiszta forrás megtalálásához. Ez az antropológiai fordulat nemcsak a nép felfedzését (és szociográfiai elemzését) jelentette, hanem a szellemi élet képviselői részéről egy értékelméleti, filozófiai és etikai szemlélet kialakítását és áthagyományozását hozta magával (vö. Bourdieu, 1987; Glózer, 2006).

Az organikus fejlődést Szabó Dezső és Németh László számára a „harmadik út” jelentette, bár másként értelmezték azt. Hitték, hogy minden nemzet számára adott a lehetőség az önálló, eredeti kultúra létrehozására és/vagy megőrzésére. A szerves fejlődéshez csak a népből származó és kiemelkedő értelmiség kell, csak az teremthet egyszerre korszerű és nemzeti irodalmat és kultúrát. Magyarországon és a közép-kelet-európai térség agrártársadalmában a parasztság képviselte azt az autentikus réteget, amely (még) nem szakadt el (épp elmaradottsága miatt) az alkotó termelőmunkától. Illetve az első világháborút követően, többnyire a földosztás hatására vagy annak reményében egy rurálisizálódás is bekövetkezett. A parasztság láthatóan képes fenntartani a minőségi (kézi) munkát, képes az ember nembeliségének megőrzésére és az elidegenedés leküzdésére. A paraszti lét realiztikus bemutatása mellett a többség erősen hajlott a paraszti lét idealizálására, de elmaradt a mélyben rejlő, a megújulást korlátozó irracionális elemeknek a feltárása. Többek között az agrárréteg erőteljes differenciálódása önmagában ellentmondásos mentalitásbeli változásokat eredményezett, hiszen óriási a szakadék a birtokosok (volt mezővárosi parasztgazdák/parasztpolgárok) és az agrárproletárok életmódja között. Alapvetően a paraszti életforma monotóniája, a földhöz kötöttség, a szigorú, emberfeletti erőket kívánó, ám a természet erőinek kiszolgáltatott munka bezárta és konzerválta a paraszti rétegek többségét. Az önfenntartás, az önellátás képessége hosszú időn keresztül biztosította a parasztság önreprodukcióját, de a modernizmus, az iparosodás megkérdőjelezte a vidék szerepét. A város és a falu közötti óriási különbség – a regionális eltérésekről nem is szólva – behozhatatlan hátrányokat termelt újra. Mindezt látva és dokumentálva a magyar értelmiség mégis a megszülető koncepcióban mint utópiában az egyén és a közösség harmóniájára, a testvériség gondolatára épített. Azt vallották, hogy az új ember és közösség a természetes élet megteremtésével képes az ember és a természet egységét visszaállítani (vö. Berend, 1983; Szőke, 1994).

9. ÖSSZEGRZÉS

A magyar élet- és társadalomreformerek (főként Németh) újrafelfedezték a népet, mintegy beemelték a nemzetbe. A nép mint a faji tisztaság, a romlatlan ősi erő, az originalitás hordozója nemzetmegmentőként, a társadalmi és az önmegújulás eszközeként került definiálásra. A harmadik út megfogalmazásával Németh és társai kísérletet tettek mind a jobboldaltól, mind a baloldaltól való eltávolodásra. Németh alapvetően konzervatív oldalról bírálta a fennálló viszonyokat, elutasította a forradalmi megoldásokat, jellemzően antimodern megközelítésével jelentős kultúrkritikai megállapításokat tett. Úgy vélte, hogy a bolsevizmus és a fasizmus közé szorult Kelet-Európa számára a 20. századi szocializmus lehet az irányadó. A Kert-Magyarország és a közép-európai gondolat mint a tejttestvériség lehet a megmentés.

A két világháború közötti magyar harmadikutas kiütkeresési kísérlet az európai életreform-mozgalommal cseng össze. A Németh László által képviselt harmadik útnak (se kapitalizmus, se kommunizmus), az általa harmadik oldalnak nevezett koncepciónak neveléstörténeti relevanciája van. A koncepció több egymásra épülő eleme: a harmadikutas megoldás (1), a minőségszocializmus (2), a Kert-Magyarország (3), a közép-európaiság (tejttestvériség) (4) ezek megvalósítása az új nemességgel (5), amely átfogó pedagógiai reformokon keresztül jöhet létre (6). A neveléstörténet számára egy olyan releváns kutatási terület, amely más tudományok (történelem, irodalom, szociológia, politikátörténet) eddigi eredményeinek felhasználásával a magyar életreform-mozgalom feltérképezését teszi lehetővé. Mivel a magyar pedagógiai és életreform-törekvések számos ponton kapcsolódnak az európai reformpedagógiai és életreform-mozgalomhoz, szükséges és lehetséges a Németh által kidolgozott koncepciót a reformpedagógia és az életreform-mozgalmak közös motívumtörténeti összefüggésében megvilágítani (Skiera, Németh, & Mikonya, 2006; Németh & Pirka, 2013; Németh, Pukánszky, & Pirka, 2014; Németh & Vincze, 2017; Boreczky & Vincze, 2018; Németh & Skiera, 2018).

A 19. század végén megjelent gazdasági és szociokulturális ellentmondások a (frissen létrejövő) nemzetállamok kényszere által újabb formákat öltöttek. A formálódó nemzetállamoknak számolniuk kellett az európai és globális konkurenciaharc kihívásaival, mozgósítaniuk kellett erőtartalékaikat a függetlenségük biztosításához szükséges katonai és ipari potenciál megteremtéséhez. Jelentős akadályokba ütközött ez az agrárországokban, illetve az 1918 után létrejövő nemzetállamokban, így Magyarországon is, ahol a modernizációs törekvések a gazdasági elmaradottságon túl egy torlódott társadalommal találták szembe magukat. Torlódott társadalom: a társadalmi struktúra nem a nyugat-európai szerves fejlődési modellnek megfelelő, hanem a kapitalista társadalmi

viszonyok (nagyváros) mellett jelen voltak prefeudális és prekapitalista formák is, amelynek bázisa a partikularitás fennmaradásában és természetes önellátásban található. A torlódott társadalmak létrejöttében szerepet játszottak a nemzeti fejlődés sajátosságai és a nemzetközi munkamegosztás (Tóth, 1991, pp. 75–130; Horváth, 2017, pp. 13–34).

A belső nemzet- és államalkotás egy új, represszív kísérlete a konzervatív hatalmi erők uralmát kívánta biztosítani, úgy, hogy törekedett a munkásszocializmus nemzeti integrációjára és a vidék mobilizálására a munkásszocializmussal szemben. Az elbizonytalanodott paraszti rétegeket főként az antiszemita segítségével és az antikapitalizmus eszméjével lehetett a konzervatív agrárszocializmusba integrálni. Ehhez jó eszköz volt az általános választójog ígérete, az agrárelit bekerülése a parlamentbe. A túlélési politika eredményeként a parasztság szövetségekre, pártokba tömörült. A szervezésben szerepet játszott az iskola, az egyház és a hadsereg. A vidék politikálódása és ideológiai szegmentálódása gyorsan megkezdődött, bár merőben eltérő formában és különböző ideológiák mentén (például egyházi, szakszervezeti, női, ifjúsági szervezetekben). Az eliten belül is konfliktushelyzetet teremtett a fenti folyamat, az első világháború, majd a forradalmak előtérbe helyezték a radikális megoldásokat. A háború a parasztság számára olyan tapasztalatokat hozott magával, amelyeket a munkások már 1914 előtt megélték. A különböző társadalmi rétegek számára más-más problémák artikulálódtak, ám a veszteségérzetből fakadó vágy többeket az ellentétek kibékítésének lehetősége felé vitt. Egy alternatív, alapvetően antimodern megoldás megtalálása, az úgynevezett harmadik út jelentette számukra a továbblépést. A válságérzet mögött ott találjuk a kulturális marginalizálódást, az anyagi kisajátítás veszélyét, a kiváltságoktól való megfosztás félelmét, amely a magukat nemzetalkotónak tekintőket egy offenzív és legtöbb esetben agresszív önmeghatározásra készíti. A régi rend (rendek) felbomlása kiváltotta a régi értékek megmentésének igényét, az időn túlmutató értékek, az azokat reprezentáló kultúra és mindkettő hordozójának, az elitnek a megmentését vagy egy új elit kimunkálásának lehetőségét, például a paraszti származású fiatalok képzésével (Berend, 1983, pp. 141–170; Mai, 2007; Romsics, 1999, pp. 195–204).

A kutatások azt igazolják, hogy a magyar életreformerek átvették az európai mintákat, megjelentek a hazai követők, a tanok terjesztői (a proféták), és az irányzatok jelentős része integrálódott, azaz intézményesült a harmincas évekre. Németh László programja több közös vonást mutatott a korabeli külföldi gyakorlatokkal. A Kert-Magyarország eszméje például rokonítható a földművelő kommunákkal, a telepítéspolitikával és a szövetkezeti mozgalommal. A minőségiszocializmus kézművestermelést preferáló elképzelése sok tekintetben az angol preraffaeliták mozgalomával (John Ruskin, William Morris), az Arts and Crafts céljaival azonosult, de a kert- és kertvárosi mozgalomnak az iparosítás káros hatásait humanizáló törekvései is éppúgy idesorolhatók. A faji alapú nemzetvédelem gondolata (a kisebbségbe szorult magyarság védelme) illeszkedik azokhoz a főként német törekvésekhez, amelyek a föld (a haza) és a nép (a nemzet) közötti megfeleltetést a történelmi hagyományok, „a vér és a föld” alapján értelmezték. Némethnél a leendő új nemesség szintén faji alapon kerül kiválasztásra, az új elit éppen azáltal, hogy az originalitás hordozója képes a jövő

képviselőre. Az író által kidolgozott pedagógiai reformok szorosan köthetők a korabeli európai népfőiskolai mozgalomhoz és az egyes reformpedagógiai iskolák módszertanához (műhelymunka, iskolakert, kézműves tevékenység). Németh hitt a humanizmus személyiségformáló erejében.

A pedagógus Németh Lászlót nemcsak koncepciója, hanem szóhasználata alapján is tekinthetjük olyan reformpedagógusnak, aki egyben életreformer is volt. A művészkörök, így például író társai (Babits, Kosztolányi), a zeneszerzők (Kodály, Bartók) vonzalma az önreformok iránt közvetve mindenképpen hatással volt Némethre, aki orvosként egyébként is folyamatosan reflektált a saját és a társadalom egészségi állapotára, higiéniájára. A főként budapesti polgári elit körében, kávéházakban és szalonokban, sőt művészkolóniákban (Gödöllő) népszerűsített életreform törekvések, mint a vegetarizmus, az antialkoholizmus, a természetközeli életmód, a természetes ruha és cipő, a reformjáték, az új vallásosság, a szekták, a keleti kultúrák, az újpogány irányzatok és a tolsztojánus tanok a századfordulótól egyre markánsabban jelentek meg és intézményesültek a magyar közéletben. Németh nemcsak a „salátaapostolokat” (a reformokban elkötelezeteket), hanem a többi, a haladásban érdekelt társát is szerette volna megnyerni az ügynek. Az életmód reformját leegyszerűsítve a vegetarizmussal azonosították, és ez visszacseng az általa gyakran használt kifejezésekben is. Az afirmatív-participatorikus megnyilvánulást ugyancsak tetten érhetjük nála, hiszen nemcsak tollával küzdött a jövő Magyarországaért, hanem maga is telepes akart lenni, bár a Bocskai-kerti szőlőt csak rövid ideig volt a család tulajdonában (vö. Krabbe, 1974, 2001; Mason, 2001; Németh & Skiera, 2018).

Nyelvi szinten is elemezhető az életreform megjelenése; Németh László metaforáiban visszatérő fordulatok például a Kert-Magyarország kapcsán a következők: „*kollektív közösséget alkotó kert-állam*”, „*minőségipar*”, „*minőség földművelés*”, „*vegetáriánus életreform*”, „*kert-zóna*”, „*a kert kora*”, „*vitamin kert*”, „*kalória kert*”, „*gyümölcsöskert ország*”, „*a kert sziget*”, „*elkerítés*”, „*tájhaza*”, „*kert-író*”, „*egyéni önfeláldozást hozó új nemesség*”, „*kerti iskola*”, „*vitaminos, nemes, alkotó élet*”.

Az író harmadikutas „üdvutana” tekinthető nyelvi megformálásában az életreform-törekvések hazai lenyomatának, azok egyfajta ötvözetének. Családias falansztere egy nemzeti életreform-utópia, amely alapvetően a konzervatív forradalom álláspontját képviselte, és a „magyar ugar” megmentését tűzte ki céljául.

Németh László a társadalmi betegségek feltárásában és gyógyításában a precíz diagnózis felállítása után receptet írt a magyarság bajaira. Nem kívánt politizálni, de közvetve tenni akart az országért. Időskori önértékelésében negyvenéves alkotói múltját összegezve úgy vélekedett, hogy eszméivel sikerült a magyar értelmiség általános közérzetébe beleszólnia (Németh, 1965).

Kert-Magyarország-koncepciójában a korabeli magyar viszonyok átalakítását a fiatalok nevelésével akarta megkezdeni. A minőségi nevelés és a minőségi munka megvalósításával a vidék Magyarországot kívánta megmenteni és beemelni a nemzetbe. Pedagógiai reformjaival széles körű művelődési reformot akart, amelyet egyébként a hivatalos oktatáspolitikai is napirenden tartott, így azok motorja, de bírálója is volt. A Kert-Magyarország-gondolat két célt tűzött ki: megőrizni

az ország agrárjellegét, középpontba helyezve a vidéket, a kisparaszti birtokon történő termelést, másrészt földreformot sürgetni. Németh, látva a külső veszélyt, nem kerülte meg a szomszédos népekkel való együttélés problémáját, a határon túli magyarság kérdését. A közép-európaiság kapcsán a Kárpát-medence lakóinak összefogását, konföderációját, a „tejtestvériség” megvalósítását javasolta, amelyhez az utat egymás kultúrájának a kölcsönös megismerése és a másoknak való példamutatás adhatja (Németh, 1932, 1935, 1939, 1940/1989).

Felmerül az utópia vagy valóság kérdése. Németh László reflexiója: *„Az, hogy én, mint mondani szokás, utópista természet vagyok, tán fogékonyabbá tett a gyermekbe írt lehetőségek iránt, optimistábbá megvalósításukat illetően; az iskola azonban maga is, már az első is, egy utópiával jegyezte el magát; az egész pedagógia, elméleteivel, egy nagy utópián vergődik; a fejlődés energiáinak tökéletes kihasználásán.”* (Németh, 1975, p. 537; vö. Lepenies, 1992, p. 18).

Németh számára a kertgondolat a reményt jelentette Európa megmentésére: *„[...] A vitamin a kert, s a kert az új Európa vitaminja. A gyár kalóriaszámítása azt mondta: termelő és fogyasztó vagy, annyi fogyasztásra van jogod, amennyit termeltél... [...] Én a nemes munka, a művészet, a kert, én vagyok a csoda. Legyetek kertészek. A kertben, ha a földből éltek, a gyalupadnál vagy az íróasztalnál, ha asztalosok vagy írók vagytok. Vitaminos, nemes, alkotó életre hívlek benneteket. Legyetek görögök, mondja a kert.”* (Németh, 1940, p. 1194).

IRODALOM

Primer források

- Németh, L. (1930). Ortega y Gasset. *Napkelet*, 8(7), 631–646. http://epa.oszk.hu/02000/02076/00189/pdf/Napkelet_1930_07_631-646.pdf (2025. 09. 10.)
- Németh, L. (1934). *Ember és szerep*. Tanu-kiadás.
- Németh, L. (1935). *Magyarság és Európa*. Franklin Társulat.
- Németh, L. (1940). *A minőség forradalma*. Magyar Élet Mozgalom kiadása.
- Németh, L. (1945). *A tanügy rendezése*. Sarló.
- Németh, L. (1962). *Lányaim*. Magvető Könyvkiadó.
- Németh, L. (1965). *Negyven év. Tájékoztató pályámról és munkásságomról*. MEK OSZK, Budapest. <http://mek.oszk.hu/01000/01012/01012.htm> (2025. 09. 10.)
- Németh, L. (1974). *Sajkódi esték*. Magvető Könyvkiadó – Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Németh, L. (1975). *Megmentett gondolatok*. Magvető–Szépirodalmi.
- Németh, L. (1977). *Homályból homályba. Életrajzi írások. I–II*. Magvető–Szépirodalmi.
- Németh, L. (1980). *Pedagógiai írások*. Kriterion Könyvkiadó.
- Németh, L. (1988). *Négy könyv. Tudománytörténeti munkák*. Válogatta és szerkesztette Németh Judit. Sajtó alá rendezte Vekerdi László. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Németh, L. (1989a). *Életmű szilánkokban*. Magvető–Szépirodalmi.
- Németh, L. (1989b). *Sorskérdések*. Magvető–Szépirodalmi.
- Németh, L. (1992a). A huszadik század vezérjelenségei. In Németh, L. (Ed.), *A minőség forradalma. Kisebbségben*. I. Püski.
- Németh, L. (1992b). A kapitalizmus vége. In Németh, L. (Ed.), *A minőség forradalma. Kisebbségben* (pp. 285–296). I. Püski.

Szekunder források

- Ablonczy, B. (2016). *Keletre, magyar!* Jaffa Kiadó.
- Abrams, M. H. (1978). *Spiegel und Lampe: romantische Theorie und die Tradition der Kritik*. Wilhelm Flink Verlag. https://digi20.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb00043706_00069.html?zoom=1.00/ (2025. 09. 10.)
- Addams, J. (1902). *Democracy and Social Ethics*. The Macmillan Company. <https://archive.org/details/democracyandsoc04addagoog/> (2025. 09. 10.) <https://doi.org/10.2307/3401957>

- Addams, J. (1909): *The Spirit of Youth and the City Streets*. Macmillan Company. <https://plato.stanford.edu/entries/addams-jane/> (2025. 09. 10.)
- Andorka, R. (2006). *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó.
- Áprily, Z. (2022). *Bicsérdy Béla és a bicsérdyzmus – Avagy egy legendás próféta kalandos élete és az emberiségnek szánt üzenete*. Magánkiadás.
- Arnold, K.-P. (2001/2018). Életreform Drezda–Hellerauban. (Ford. Vincze Beatrix.) In Németh, A. & Skiera, E. (Eds.), *Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek* (pp. 129–135). Műcsarnok.
- Auboyer, J. (1988). *A századvég és a századelő*. Corvina Kiadó.
- Auerbach, H. (1998). Völkische Bewegung. In Benz, W., Graml, H. & Weiß, H. (Eds.), *Enzyklopädie des Nationalsozialismus* (p. 93). Klett-Cotta.
- Balázs, B. & Köves, B. (2014). Az Óbudai Gázgyár lakótelepének fejlesztési lehetőségei. In *Research. Tanszéki Kutatások, 2013/2014* (pp. 28–33). BME Lakóépület-tervezési Tanszék.
- Balla, T. (1999). Ada-Kaleh szigete Osztrák–Magyar fennhatóság alatt. 1878–1918. *Hadtörténelmi Közlemények, 112*(1), 21–50. <https://epa.oszk.hu/00000/00018/00008/pdf/balla.pdf>
- Balla, V. (1927). *A kávéforrás*. Légrády Kiadása.
- Bányai, K. (1966). Sárközi György. In Sőtér, I. (főszerk.), *A magyar irodalom története. VI. A magyar irodalom története 1919-től napjainkig*. Akadémiai Kiadó. <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/06/287.html/> (2025. 09. 10.)
- Bárczi, G. & Országh, L. (1959–1962). *A magyar nyelv értelmező szótára*. Akadémiai Kiadó.
- Barlösius, E. (1997). *Naturgemäße Lebensführung. Zur Geschichte der Lebensreform um die Jahrhundertwende*. Campus.
- Baumgartner, J. (2001). Die Obstbaukolonie Eden. In Buchholz, K., Latocha, R., Peckmann, H. & Wolbert, K. (Eds.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* (pp. 511–514). 2. Band. Hauser.
- Bebel, A. (1890). *Charles Fourier. Sein Leben und seine Theorie*. J. H. W. Dietz.
- Bellamy, E. (1888). *Looking Backward*. Houghton Mifflin. Magyarul (1892): *Pillantás 2000-ből az 1887-dik évre*. (Ford. Radványi Dániel.) Frankin Társulat. <http://www.gutenberg.org/ebooks/25439> (2025. 09. 10.)
- Bendl, J. (1994). *Lukács György élete a századfordulótól 1918-ig*. Scientia Humana.
- Benedek, I. (1978). *Rousseau*. Magvető Könyvkiadó.
- Berend, T. I. (1983). *Válságos évtizedek*. Gondolat Kiadó.
- Bergmann, K. (1970). *Agrarromantik und Grossstadtfeindschaft*. Hain Verlag.
- Berneker, E. (1903). *Tolsztoj élete*. (Ford. Benedek Marcell.) Lamper és Wodianer Könyvkiadó.
- Bertényi, I. & Gyapay, G. (1993). *Magyarország rövid története*. Maecenas Kiadó.
- Bihari, M. (2013). *Politológia. A politika és a modern állam. Politikai pártok és ideológiák*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó Zrt.

- Bircsák, A. (2008). *A Sziget és a Nyugat. A Sziget mint műhely*. <http://epika.web.elte.hu/doktor/BircsakAniko.pdf> (2025. 09. 10.)
- Birkenbeil, H. (1999). *Schulgärten*. Ulmer-Verlag.
- Bognár, B. (2021). A minőség forradalmának lehetőségei a magyar társadalomfejlődésben. Németh László koncepciójának társadalomelméleti elemzése. *Belvedere Meridionale*, 33(1), 131–146. <https://acta.bibl.u-szeged.hu/73299/>
- Bollmann, S. (2017). *Monte Verità 1900. Der Traum vom alternativen Leben beginnt*. Deutsche Verlags-Anstalt.
- Borbándi, Gy. (1983/1989). *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski.
- Boreczky, Á. & Vincze, B. (2018) (Eds.), *Reformpedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok*. Gondolat Kiadó.
- Bourdieu, P. (1987). A politikai mező. *Valóság*, 30(1), 110–115.
- Böhme, G. (2001). Monte Verità. In Buchholz, K., Latocha, R., Peckmann, H. & Wolbert, K. (Eds.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* (pp. 473–476). 1. Band. Hauser.
- Bönisch, E. (2009). *Leo Frobenius, Ethnologe und Direktor des Völkermuseums*. http://www.ffmhist.de/ffm33-45/portal01/portal01.php?ziel=t_ak_frobenius_leo_01/ (2025. 09. 10.)
- Brauchle, A. (1951). Das Paradies des Kindes. Der Schrebergarten. Dr. med. Daniel Gottlieb Moritz Schreber. In *Geschichte der Naturheilkunde in Lebensbildern* (pp. 184–190). Reclam.
- Breuer, S. (1990). Die „Konservative Revolution“ – Kritik eines Mythos. In *Politische Vierteljahresschrift*, 31(4), 606.
- Breuer, S. (2008). *Die Völkischen in Deutschland*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft WBG.
- Briegel, A. (1994). *Der Widerstand der katholischen Jugend im Nationalsozialismus*. Julius-Maximilian-Universität, Theologische Fakultät, Prof. Wittstadt. <http://www.briegel-online.de/zulas/z11-indx.htm> (2025. 09. 10.)
- Brunold, R. (2013). *Die Lebensreformbewegung und ihre gesellschaftlichen Gründe*. <https://www.geschichte-lernen.net/author/robin710/> (2025. 09. 10.)
- Buchholz, K. (2001). Begriffliche Leit motive der Lebensreform. In Buchholz, K., Latocha, R., Peckmann, H. & Wolbert, K. (Eds.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* (pp. 41–43). 1. Band. Hauser.
- Buchholz, K., Latocha, R., Peckmann, H. & Wolbert, K. (Eds.) (2001). *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900*. 1–2 Bände. Hauser.
- Buday, Gy. (1929). Az agrársettlement. In Buday, Gy. (Ed.), *Dr. Hilscher Rezső tevékenysége és a settlement módszere* (pp. I–XIII). Stúdium.
- Carpenter, E. (2018): *Biography*. [K. n.] <https://www.friendsofwardcarpenter.co.uk/biography> (2025. 09. 10.)

- Carver, T. (2004). Diskurzuselemzés és a „nyelvi fordulat”. *Politikatudományi Szemle*, 13(4), 143–148.
- Cluet, M. (2019). Vorwort. In Marc-Repussard, Ch. (Ed.), „*Lebensreform*”. *Die soziale Dynamik der politischen Ohnmacht* (pp. 9–50). Francke Verlag.
- Csejtei, D. (1996). Nyílvessző és kör. Ortega és Spengler hatása Németh László gondolkodására. *Tiszatáj*, 50(3), 74–83.
- Csejtei, D. & Juhász, A. (1994). Spengler, O. A Nyugat alkonya. *Tiszatáj*, 46(9), 38–50.
- Dagger, R. & Ball, T. (2025). Socialism. In *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/money/socialism> (2025. 09. 10.)
- Damböck, Ch. (2016). *Logischer Empirismus, Lebesreform und die deutsche Jugendbewegung*. Universität-Wien. Fakultät für Philosophie und Bildungswissenschaft. Institut Wiener Kreis.
- Dános, Á. & Kovács, G. (1925). *A szociális eszmék fejlődése a modern szocializmusig*. Pantheon Kiadó.
- Darabos, P. (2002). *Egy életmű fiziognómiája I–III*. Hamvas Béla Kulturakutató Intézet.
- Dearden, S. J. (1999). *John Ruskin. A life in pictures*. Academic Press. <http://thephilosophersmail.com/perspective/the-great-philosophers-13-john-ruskin/> (2025. 09. 10.)
- Dékány, I. (1923). *Bevezetés a társadalom lélektanába*. Szociálpszichológia. Danubius Kiadás. https://mtda.hu/books/dekany_istvan_bevezetes_a_tarsadalom_lelektanaba.pdf (2025. 09. 10.)
- Depaepe, M. (2007). Philosophy and History of Education: Time to bridge the gap? *Educational Philosophy and Theory*, 39(1), 28–43.
- Down, F. D. (2018). *Robert Owen*. <https://www.britannica.com/biography/Robert-Owen> (2025. 09. 10.)
- Dömötör, T. & Hoppál, M. (Eds.). *Magyar Néprajz nyolc kötetben*. VII. kötet. Népszokás, néphit, népi vallásosság (pp. 7–491). Akadémiai Kiadó. <https://mek.oszk.hu/02100/02152/html/07/360.html> (2025. 09. 10.)
- Ekler, A. (2013). Németh László és Napkelet. *Kortárs*, 1. <https://www.kortarsfolyoirat.hu/archivum/2013/01/arch-nemeth-laszlo-es-a-napkelet.html> (2025. 09. 10.)
- Erdei, F. (1980). A magyar társadalom a két világháború között. In Kulcsár, K. (Ed.), *A magyar társadalomról* (pp. 291–346). Akadémiai Kiadó.
- Erdei, F. & Kulcsár, K. (1988). *Egy életút állomásai*. Akadémiai Kiadó.
- Erődi-Harrach, B. (1912). *A Főiskola Szociális Telep pedagógiai vonatkozásai*. Budapest.
- Erődi-Harrach, B. (1927). *A magyar settlementmozgalom eszméi*. Stúdium.
- Erődi-Harrach, B. (é. n.). *A magyar settlementmozgalom eszméi*. Stúdium Könyvkereskedelmi és Könyvkiadó Rt.
- Erődi-Harrach, B. (é. n.). Társadalmi nevelőmunkánk módszere, eszköze és eszméje. In Erődi-Harrach, B. (Ed.), *Szociálpolitikai évkönyv I. kötet, 1912–1929* (pp. 7–23). Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

- Farkas, R. (1999). Zur Geschichte der Gartenbewegung im deutschsprachigen Raum. *Berichte der Bayerischen Akademie für Naturschutz und Landschaftspflege*, 23 (pp. 133–143). http://www.zobodat.at/pdf/Ber-Bayer-Akad-f-Natursch-u-Landschaftspfl_23_0133-0143.pdf (2025. 09. 10.)
- Farkas, R. (2001). Biologischer Landbau, Siedlungen, Landkommunen, Genossenschaften. In Buchholz, K., Latocha, R., Peckmann, H. & Wolbert, K. (Eds.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* (pp. 1407–409). 1. Band. Hauser.
- Farkas, R. (2008). Lebensreform in der Donaumonarchie. Personen, Vereine und Netzwerke, In Hopfner, J. & Németh, A. (Eds.), *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k. u. k. Monarchie, Lebensreform, Herbartianismus und reformpädagogische Bewegungen* (pp. 11–27). Peter Lang.
- Fazekas, Cs. (2004) (Ed.). *Hegy Imre. Egy élet a népi mozgalomban*. Nagy Imre Alapítvány.
- Fittkau, L. (2014). *Vom deutschen Summerhill zum Skandalinternat*. <https://www.deutschland-funkkultur.de/odenwaldschule-vom-deutschen-summerhill-zum-skandalinternat-100.html> (2025. 09. 10.) (Archív)
- Foucault, M. (2002 /1983). A szubjektum és a hatalom. (Ford. Kiss Attila.) In Bókay, A., Vilcsek, B., Szamosi, G. & Sári, L. (Eds.), *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturálisizmustól a posztkolonialitásig* (pp. 396–409). Osiris Kiadó.
- Fourier, Ch. (1977). *A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete*. Gondolat Kiadó.
- Földes, B. *A Toynbee Hall 1938-ban*. [K. n.] http://mtdportal.extra.hu/ADATTAR/cikk/f_cikk/foldes_bela_a_toynbee_hall_1938_ban.pdf (2025. 09. 10.)
- Frecot, J., Geist, J. & Kerbs, D. (2000). *Fidus, 1868–1948. Zur ästhetischen Praxis bürgerlicher Fluchtbewegungen*. Rogner und Bernhard bei Zweitausendeins.
- Freyer, H. (2024/1936). *A politika szigetei*. Osiris Kiadó.
- Fülep, L. (1919). Szabó Dezső regénye. (Az elsodort falu. Regény két kötetben, Táltos Kiadó.) *Nyugat*, 12, 16–17.
- Füzi, L. (2000). A tizenöt éves Németh László. *Iskolakultúra*, 10(6–7), 43–47.
- Galambos, F. (1954). *A Válasz írói és írásai*. OSZK. <http://mek.oszk.hu/12600/12671/12671.pdf> 2016. (2025. 09. 10.)
- Galambos, F. (1972). *A Kelet népe repetóriuma*. OSZK. 1935–42. <https://mek.oszk.hu/12800/12872/f> 2018. március 15. 16:15 (2025. 09. 10.)
- Galambos, F. (1973). *A Protestáns Szemle repetóriuma*. 1889–1944. I. OSZK. http://mek.oszk.hu/13100/13174/pdf/13174_1.pdf (2025. 09. 10.)
- Garai, I. (2016). *A tanári elitképzés műhelye. A Báró Eötvös József Collegium története. 1895–1950*. ELTE Eötvös Collegium.
- Gellér, K. & Keserü, K. (1987). *A gödöllői művésztelep*. Corvina Kiadó.
- Gellért, L., dr. Juhász, K. & Pappné Vőneki, E. (2007). *A XIII. kerület kezdetektől napjainkig*. Budapest Főváros XIII. kerületi Önkormányzata.

- Gesell, C. (n. d.). *Villa Gesell*. <https://www.silvio-gesell.de/villa-gesell.html> (2025. 09. 10.)
- Gesell, S. (2004). *A természetes gazdálkodási rend*. Kétezeregy Kiadó.
- Giczey, P. (2015). A settlementek esélyei Magyarországon. *Parola*, 25(4) https://epa.hu/03800/03826/00016/pdf/EPA03826_parola_2015_04.pdf (2025. 09. 10.)
- Giczi, Zs. (1999). Egy eszmecsere és előzményei. Vélemények a katolikus-protestáns egység megvalósításának lehetőségéről a Magyar Szemle és a Protestáns Szemle 1937–1938-as évfolyamaiban. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historica*, (108), 65–83. http://acta.bibl.u-szeged.hu/2864/1/historica_108_065-083.pdf (2025. 09. 10.)
- Glózer, R. (2006). A diskurzuselemzés módja és értelme. In Feischmidt, M. (Ed.), *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom és kultúrakutatásban*. Szabadbolcsészet. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index8dbc.html?option=com_tanelem&id_tanelem=841&tip=0 (2025. 09. 10.)
- Gombos, Gy. (1990). *A harmadik út*. Püski.
- Gombrich, E. H. (1950/2002). *A művészet története*. (Ford. Beke Margit, Falvai Mihály.) Glória Kiadó.
- Görömbei, A. (1990). Grezsa Ferenc: Németh László Tanu-korszaka. *Tiszatáj*, 44(12), 86–89.
- Görömbei, A. (2005). *A népi irodalom*. Mindentudás Egyeteme, VI. szemeszter, 02.25 <http://mindentudas.hu/component/search/?searchword=Görömbei%20András&searchphrase=all&Itemid=262> (2025. 09. 10.)
- Grezsa, F. (1990a). A Tanu és a Németh László-i pedagógiai örökség. *Új Forrás*, 22(1), 71–75.
- Grezsa, F. (1990b). *Németh László Tanu-korszaka*. Szépirodalmi Kiadó.
- Grezsa, F. (2005). *Németh László esszéírásának gondolati rétegei*. Kortárs Kiadó.
- Gróf Klebelsberg Kunó (1928). *Neonacionalizmus*. Athenaeum.
- Gróf Klebelsberg Kunó beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926. Athenaeum. http://mtdaportal.extra.hu/books/klebelsberg_kuno_beszedek_es_cikkek.pdf (2025. 09. 10.)
- Gróf Klebelsberg Kuno levele a Napkelet szerkesztőjéhez. (1928). *Napkelet*, 6(3), 213–214.
- Grütter, H. T. (2014) (Eds.). *Die Gartenstadt Maragarethenhöhe. Architektur und Geschichte*. Klartext Verlag.
- Gyáni, G. & Kövér, Gy. (2006). *Magyarország társadalomtörténete*. Osiris Kiadó.
- Hajnóczy, G. (1994). *Az ideális város a reneszánszban*. Akadémiai Kiadó.
- Hamington, M. (2014). “Jane Addams”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2014, Edition).
- Harsányi, A. (2002). *Győr Gyárváros – munkástelepe 1917–2002*. Malawi Bt.
- Hartung, G. (1996). Völkische Ideologie. In Puschner, U., Schmitz, W. & Ulbricht, J. H. (Eds.), *Handbuch zur „Völkischen Bewegung“ 1871–1918* (pp. 22–4). Saur. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2009.00156.x>
- Haushofer, H. (1957). Richard Darré. In *Neue Deutsche Biographie*. Band 3. Berlin. <https://www.deutsche-biographie.de/gnd118671030.html#ndbcontent> (2025. 09. 10.)

- Hegedűs, G. (1991). Szabó Dezső. In Hegedűs, G. (Ed.). *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó. <http://mek.oszk.hu/01100/01149/html/> (2025. 09. 10.)
- Hegyesi, G. (1989). Dr. Hilscher Rezső 1890–1957. Személyes vázlat egy tudósról. *Esély*, 1(1), 50–52.
- Heltai, J. (2025). *Németh László iskolánkat formáló pedagógiai elveiről*. <https://nlg.edu.hu/> (2025. 09. 10.)
- Hermant, J. (2013). Die Lebensbewegung um 1900 – Wegbereiter einer naturgemäßerer Daseinsform oder Vorboten Hitlers? In Cluet, M. & Repussard, C. (Eds.), „*Lebensreform*“. *Die soziale Dynamik der politischen Ohnmacht* (pp. 51–62). Francke Verlag.
- Heuss, Th. (1957). Damaschke, Adolf. *Neue Deutsche Biographie*, 3, 497–498.
- H. Horváth, B. (2007). A népies-urbánus vitáról. In Szegedi–Maszák, M. & Veres, A. (Eds.), *A magyar irodalom története III.* (pp. 245–262). Gondolat Kiadó.
- Hilscher, R. (1916). *Az egyesületek és a szegényügy*. Szegényügyi Közlemények. Újpest.
- Hilscher, R. (1928a). *Bevezetés a szociálpolitikába*. MEKDSZ. Szövetségének Kiadása. http://www.esely.org/kiadvanyok/1990_3/aszocialpolitika_lenyege.pdf (2025. 09. 10.)
- Hilscher, R. (1928b). *Szegényügy és a jótékonykodás*. http://www.esely.org/kiadvanyok/1990_3/aszegenyugy.pdf (2025. 09. 10.)
- Hilscher, R. (1929a). Népművelési munkánk és annak eredményei. In *Szociálpolitikai évkönyv* (pp. 24–59). Magyar Egyetemi Nyomda.
- Hilscher, R. (1929b). Szociálpolitikai tevékenységeink és azok eredményei az általános népvédelem terén. In *Szociálpolitikai évkönyv* (pp. 125–146). Magyar Egyetemi Nyomda. http://mtdportal.extra.hu/szocialis_szle/1_EVFOLYAM/SZSZ_1_01.pdf (2025. 09. 10.)
- Hilscher, R. (1936). *A néphivatalok szerepe a szociális védelemben*. Budapest. http://www.esely.org/kiadvanyok/1990_3/asettlement.pdf (2025. 09. 10.)
- Hilscher, R. (1937a). A settlement-mozgalom. In Novágh, Gy. (Ed.). *A Settlement. A fővárosi népművelés vezetőképző tanfolyamának előadásai* (pp. 7–18). Budapest Székesfőváros Népművelési Bizottsága.
- Hilscher, D. (1937b). A settlement szociális munkája. *Ifjúsági Vezető*, 1–2, 56–58. http://www.esely.org/kiadvanyok/1990_3/asettlement.pdf (2025. 09. 10.)
- Hofmann, W. (1974/1984). *A földi paradicsom. 19. századi motívumok és eszmék*. Képzőművészeti Kiadó.
- Hopfner, J. (2018). Pedagógia utópia és valóság között. Szisztematikus betekintés egy tudomány afirmatív jellegébe. Pedagógia utópia és valóság között. In Boreczky, Á. & Vincze, B. (Eds.), *Reformpedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok* (pp. 11–21). Gondolat Kiadó.
- Hopfner, J. & Németh, A. (2008) (Eds.). *Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k. u. k. Monarchie*. Erziehung in Wissenschaft und Praxis. Band 2. Peter Lang Verlag.

- Horn, K. P., Németh, A., Pukányszky, B. & Tenorth, H.-E. (2001). *Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa*. II. Osiris Kiadó.
- Horváth, G. K. (2017). A „torlódott szerkezetől” a „zsilipelésig”: Történelemszemlélet és fogalomhasználat Tóth Zoltán életművében. In Horváth, Z. & Rada, J. (Eds.), *Társadalomtörténeti tanulmányok. Tóth Zoltán emlékére* (pp. 13–34). Miskolci Egyetemi Kiadó.
- Horváth, R. (2015). *A konzervatív forradalom*. <http://www.istenivaros.hu/roberthorvath/konzervativforradalom.html> <http://ellenforradalom.blogspot.hu/2015/01/horvath-robert-konzervativforradalom.html> (2025. 09. 10.)
- Horváth, Zs. (2013). Utópiák, falanszterek. *Ponticulus Hungaricus*, 17(7–8) <https://www.ponticulus.hu/rovatok/hidverok/utopiak-falanszterek.html#gsc.tab=0> (2025.09.10.)
- Hovanyec, L. (1984). *Kovács Imre. Politikuspályák*. Budapest.
- Hulej, E. (2018). *Tíz nap Sajkodon – Németh Magda mesélt édesapjáról, Németh Lászlóról*. <https://www.noklapja.hu/aktualis/2018/05/26/tiz-nap-sajkodon-nemeth-magda-meselt-edesapjarol-nemeth-laszlorol/> (2025.11.01.)
- Huszár, Á. (2004). Reinhart Koselleck fogalomtörténete és az utópia problémája a szociológiában. *Korall*, 5(15–16), 89–116.
- Iványi-Grünwald, B. (1909). Iványi-Grünwald Béla művésztelepprogramja. *Kecskeméti Újság*, 2(109), szeptember 26. https://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/indexbcf3.html?option=com_tanelem&id_tanelem=720&tip=0 (2025. 09. 10.)
- Jávor, M. (2016). Valódi jövőkép vagy politikai ideológia: „Harmadik utas” gondolkodás a két világháború között. *Acta Historica Hungarica Turiciensia*, 31(5), 789–801. http://epa.oszk.hu/01400/01445/00019/pdf/EPA01445_acta_hungarica_2016_5_0789-0801.pdf (2025. 09. 10.)
- Jóboru, M. (1972). *A köznevelés a Horthy-korszakban*. Kossuth Tankönyvkiadó.
- Juhász, Gy. (1989). Németh László, a politikai gondolkodó. In Gerzsa, F. (Ed.), *Németh László. Sorskérdések* (pp. 829–853). Magvető Kiadó.
- Karádi, É. (1980). *Formával a káosz ellen*. 2007.
- Karádi, É. & Vezér, E. (1980). *Vasárnapi Kör*. Gondolat Kiadó. In Jankovits, L.; Orlovsky, G.; Józán, I.; Jeney, É (szerk.). *A magyar irodalom története I. : A kezdetektől 1800-ig*. Gondolat Kiadó. pp. 866-881.
- Kater, M. H. (1971). Die Artamanen – Völkische Jugend in der Weimarer Republik. *Historische Zeitschrift*, 213, 577–638. <https://doi.org/10.1524/hzhz.1971.213.jg.577>
- Katona, A. (2002). *Egy „képesítés nélküli” pedagógus: Németh László*. <https://ponticulus.hu/rovatok/hidverok/nemeth-laszlo-univerzuma-03a.html#gsc.tab=0> (2025. 09. 10.)
- Kempf, K., Vincze, B. & Németh, A. (2020). *Az életreform és a művészetek*. Műcsarnok.
- Kenyeres, Á. (2018) (Ed.). Erődi-Harrach Béla élete. In *Magyar Életrajzi Lexikon*. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/e-e-7530E/erodi-bela-harrach-7543F/> (2025. 09. 10.)

- Kenyeres, Z. (2001). A Nyugat periódusai. In Kenyeres, Z. (Ed.), *Etika és esztétizmus. Tanulmányok a Nyugat korából*. Anonymus.
- Kerbs, D. & Reulecke, J. (1998) (Eds.). *Handbuch der deutschen Reformbewegungen, 1880–1933*. Peter Hammer Verlag.
- Kindt, W. (1974) (Ed.). *Die deutsche Jugendbewegung 1920 bis 1933. Die bündische Zeit*. Eugen Diederichs, Artamanen.
- Kirchgraber, R. F. (2003). *Lebensreform und Künstlergruppierungen um 1900*. Dissertation, Zürich. http://edoc.unibas.ch/671/1/DissB_6566.pdf (2025. 09. 10.)
- Kiss, B. (1994). Michel Foucault hatalomfelfogásáról. *Politikatudományi Szemle*, 3(1), 43–71.
- Kiss, E. (2006). Zur Bestimmung einer Philosophie der Lebensraum. In Németh, A., Skiera, E. & Mikonya, Gy. (Eds.), *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa – Ursprünge, Ausprägung und Richtungen, länderspezifische Entwicklungstendenzen* (pp. 48–57). Gondolat Kiadó.
- Koepf, H. H. [é. n.] *Ehrhard Bartsch*. Forschungsstelle Kulturimpuls. Biographien Dokumentation. <http://biographien.kulturimpuls.org/detail.php?&id=39> (2025. 09. 10.)
- Kósa, L. (1979). Falukutatás. In Ortutay Gyula (Ed.), *Magyar néprajzi lexikon*. Akadémiai Kiadó.
- Koselleck, R. (2003). *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. 2. kötet. pp. 35–40. Atlantisz Kiadó.
- Kosuch, C. (2009). *Der bewahrte Mensch. Das Streben nach säkularer Ewigkeit in den vepflochteten europäischen Modernen. Forschungsprojekt 2003–2009*. Georg-August-Universität. <https://www.uni-goettingen.de/en/prof.+dr.+rebekka+habermas+%E2%80%A0/659255.html> (2025. 09. 10.)
- Kovács, G. (2003). Az „inspiráló hatás”: Németh László történelemfelfogása, elitelmélete, Európa-kepe, politikai koncepciója és Bibó István ezekhez való viszonya. *Forrás*, 35(11), 78–112. https://epa.oszk.hu/02900/02931/00060/pdf/EPA02931_forras_2003_11_10.pdf (2025. 09. 10.)
- Kovács, T. (2006). *Az egyéni mezőgazdálkodás és területi különbségei Magyarországon*. http://real-d.mtak.hu/156/1/Kovacs_Terez.pdf (2025. 09. 10.)
- Körösfői-Kriesch, A. (1909). Művészi program. *Magyar Iparművészet*, 12(1). https://mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/mmi.elte.hu/szabadbolcseszett/indexbce3.html?option=com_tanelem&id_tanelem=715&tip=0 (2025. 09. 10.)
- Kövér, Gy. & Gyáni, G. (2006). *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó.
- Krabbe, W. R. (1974): *Gesellschaftsreform durch Lebensreform*. Vandenhoeck & Ruprecht.
- Krabbe, W. R. (1993) (Ed.). *Politische Jugend in der Weimarer Republik*. Universitätsverlag, Bochum.
- Krabbe, W. R. (2001). Die Lebensreformbewegung. In Buchholz, K., Latocha, R., Peckmann, H. & Wolbert, K. (Eds.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* (pp. 25–29). 1. Band. Hausser.
- Krabbe, W. (2018). Az életreform-mozgalom. In Németh, A. & Skiera, E. (Eds.), *Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek*. Műcsarnok.

- Krippendorff, K. (1995). *A tartalomlemezés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó.
- Laczkó, G. (1920). Az Eötvös-Collegium, középiskolai tanárok internátusa. *Nyugat*, 13(15–16). <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00279/08380.htm> (2025. 09. 10.)
- Laczkó, M. (1976). A politikai ideológia irányzatai. Sajtó, közoktatás, társadalomtudomány és művészet az ellenforradalmi korszakban. IX. fejezet. In Ránki, Gy. (Ed.), *Magyarország története* (pp. 811–911). Akadémiai Kiadó.
- Laczkó, M. (1988). *Korszellem és tudomány 1910–1945*. Gondolat Kiadó.
- Lami, P. (2025). *Iskolánk története*. <https://nlg.edu.hu/> (2025. 09. 10.)
- László, Gy. (1926). *Wekerle Állami Munkástelep monográfiája*. Hangya Nyomda. <http://mek.oszk.hu/01900/01928/html/> (2025. 09. 10.)
- Lázár, I. & Szenci, Á. (2015) (Eds.). *A nevelés kozmológusai. Kodály Zoltán, Karácsony Sándor és Németh László megújító öröksége*. KRE–L'Harmattan.
- Lazicius, Gy. (1928). A bölcselő Tolsztoj. *Nyugat*, 25(18). <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00451/14091.htm> (2025. 09. 10.)
- Ledoux, C. N. (2018). *Biography*. [K. n.] <https://www.britannica.com/biography/Claude-Nicolas-Ledoux> (2025. 09. 10.)
- Lepenes, W. (1969). *Melancholie und Gesellschaft*. Suhrkamp.
- Lepenes, W. (1992). Das Ende der Utopie und die Rückkehr der Melancholie. Blick auf die Intellektuellen eines alten Kontinents. In Meyer, M. (Ed.), *Intellektuellendämmerung?* (pp. 15–26). Hanser.
- Lesznai, A. (1966). *Kezdetben volt a kert*. Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Lietzmann, H. J. (1999a). Politikai tervezés és társadalmi kockázata: Mannheim Károly és Karl Schmitt. In *Mannheim Károly*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Felkai Gábor. Új Mandátum.
- Lietzmann, H. J. (1999b). *Politikwissenschaft im Zeitalter der Diktaturen. Die Entwicklung der Totalitarismustheorie*. Budrich.
- Lindner, R. (2007). Sigmund-Schultze. Facetten zu einer Persönlichkeit. Zur Einführung. In Tenorth, H-E., Lindner, R., Fechner, F. & Wietschorke, J. (Eds.), *Friedrich Sigmund-Schultze (1885-1969). Ein Leben für Kirche, Wissenschaft und soziale Arbeit* (pp. 3–12). Kohlhammer.
- Linse, U. (1983): *Zurück o Mensch zur Mutter Erde*. DTV.
- Loscher, M. (2014). *Richard Darre*. <https://www.dhm.de/lemo/biografie/richard-darre> (2025. 09. 10.)
- Lőrincz, J. (1996). *Bocskai kert születése*. Szabadhadjú Kiadó.
- Liotard, J.-F. (1993). A posztmodern állapot. In: *A posztmodern állapot, Jürgen Habermas, Jean-François Lyotard, Richard Rorty tanulmányai* (p. 8). Századvég – Gondolat Kiadó.
- Mai, G. (2007). Die Agrarische Transition. Agrarische Gesellschaften in Europa und die Herausforderungen der industriellen Moderne im 19. und 20. Jahrhundert. *Geschichte und Gesellschaft*, 33, 471–514.

- Mannheim, K. (1994). *A konzervativizmus*. Cserépfalvi Kiadó.
- Mannheim, K. (1996). *Ideológia és utópia*. Atlantisz Kiadó.
- Márkus, L. (1976). A politikai ideológia kérdései a 20-as években. IV. fejezet. In Ránki, Gy. (Ed.), *Magyarország története* (pp. 571–596). Akadémiai Kiadó.
- Marx, K. (1844/1977). *Gazdaságfilozófiai kéziratok*. Kossuth Könyvkiadó.
- Mason, J. (2005). *Kvalitatív kutatás*. Jászöveg Műhely.
- Merlio, G. (2013): Die Reformbewegungen zwischen Progressismus und Konservativismus. In: Cluet, M. & Repussard, C. (Eds.), „*Lebensreform*”. *Die soziale Dynamik der politischen Ohnmacht* (pp. 63–74). Francke Verlag.
- Mészáros, I., Németh, A. & Pukánszky, B. (2001). *Bevezetés a pedagógiai és az iskoláztatás történetébe*. Osiris Kiadó.
- Micheli, de M. (1969). *Az avantgardizmus*. Gondolat Kiadó.
- Mohler, A. (1950). *Die Konservative Revolution in Deutschland 1918–1932*. Grundriss ihrer Weltanschauungen. Vorwerk.
- Monostori, I. (1985). A népművelő Németh László. In Szegedy-Maszák, M., *A mindentudás igézete*. Magvető Könyvkiadó.
- Monostori, I. (1994). *Minőség, magyarság, értelmiség*. Tizenkét fejezet Németh Lászlóról. Püski Kiadó.
- Monostori, I. (2001). A Németh László recenzió változása a rendszerváltás után. *Kortárs Irodalmi Szemle*, www.kortasonline.hu/0102 (2025. 09. 10.)
- Monostori, I. (2002). Szárszóról – hatvan év után. Egy fejezet a Németh László-„problémák” történetéből: a szárszói beszéd. *Kortárs*, 42(16), pp. 1–17.
- Monostori, I. (2003). A zsidókérdés változatai a magyar folyóiratokban a húszas évektől a zsidótörvényekig. *Kortárs*, 47(10). <https://epa.oszk.hu/00300/00381/00074/monos.htm> (2025. 09. 10.)
- Monostori, I. (2010). A Németh László-i gondolkodás érvényességéről. *Hitel*, 23(4), 93–99.
- Monostori, I. (2011). *Német László „organizátori” szerepei és a Tanu*. http://www.irodalomismeret.hu/files/2011_1/tanulmany/monostori_imre.pdf (2025. 09. 10.)
- Monostori, I. (2016). *Németh László-életrajz*. Digitális Irodalmi Akadémia, PIM. <https://pim.hu/hu/dia/dia-tagjai/nemeth-laszlo#eletrajz> (2025. 09. 10.)
- Morris, W. (1890). *News from Nowhere*. (2025. 09. 10.)
- Morris William Society (2018). [K. n.] <https://williammorrissociety.org/about-william-morris/> (2025. 09. 10.)
- Müller, H. (2001). Propheten und Dichter auf dem Weg der Wahrheit. Gusto Gräser, Hermann Hesse, Gerhart Hauptmann. In Buchholz, K., Latocha, R., Peckmann, H. & Wolbert, K. (Eds.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* (pp. 321–324). 1-2. Band. Hauser.

- Nagy, A. & Németh, A. (2017). Az osztrák–német életreform-törekvések magyar recepciója a Búban-kolónia és az Életreform című folyóirat példája alapján. In Németh, A. & Vincze, B. (Eds.), *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciós hatások* (pp. 9–34). Gondolat Kiadó.
- Nagy, G. & Szelényi, K. (2008). *Kertváros – építészeti. Az angol példa Magyarországon*. Magyar Képek Kiadó.
- Neau, P. (2013). Die deutsche Gartenstadt Bewegung – Utopismus, Pragmatismus, zwiespältige Aspekte. In Cluet, M. & Repussard, C. (Eds.), „*Lebensreform*“. *Die soziale Dynamik der politischen Ohnmacht* (pp. 211–224). Francke Verlag.
- Németh, Á. (1993) (Ed.). *Németh László élete levelekben. 1914–1948*. Magvető Kiadó – Szépirodalmi Kiadó.
- Németh, A. (2001). *Reformpedagógia múltja és jelene*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Németh, A. (2002a). *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete*. IV. Osiris Kiadó.
- Németh, A. (2002b) (Ed.). *Reformpedagógia-történeti tanulmányok. Európai kölcsönhatások, nemzeti sajátosságok*. III. Osiris Kiadó.
- Németh, A. (2004) (Ed.). *A szellemtudományi pedagógiai magyar recepciója*. V. Gondolat Kiadó.
- Németh, A. (2005). Reformpedagógia és életreform. *Iskolakultúra*, 15(2), 3–4.
- Németh, A. (2006). Die Lebensreform und ihre pädagogische Rezeption in Ungarn: Lebensreform und Pädagogik am Beispiel der „Deutschen Gesellschaft für ethische Kultur“. In Skiera, E., Németh, A. & Mikonya, Gy. (Eds.), *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa – Ursprünge, Ausprägung und Richtungen, landspezifische Entwicklungstendenzen* (pp. 58–88). Gondolat Kiadó.
- Németh, A. (2012). Népi kultúra, életreform és nevelés. In Bolvári-Takács, G., Fügedi, J., Mizerák, K. & Németh, A. (Eds.), *A hagyományos táncművészet metamorfózisa a 20. században* (pp. 181–192). Tudományos szimpózium a Magyar Táncművészeti Főiskolán. Magyar Táncművészeti Főiskola, Táncművészet és tudomány kiadványsorozat, 4.
- Németh, A. (2013). Az életreform társadalmi gyökerei, irányzatai, kibontakozásának folyamatai. In Németh, A. & Pirka, V. (Eds.), *Az életreform és a reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében* (pp. 11–54). Gondolat Kiadó.
- Németh, A. (2014). Életreform kommunák és a reformpedagógia – recepciós folyamatok a 20. század első felében. In Németh, A., Pukánszky, B. & Pirka, V. (Eds.), *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében* (pp. 11–54). Gondolat Kiadó.
- Németh, Á. & Gál, M. (2011). *Németh László élete, munkássága*. <http://www.nemethlaszlo.eu/elete.html> (2025. 09. 10.)
- Németh, A., Mikonya, Gy. & Skiera, E. (2005). *Életreform és reformpedagógia*. VI. Gondolat Kiadó.

- Németh, A. & Nagy, A. (2018). Gyógyulás és gyógyítás. Az egyéni és közösségi boldogság keresésének újtjai. In Boreczky, Á. & Vincze, B. (Eds.), *Reformpedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok* (pp. 65–80). Gondolat Kiadó.
- Németh, A. & Pirka, V. (2013) (Eds.). *Az életreform és a reformpedagógia – recepciós és intézményesülési folyamatok a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó.
- Németh, A., Pukánszky, B. & Pirka, V. (2014) (Eds.). *Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. század első felében*. Gondolat Kiadó.
- Németh, A. & Skiera, E. (2018). Az életreform múltja és jelene. Elvágódás az érzelmi ridegség elidegenedett világából – új irányok és helyszínek, világnézeti koncepciók, társadalmi hatások. In Németh, A. & Skiera, E. (Eds.), *Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek* (pp. 19–70). Múcsarnok.
- Németh, A. & Skiera, E. (2018) (Eds.). *Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek*. Múcsarnok.
- Németh, A., Skiera, E. & Tenorth, H-E. (1999). *Neveléstudomány-történeti tanulmányok. I.* Osiris Kiadó.
- Németh, A., Stöckl, C. & Vincze, B. (2017) (Eds.). *Survival of Utopias – Weiterlebende Utopien. Life Reform und Progressive Education in Austria and Hungary – Lebensreform und Reformpädagogik in Österreich und Ungarn*. Peter Lang Verlag. <https://doi.org/10.3726/b10669>
- Németh, A. & Vincze, B. (2017) (Eds.). *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciós hatások*. Gondolat Kiadó.
- Nietzsche, F. (1883–1885/1908). *Im-ígyen szóla Zarathustra*. (Ford. Wilder Ödön.) Grill. <http://mek.oszk.hu/01700/01740/01740.htm#39> (2025. 09. 10.)
- Nietzsche, F. (1998). *Korszerűtlen elmékedések*. Atlantisz Kiadó.
- Nyíri, K. (1980). *A Monarchia szellemi életéről*. Gondolat Kiadó. <https://mek.oszk.hu/08500/08566/08566.pdf> (2025. 09. 10.)
- Nyíri, T. (1998). *A filozófiai gondolkodás fejlődése*. Szent István Társulat.
- Oelkers, J. (2005). *Reformpädagogik. Eine kritische Dogmengeschichte*. Juventa.
- Oelkers, J. (2010). *Reformpädagogik. Entstehungsgeschichten einer internationalen Bewegung* (Lehren lernen – Basiswissen für die Lehrerinnen- und Lehrerbildung). Klett und Balmer.
- Olajos, Cs. (1998). *A Diósgyőr-vasgyári kolónia*. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez, BAZ M Lvt. 4. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BAZM_Td_04/?pg=0&layout=s (2025. 09. 10.)
- Onken, W. (1999). *Silvio Gesell und die Natürliche Wirtschaftsordnung*. Gauke GmbH, Verlag für Sozialökonomie. <https://userpage.fu-berlin.de/~roehrigw/onken/gesell.htm> (2025. 09. 10.)
- Oppenheimer, F. (1929a). *Der Staat*. <http://www.franz-oppenheimer.de/staat0.htm> (2025. 09. 10.)
- Oppenheimer, F. (1929b). Mein wissenschaftlicher Weg. In Meiner, F. (Ed.), *Die Volkswirtschaftslehre der Gegenwart in Selbstdarstellung* (pp. 69–116). Band 2. Leipzig. <http://www.franz-oppenheimer.de/fo29a.htm> (2025. 09. 10.)

- Orosz, I., Für, L. & Romány, P. (1996) (Eds.). *Magyarország agrártörténete*. Budapest, Mezőgazda Kiadó.
- Ortega y Gasset, J. (1929/1938). *A tömegek lázadása*. Királyi Egyetemi Nyomda. http://mtdportal.extra.hu/books_kulf/ortega_y_gasset_jose_a_tomegek_lazadasa.pdf (2025. 09. 10.)
- Owen, R. Biography by D. F. Dowd. <https://www.britannica.com/biography/Robert-Owen-Douglas-F.-Dowd> (2025. 09. 10.)
- Őriné Nagy, C. (2020). Rejtett történetek a gödöllői művésztelepen. In Kempf, K., Vincze, B. & Németh, A., *Az életreform és a művészetek* (pp. 96–111). Múcsarnok.
- Novák, A. & Pap, M. (Eds.) (2022). *A népi gondolat a 20. században*. Századvég Kiadó.
- Papp, I. (2012). *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa Kiadó.
- Papp, I. (2025). *Szabó Dezső, a (magyar) modernség kritikusa*. <https://pti.merce.hu/2025/01/13/szabo-dezso-a-magyar-modernseg-kritikusa/> (2025. 09. 10.)
- Perecz, L. (2010). *Háttér előtt. A hivatalos magyar filozófia és a századelő Lukács-köre*. http://epa.oszk.hu/02100/02121/00008/pdf/EPA02121_Fordulat_2010_10_89-104.pdf (2025. 09. 10.)
- Pergel, F. (1972). *A Magyar Csillag. 1941–1944*. <http://epa.oszk.hu/01400/01464/00009/pdf/417-435.pdf> (2025. 09. 10.)
- Péter, L. (1994) (Ed.). Ravasz László. In *Új magyar irodalmi lexikon III. (P–Zs)*. Akadémiai Kiadó.
- Phillips, D. C. (2014). Laboratory School, University of Chicago. In *Encyclopedia of Educational Theory and Philosophy* (pp. 455–458). Sage.
- Pomogáts, B. (1992). Németh László és a vallás. *Vigilia*, 57(6), 434–436. http://epa.niif.hu/02900/02970/00622/pdf/EPA02970_vigilia_1992_06_434-436.pdf (2025. 10.10.)
- Pomogáts, B. (2004). A komoly helyzetében. *Várad*, 4(6), <http://epa.oszk.hu/00100/00181/00022/> (2025. 09. 10.)
- Popov, A. (2010/2012). *Szofja Tolsztaja élete*. (Ford. Rácz Judit.) Európa Kiadó.
- Pukánszky, B. & Németh, A. (1998). *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó. <http://www.mek.oszk.hu/03600/03657/html/3.htm#204> (2025. 09. 10.)
- Puschner, U. (2001). *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache – Sprache – Rasse – Religion*. Academic in Herder.
- Puschner, U., Schmitz, W. & Ulbricht, H. J. (1999). *Handbuch zur Völkischen Bewegung. 1871–1918*. Saur.
- Radkau, J. (1998). *Das Zeitalter der Nervosität. Deutschland zwischen Bismarck und Hitler*. Carl Hanser.
- Ritoók, Zs. (2001). Németh László és a görögség. In Monostori, I. & Olasz, S. (Eds.), *Németh László-émlékkönyv* (pp. 82–100). Tiszatáj Alapítvány.
- Roberts, M. (1992). Európa története 1789–1914. *Az ipari forradalom és a liberalizmus kora*. Akadémiai Könyvkiadó.
- Rockenbauer, Z. (2017). Szittyá Emil és a képzőművészet. *Enigma*, 24(90), 89–104.

- Rohrkrämer, Th. (1999). *Eine andere Moderne. Zivilisationskritik, Natur und Technik in Deutschland, 1880–1933*. Ferdinand Schöningh.
- Rolfe, J. (2018). *John Ruskin*. http://www.newworldencyclopedia.org/entry/John_Ruskin (2025. 09. 10.)
- Romsics, I. (1999). *Magyarország története a XX. században*. Gondolat Kiadó.
- Romsics, I. (2005). Magyarország(ok) a két világháború között. In Gombár, Cs. & Volosin, H. (Eds.): *Két Magyarország?* (pp. 66–81). Osiris Kiadó.
- Romsics, I. (2008). *Történelem, történetírás, hagyomány*. Osiris Kiadó.
- Romsics, I. (2017). *A Horthy-korszak*. Helikon Kiadó.
- Rothschuh, K. E. (1994). *Naturheilbewegung, Reformbewegung, Alternativbewegung*. Hippokrates Verlag.
- Ruppert, F. (2017). *Avantgarden der Biopolitik. Jugendbewegung, Lebensreform und Strategien biologischer „Aufrüstung“*. Forschungsprojekt: Institut für Europäische Ethnologie/ Kulturwissenschaft, Philipps-Universität Marburg. <https://www.hsozkult.de/conferencereport/id/tagungsberichte-7085> (2025. 09. 10.)
- Ruskin, J. (1870/1923). *Előadások a művészetről*. (Ford. és a bevezetőt írta: Éber László.) Révai Kiadás.
- Saint-Simon, C. H. de (2018). Biography. In *Britannica*. <https://www.britannica.com/biography/Henri-de-Saint-Simon> (2025. 09. 10.)
- Sárközi, M. (1910). Budai György angliai évei. *Magyar Földművelő*, 13(4), 1–43. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MagyarFoldmuvelo_1910/?pg=30&layout=s (2025. 09. 10.)
- Scheibe, W. (1969). *Die Reformpädagogische Bewegung 1900–1932*. Beltz Verlag.
- Scheuer, J. (1985). *Legacy of Light: University Settlement's. First Century*. University of Settlement.
- Schiffer, R. (1995). *Az Újpesti Főiskolai Szociális Telep*. Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola. Szakdolgozat.
- Schriewer, J. & Keiner, E. (1993). Kommunikationsnetze und Theoriegestalt: Zur Binnenkonstitution der Erziehungswissenschaft in Frankreich und Deutschland. In Schriewer, J., Keiner, E. & Charle, Ch. (Eds.), *Sozialer Raum und akademische Kulturen / A la recherche de l'espace universitaire européen* (pp. 277–341). Peter Lang.
- Schwab, A. & Lafranchi, C. (2001). *Sinnsuche und Sonnenbad*. Limmat-Verlag.
- Scruton, R. (2021). *Mi a konzervativizmus?* Osiris Kiadó.
- Sieferle, R. P. (1995). *Die konservative Revolution – Fünfbiographische Skizzen*. Fischer Taschenbuch Verlag.
- Sisa, J. (2014). A közparkok története Magyarországon 1914-ig. In *Történeti értékű városi közparkjaink című konferencia tanulmánykötete* (pp. 25–34). Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti Kar. http://real.mtak.hu/19865/7/kozparkok_tortenete_magyarorszagon.pdf (2025. 09. 10.)

- Skenderovic, D. [é. n.]. *Lebensreform – Zeitgeschichte, Forschungsprojekt (2014–2017)*. Univeristät Freiburg. <https://www.lebensreform-zeitgeschichte.ch/> (2025. 09. 10.)
- Skiera, E. (2004). Az életreform-mozgalmak és a reformpedagógia. *Iskolakultúra*, 8(4), 32–44.
- Skiera, E. (2006). Über den Zusammenhang von Lebensreform und Reformpädagogik. In Skiera, E., Németh, A. & Mikonya, Gy. (Eds.), *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa – Ursprünge, Ausprägung und Richtungen, landspazifische Entwicklungstendenzen* (pp. 22–48). Gondolat Kiadó.
- Skiera, E., Németh, A. & Mikonya, Gy. (2006). *Reformpädagogik und Lebensreform in Mitteleuropa – Ursprünge, Ausprägung und Richtungen, landspazifische Entwicklungstendenzen*. Gondolat Kiadó.
- Somogyi, F. (2013). *Természetes gazdasági rend és a szabad pénz értelmezése Silvio Gesell értelmezésében*. <https://kgk-archiv.sze.hu/images/dokumentumok/kautzkiadvany2013/makropenzugy/somogyi.pdf> (2025. 09. 10.)
- Somogyi, I. (1942). *Kertmagyarország felé*. Magyar Élet Kiadása.
- Sötér, I. (1966) (Ed.). *A magyar irodalom története*. VI. A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Akadémiai Kiadó.
- Spengler, O. (1918–1922/1994). *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. 1–2. (Ford. Csejtei Dezső.) Európa Kiadó. https://mandadb.hu/tetel/389850/A_nyugat_alkonya_A_vilagtortenelem_morfologiajanak_korvonalai_1_kot (2025. 09. 10.)
- Steiner, R. (1924). *A mezőgazdálkodás gyarapodásának szellemtudományos alapjai. Mezőgazdasági tanfolyam, 8 előadás, 1924. június 7–16, Koberwitz, és egy előadás, 1924. június 20. Dornach*. A Magyar Antropozófiai Társaság honlapján. Közlemények 1–14-ig számozva. <http://www.antropozofia.hu/ga327> (2025. 09. 10.)
- Stern, T. (1909). *Eine Schweizerreise im Naturkostüm. Die Gesundheit*. 10(16), (augusztus 7.) 194–197.
- Szabó, D. (1919). *Az elsodort falu*. I–II. Táltos Kiadása.
- Szabó, E. (ford.) (1972). *Friedrich Nietzsche válogatott írásai*. Gondolat Kiadó.
- Szabó, M. (1978). Programideológiák és állapotideológiák. Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban. *Világosság*, 19(2.), 72–80.
- Szabó, M. (1987). *A pedagógus Tolsztoj*. Tankönyvkiadó. <http://mek.oszk.hu/04300/04322/cimkes.html> (2025. 09. 10.)
- Szabó, M. (1998). A politikai szemantika lehetőségei. A társadalomtudományok nyelvi-konstrukciós fordulata és a politológia. In Szabó, M. *Diszkurzív térben. Tanulmányok a politika nyelvéről és a politikai tudásról* (pp. 280–309). Scientia Humana.
- Szabó, M. (2003). *Az orosz nevelés története 998–917*. Akadémiai Kiadó. <http://mek.niif.hu/03600/03657/html/3.htm> (2025. 09. 10.)
- Szabolcsi, M. (1966). *A magyar irodalom története*. 1919–1963. VI. kötet, Akadémiai Kiadó. <http://mek.oszk.hu/02200/02228/html/06/3.html> (2025. 09. 10.)

- Szegedy–Maszák, M. (2007). A népies-urbánus vitáról. In *A magyar irodalom története III*. Gondolat Kiadó.
- Szekfű, Gy. (1934/1989). *Három nemzedék és ami utána következik*. Maecenas.
- Szelényi, I. (1991). A magyar polgárosodás esélyei. *Századvég*, (2–3), 202–211.
- Szerb, A. (1973). *A világirodalom története*. Magvető Könyvkiadó.
- Szőke, D. (1994a). *Modernizáció és/vagy népiség? Kérdések a 30-as évekből*. Ethnica.
- Szőke, D. (1994b). *Nemzet, középosztály, reform*. Csokonai Kiadó.
- Szőke, D. (2002). *Szellemi és ideológiai elemzések és elméletek a két világháború közötti Magyarország történelméről*. Ethnica.
- Tenorth, H. E. (1997). A kézmű dicsérete, az elmélet kritikája – a németországi pedagógiai historiográfia helyzetéről. *Magyar Pedagógia*, 97(2), 112–123.
- Tenorth, H. E. (2007). Friedrich Siegmund-Schultze – Eine erziehungswissenschaftliche Annäherung. In Tenorth, H. E., Lindner, R., Fechner, F. & Wietschorke, J. (Eds.), *Siegmund-Schultze (1885–1969): Ein Leben für Kirche, Wissenschaft und soziale Arbeit* (pp. 69–84). W. Kohlhammer.
- Tenorth, H. E. & Horn, K. P. (2001). Erziehungswissenschaft in Deutschland in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. In Horn, K. P., Németh, A., Pukánszky, B. & Tenorth, H. E. (Eds.), *Erziehungswissenschaft in Mitteleuropa. Aufklärerische Traditionen – deutscher Einfluß – nationale Eigenständigkeit* (pp. 176–191). Osiris Kiadó.
- Thiel, Ch. (2001). Lebensreform und alternative Weltbilder. In Buchholz, K., Latocha, R., Peckmann, H. & Wolbert, K. (Eds.), *Die Lebensreform. Entwürfe zur Neugestaltung von Leben und Kunst um 1900* (pp. 37–39). 1–2 Bände. Hauser.
- Thoreau, H. D. (1854). *Walden, or life in the Wood*. <https://www.gutenberg.org/files/205/205-h/205-h.htm> <https://doi.org/10.5962/bhl.title.146169> (2025. 09. 10.)
- Thoreau, H. D. (1969). *Walden*. (Ford. Szöllősy Klára, versford. Molnár Imre.) Európa Kiadó.
- Tóbiás, Á. (2001). *Édenkert-teremtő álmok. Németh László reálutópiái*. <http://www.okotaj.hu/szamok/27-28/auton2.html> (2025. 09. 10.)
- Tóth-Barablics, V. (2004). *A Napkelet megalapítása*. Magyar Könyvszemle. 120. 3. OSZK. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00042/mksz2004_3_03.htm (2025. 09. 10.)
- Tóth, Z. (1991). A rendi norma és a „keresztyény polgárosodás”. Társadalomtörténeti esszé. *Századvég*, 61(2–3), 75–130.
- Troyat, H. (2007). *Tosztój élete*. Európa Könyvkiadó.
- Valuch, T. (2001). *Magyarország társadalomtörténete a 20. század második felében*. Osiris Kiadó.
- Varga, K. (2018). *Szabó Zoltán életrajz*. PIM. <https://pim.hu/hu/emigrans/emigraciotortenet/alkotok/szabo-zoltan/eletrajz#> (2025. 09. 10.)
- Vecsey, B. (1991). Németh László műveltségképe. In Horánszky, N. (Ed.), *Műveltségfelfogások Magyarországon*. A tantervelmélet forrásai 13. OKI Értékelési Központ.

- Vekerdy, L. (1970). *Németh László alkotásai és vallomásai tükrében.* (Arcok és vallomások). Szépirodalmi Kiadó.
- Vincze, B. (2010). Harmadikutas kiútkeresési kísérletek a két világháború közötti Magyarországon. Szabó Dezső: „Az elsodort falu” és Németh László: „A minőség forradalma”. In Kozma, T. & Perjés, I. (Eds.), *Új kutatások a neveléstudományokban.* 2009 (pp. 297–310). Aula Kiadó.
- Vincze, B. (2012a). Nép – népművészet – népi géniusz és a népnevelés motívumai Szabó Dezső és Németh László munkáiban. In Bolvári-Takács, G., Fügedi, J., Mizerák, K. & Németh, A. (Eds.), *A hagyományos táncművészet metamorfózisa a 20. században* (pp. 81–92). Tudományos szimpózium a Magyar Táncművészeti Főiskolán. Magyar Táncművészeti Főiskola, Táncművészet és tudomány kiadványsorozat 4.
- Vincze, B. (2012b). Reformpädagogik und Erziehung der Nation zwischen den zwei Weltkriegen in Ungarn. *Theorie und Praxis von Pädagogik*, 3(2), 29–39.
- Vincze, B. (2017a). A földi édenhez vezető „harmadik utas” elméleti és gyakorlati modellek a két világháború közötti Magyarországon. In Németh, A. & Vincze, B. (Eds.), *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciók hatásai* (pp. 35–57). Gondolat Kiadó.
- Vincze, B. (2017b). A kertmotívum Németh László pedagógiai és életreform koncepciójában. In Németh, A. & Pukánszky B. (Eds.), *Gyermekek, tanárok, iskolák – egykoron és ma* (pp. 189–203). Eötvös Kiadó.
- Vincze, T. (2024). *A sorsformáló pedagógus. Színek a nevelő Németh László palettájáról.* Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Wallerstein, I. (1983). *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* Gondolat Kiadó.
- Weis, I. (1927). *A mai magyar társadalom.* Magyar Szemle sorozata.
- Wietschorke, J. (2007): Stadt- und Sozialforschung in der Sozialen Arbeitsgemeinschaft Berlin-Ost. In Tenorth, H. E., Lindner, R., Fechner, F. & Wietschorke, J. (Eds.), *Siegmund-Schultze (1885-1969): Ein Leben für Kirche, Wissenschaft und soziale Arbeit* (pp. 51–68). W. Kohlhammer.
- Zisser, M. (2012) (Ed.). *Legacy of Light: University Settlement 1886–2011.* University Settlement.

Folyóiratok:

Híd: 1940–1944

Kelet Népe: 1939–1941

Magyar Csillag: 1941–1944

Napkelet: 1923–1940

Nyugat: 1908–1941

Protestáns Szemle: 1930–1940

Tanu: 1932–1936

Új Élet: 1927–1928

Válasz: 1934–1938

Fontosabb linkek:

Arcanum Digitális Tudománytár. <https://www.arcanum.com/hu/> (2025. 09. 10.)

Hartyányi István: Mutató Németh László munkáihoz. https://reader.dia.hu/document/Hartyanyi_Istvan-Mutato_Nemeth_Laszlo_munkaihoz-9473 (2025. 09. 10.)

Magyar Antropozófiai Társaság. <http://www.antropozofia.hu/> (2025. 09. 10.)

Monte Verità. <https://www.monteverita.org/en/monte-verita/history>, <https://aufbruch1900.ch/> (2025. 09. 10.)

Németh László. Életrajz. (Monostori Imre, é. n.). <https://pim.hu/p/nemeth-laszlo/biografia>

Német László művei, PIM, digitális archívum. <https://dia.hu/dia-szerzok/nemeth-laszlo> (2025. 09. 10.)

Németh László-tanulmányok. <http://mek.oszk.hu/01000/01013/01013.htm> (2025. 09. 10.)

MELLÉKLETEK

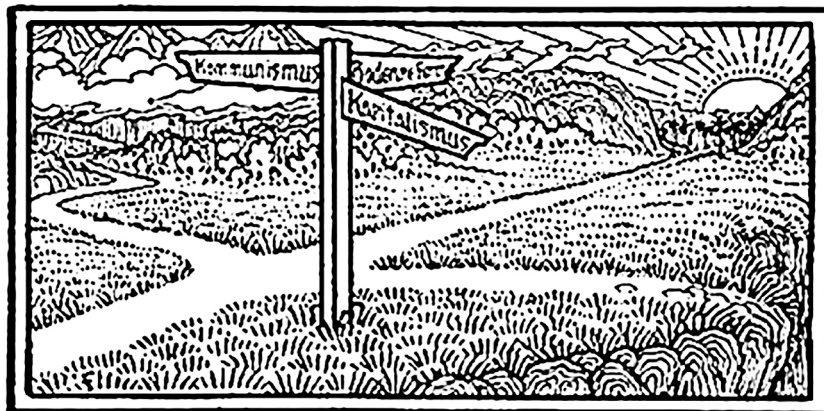
1. melléklet: A kutatási terület, kódolás, a kategóriák beazonosítása
2. melléklet: Fidus (Hugo Höppener) A harmadik út című alkotása. 1905, *Deutsche Volksstimme* című lapban. Berlinische Galerie – Landesmuseum für Moderne Kunst, Berlin
3. melléklet: *A Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek* című kiállítás koncepciója. Prof. dr. Németh András, ELTE PPK NI TEÖP (2018), Múcsarnok
4. melléklet: A koncepció kidolgozását segítő áttekintő táblázatok (2018. január–szeptember, Életreform-kutatócsoport)
5. melléklet: *A Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek* című kiállítás leprellője. A kiállítás 2018. október 6. és 2019. január 20. között tartott nyitva

1. melléklet: A kutatási terület, kódolás, a kategóriák beazonosítása

http://www.reformpedagogiaegyesulet.hu/wp-content/uploads/2026/03/1_Melleklet_Vincze_Kert_Szovegkorpusz_csak_linken_260126_Fekvo-A4.pdf

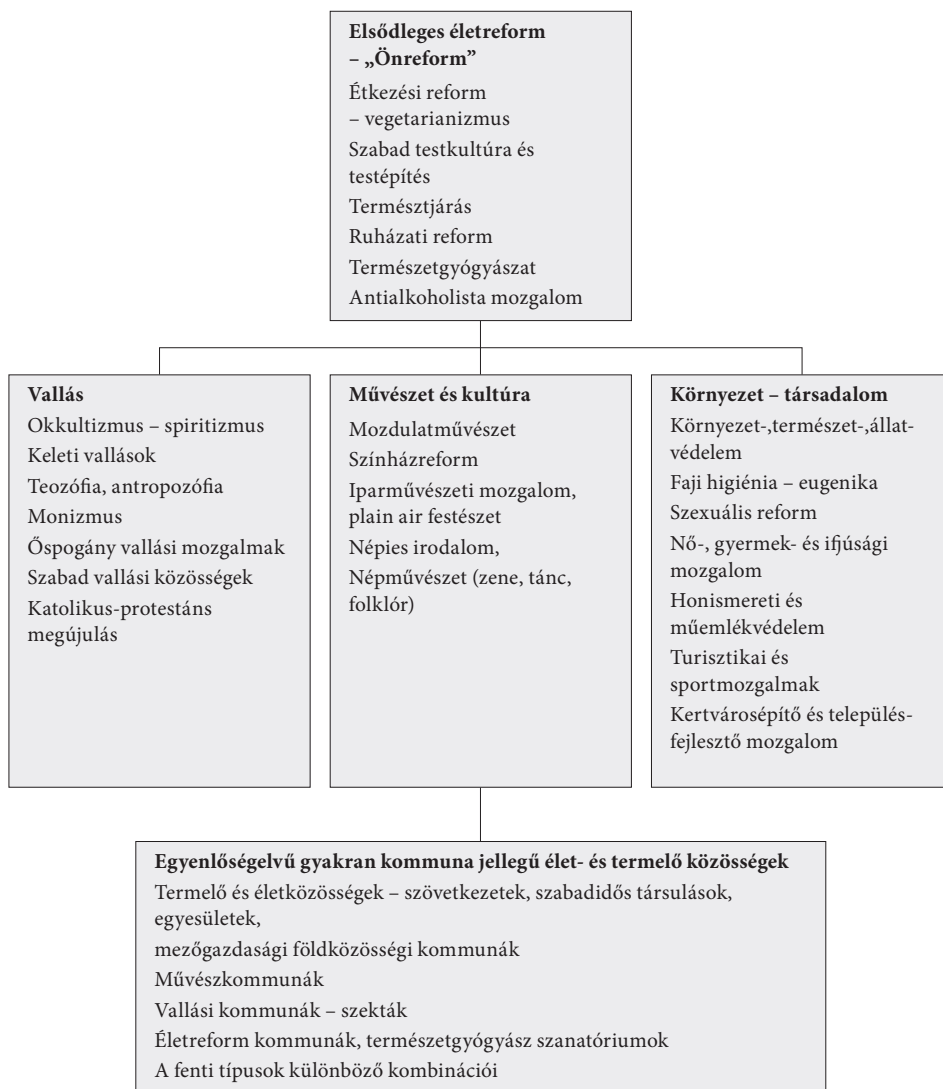

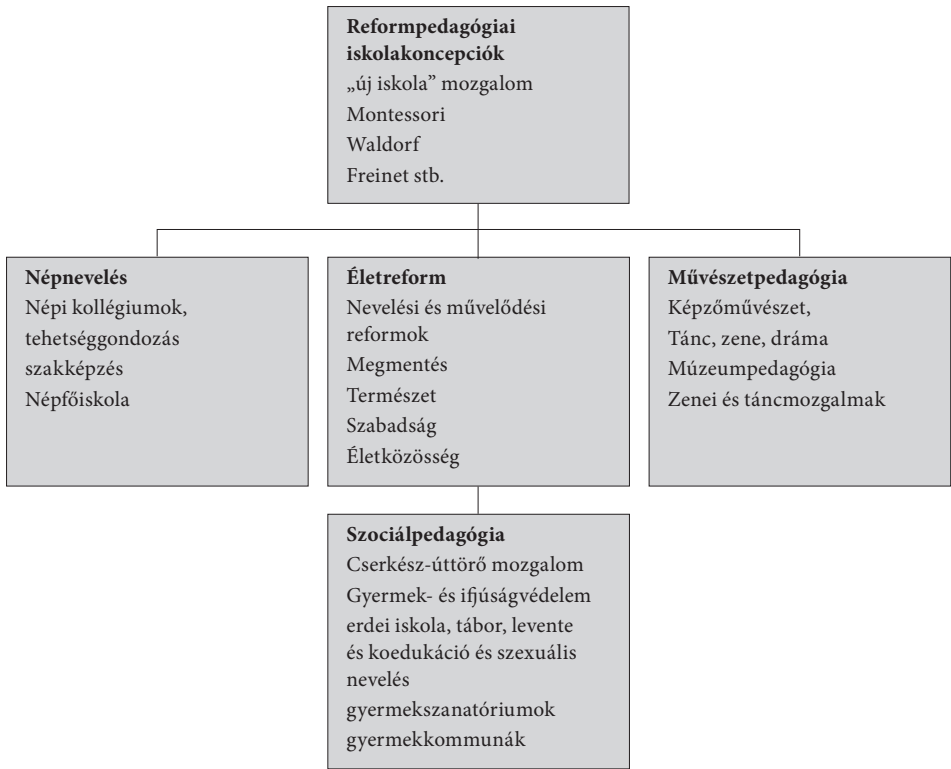
2. melléklet: Fidus (Hugo Höppener) A harmadik út című alkotása. 1905, *Deutsche Voksstimme* című lapban.
Berlinische Galerie – Landesmuseum für Moderne Kunst, Berlin

3. melléklet: *A Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek* című kiállítás koncepciója.

Prof. dr. Németh András, ELTE PPK NI TEÖP (2018), Múcsarnok

4. melléklet: A koncepció kidolgozását segítő áttekintő táblázatok (2018. január–szeptember, Életreform-kutatócsoport)

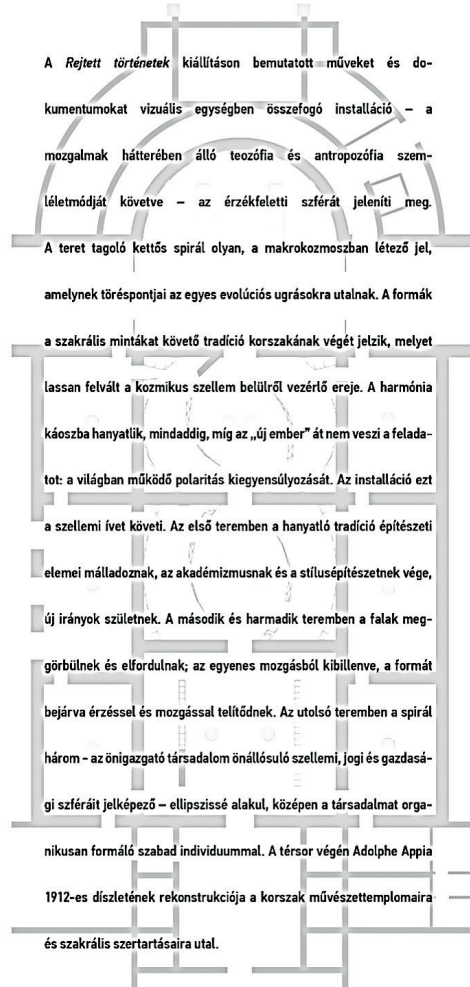
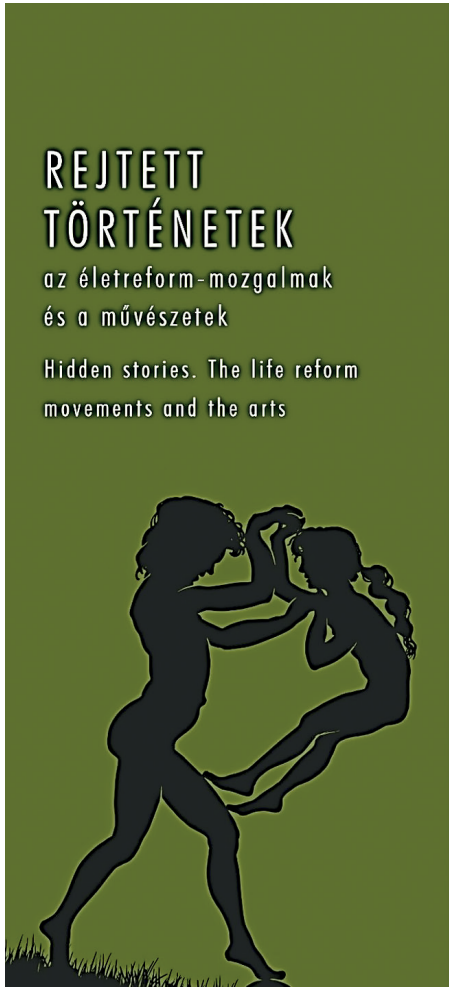
Folyamatok, diagnózis	Kritikai elemek	
	Általános kritika	Vallásos és kvázi vallásos motívumok
modernizáció	civilizációkritika	kozmosz végtelen
szekularizáció	hanyatlás, pusztulás stb.	kozmosz tudat
technicizáltság	társadalomkritika	transzcendencia
tömegtermelés	beteg társadalom, nyomorúság stb.	a teljesség visszaállítása
	haladás- és fejlődéskritika	mindenség szelleme = egyéni szellem (világi)
	válság	természet misztériuma
	elvesztett teljesség	e világi paradicsom, földi paradicsom
	atomizáltság	megváltás, megmentés
	elidegenedés	a megváltó gyermek
	elmagányosodás	keleti vallások egyes elemeinek átvétele
	személytelenség	szép kultusza
	elgépiesedés	testkultusz
		kommunisztikus elképzelések

Megoldási kísérletek			
Természet	Művészet	Közösség	
		jövőbeli	archaikus
természetes életkörülményekhez való visszatérés	új művészet mozdulatművészet színházreform iparművészet önálló sodása	kommunamozgalmak	„nép”
Árkádia vidéki élet, gazdálkodás (földreform) természetközelség (pl. kertváros)	népművészet felfedezése és beemelése a „magas kultúrába” népies tánc, zene és irodalom		történeti képelt közösségek

Primer életreform-mozgalom				
Individuum	Életmód 1.	Életmód 2.	Reformpedagógiai törekvések	Jövő víziók
önreform				
emberi lélek belső világa megváltás	természet- gyógyászat táplálkozási reform	természetes férfi-női kapcsolat	reformpedagógiai iskolák művészet- pedagógia	„új ember” „harmadik út”
megtisztulás	vegetarianizmus stb.		szociálpedagógia	kommunizmus
öngyógyítás	ruházat, öltözködés	egyenrangú felnőtt-gyerek kapcsolat	népnevelés	új vallások
eszmélés felszabadulás	testkultúra mozgalom alkoholizmus ellenesség	lakberendezés játék		teljesség visszaállítása
önmegvalósítás				megváltás
önkifejezés				mentés
alkotás				gyógyítás
szenvedés				emancipáció
mások szenvedésének átélése				felszabadulás
élmény bensőség				egyenlőség
elmélyülés				testvériség tehetségmentés
test kimunkálása				

Időhöz való viszony		Értékek	Intézményesülés				
			Intra-perszonális		Köztes szint	Makro szint	
Elvagyódás menekülés a jelenből	Középkor felértékelődése	alkotás boldogság harmónia béke szépség	értékvilág élményvilág	rituálék	mozgalmak szubkultúrák	állami ideológiák	rituálék kánonok
	pogány valóságok iránti érdeklődés (ősiség)	egyszerűség tisztaság	megélés			társadalmi integráció	
	okkult tudományok felélesztése, mágia, spiritizmus	romlatlanság természetesség	alkotás				
	régi világok hősi múlt	hagyományok					
	letűnt értékek, mesterségek, foglalkozások	szabadság					
	mesterségek, foglalkozások	egyenlőség, testvériség					

5. melléklet: A *Rejtett történetek – az életreform-mozgalmak és a művészetek* című kiállítás leporellója. A kiállítás 2018. október 6. és 2019. január 20. között tartott nyitva

Forrás: Múcsarnok, Nyomda. Felelős: dr. Szegő György, a Múcsarnok művészeti vezetője

A könyv az Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar Történeti, Elméleti és Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoportjának Reformpedagógia és életreform kutatásaihoz kapcsolódik. A vizsgálódás során a pedagógiai és az életreform-mozgalmak recepciós tendenciáit és intézményesülési folyamatait elemezzük a két világháború közötti időszakban. A kutatás célja, hogy a főként antimodern reformtörekvéseket a végbemenő társadalmi változásokban játszott szerepük alapján értelmezze, az elképzelések részmozzanatait és mentalitástörténeti hatását feltárja.

A kötet középpontjában a „Kert-Magyarország” és a kertmotívum témához kapcsolódó külföldi és hazai irányzatok teoretikusai állnak, akik az organikus fejlődés jegyében a mezőgazdasági jelleg megőrzésére alkalmas rurális alternatívákban gondolkodtak. A dolgozat a Németh László által kidolgozott, a megújulás lehetőségét ígérő sajátos magyar harmadikutas Kert-Magyarország-koncepciót mutatja be és értelmezi nemzetközi kontextusban. Egy reményt keltő utópiát, amely egy új, alulról építkező, a tehetséges szegényparaszti fiatalok kiművelésével, a minőségi termelésen alapuló közép-európai „sziget” létrehozásával mintaként szolgálhat a szomszédoknak, képes a jövőt garantálni, és egyben politikai védelmet is jelent. Fontosabb hívószavak: természet, természetesség, földi paradicsom, közösségi reformok, földreform, telepítés, kommuna, szövetkezet, új iskola, ifjúsági mozgalom, népfőiskolai mozgalom.

Németh László elképzelése egyben kiváló példa arra, hogyan kapcsolhatók össze a társadalmi megújulást szolgáló szociális reformok a pedagógiai megújulást szolgáló reformpedagógiai kezdeményezésekkel. Célunk, hogy a szűkebb és szélesebb közönség megismerje az életreform-mozgalom sokszínűségét, ambivalenciáját, helyi történeti vonatkozásait, és ösztönözzük az érdeklődőket az eddig feltáratlan vagy más összefüggésekben ismert jelenségek kutatására és népszerűsítésére.

ELTE | EÖTVÖS
KIADÓ

Az ELTE bivaltos könyvkiadója

ELTE | PPK

PEDAGÓGIAI ÉS PSZICHOLÓGIAI KAR

ISBN 978-963-489-949-5

9 789634 899495